

Рижков В.Г. Беремний В.М.
Сухомлин Л.Є.

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІКИ

КОНДОР

В.С. КУШНІР
Г.Є. МАЗНЄВ
В.Г. РИЖКОВ
Л.Є. СУХОМЛИН

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІКИ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

УДК 330.1

ББК

О 53

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18.2 – 34 від 10.01.2005 р.)*

Рецензенти:

Гурченко М.М., професор, к. екон. наук;

Щетинін М.Л., доцент, к. екон. наук

**Кушнір В.С., Мазнев Г.Є., Рижков В.Г., Бережний В.М., Су-
хомлин Л.Є.**

О 53 **Основи теорії економіки** Навч. посібник – Київ Кон-
дор, 2007 – 229 с.

ISBN 5-7763-0864-X

У навчальному посібнику інтегруються основні питання загальної теорії, функціонування ринкової мікроекономіки та макроекономічного регулювання.

Посібник розроблений на основі досягнень класичної економічної теорії, витупленої економічної науки та авторських досліджень.

Для студентів вищих навчальних закладів. Може бути корисним для керівників і спеціалістів народного господарства та всіх, хто цікавиться економічною теорією.

ББК

© В.С. Кушнір, Г.Є. Мазнев,
В.Г. Рижков, Сухомлин Л.Є., 2006
© Кондор, 2006

ISBN 5-7763-0864-X

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
ЧАСТИНА 1. ВСТУП ДО ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	9
Розділ 1. Предмет, структура і функції економічної теорії як науки	10
Розділ 2. Історичний розвиток економічних учень	15
ЧАСТИНА 2. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	77
Розділ 3. Суспільно-економічний розвиток і його рушійні сили	78
Розділ 4. Товарне виробництво як суспільне: умови і вартісний механізм функціонування	83
Розділ 5. Фактори товарного виробництва та структура суспільного продукту	93
Розділ 6. Капітал: способи нагромадження та функціонування	100
Розділ 7. Витрати, прибуток і ефективність виробництва	109
ЧАСТИНА 3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РИНКОВОЇ МІКРОЕКОНОМІКІ	119
Розділ 8. Ринок кінцевих продуктів і послуг: попит	120
Розділ 9. Ринок кінцевих продуктів і послуг: пропозиція	133
Розділ 10. Взаємодія попиту і пропозиції за досконалої конкуренції	141
Розділ 11. Недосконала конкуренція	147

Розділ 12. Ринок факторів виробництва	155
Розділ 13. Ринок цінних паперів	170

ЧАСТИНА 4. МАКРОЕКОНОМІКА 177

Розділ 14. Проблеми макроекономіки: зайнятість, інфляція, економічне зростання	178
Розділ 15. Елементи сукупного попиту і пропозиції та макроекономічна рівновага товарного ринку	191
Розділ 16. Грошовий ринок та рівновага товарного і грошового ринку	199
Розділ 17. Монетарна система і політика	204
Розділ 18. Фіскальна політика	213

ЧАСТИНА 5. ОСНОВИ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ РОЗРАХУНКІВ 219

Розділ 19. Основи міжнародних фінансових розрахунків	220
Список літератури	227

ПЕРЕДМОВА

Ідеї економістів і політичних діячів – і тоді, коли вони праві, і тоді, коли вони помиляються, — більш могутні, ніж звичайно думають. Насправді світ майже цим тільки і керується.

Дж. М. Кейнс

Сьогодні Україна вирішує складне завдання, що полягає в організації її економіки на ринковій основі. Ринкові відносини між людьми базуються на певних природних і суспільно-економічних законах і принципах ведення господарства. Очевидно, що ознайомлення з цими законами і принципами необхідне як сучасному робітникові, так і спеціалісту в будь-якій галузі знань, підприємцю, керівнику.

Як без знання законів фізики, механіки, електротехніки неможливо конструювати і виготовляти машини, так і без знання законів економіки неможливо в сучасних умовах ефективно вести господарство як в масштабі підприємства, так і в масштабі галузі чи країни.

У посібнику «Основи економічної теорії» зроблена спроба узагальнити в короткому і доступному для неспеціаліста викладі теоретичні досягнення сучасної економічної науки.

Без вивчення минулого не можна пізнати сучасного, тому в посібнику згадані основні історичні віхи у формуванні економічної теорії.

Загальні основи економічної теорії викладені у відповідному розділі посібника, де розглянуто основні економічні категорії суспільного товарного виробництва: вартість, ціна,

гроші, капітал, прибуток. Без знання природи цих категорій неможливо чітко зрозуміти економічні основи ведення виробництва. Тому читач повинен звернути на данні розділ належну увагу.

У розділі «Теоретичні основи ринкової мікроекономіки» розглянуто закони і механізми функціонування ринку, оптимізації виробничого потенціалу і максимізації ефективності підприємницької діяльності.

У розділі «Макроекономіка» висвітлено основні економічні проблеми суспільного розвитку (зайнятість, інфляція, економічне зростання) і теоретичні основи монетарної та податково-бюджетної політики щодо регулювання суспільного виробництва з метою забезпечення оптимальних його пропорцій, досягнення повної зайнятості та найвищої ефективності.

При підготовці посібника було використано досягнення світової та вітчизняної економічної науки, праці відомих вчених, авторські дослідження.

Необхідно відзначити, що вивчення основ економічної теорії, а тим більше побудова ефективної економіки, не є простою справою. Хід економічних процесів зумовлюється дією певних законів і закономірностей та багатьох факторів – ресурсних, політичних, соціальних, психологічних та інших, що не дозволяє повною мірою застосувати принципи математичної логіки для визначення результативності економічних рішень.

Одним з таких факторів, який має для економіки фундаментальне значення, є обмеженість матеріальних ресурсів, а отже, і вироблюваних для споживання продуктів за безмежного зростання людських потреб. Проблема обмеженості виробничих можливостей і безмежності потреб вирішується різними політико-економічними системами неоднаково. За планово-адміністративної економіки обмеженість ресурсів виявляється в загальному дефіциті, а проблема погодження ресурсів, виробництва і потреб вирішується шляхом державного регулювання, аж до зрівнялівки в розподілі засобів до життя. У ринковій економіці обмеженість ресурсів виявляється в недостатності фінансових засобів виробників і споживачів, а баланс між можливостями і потребами досягається через дію

цінового механізму і забезпечення рівноваги попиту і пропозиції.

Як показує світовий досвід економічного розвитку, ринкова економіка є набагато ефективнішою порівняно з плановою соціалістичною, але повне задоволення зростаючих потреб людей в ринковій економіці також не досягається внаслідок дії закону зростаючих потреб.

Сучасна економіка є надзвичайно складним організмом. В промислово розвинутих країнах відсутні як суто командні, так і суто ринкові економіки. Сучасна ринкова економіка є змішаною економікою, в якій виробництво розвивається переважно під дією ринкових сил, а держава здійснює регулюючі функції з метою запобігання руйнівній дії вільної конкуренції та для соціального захисту людей.

На відміну від технічних і багатьох природничих наук в економіці обмежені можливості проведення дослідів, а вивчення економічних явищ і процесів відбувається шляхом логічних міркувань. У зв'язку з цим при проведенні економічних досліджень необхідно дотримуватись певних правил.

Перше правило «інших однакових умов» полягає в тому, що при вивченні впливу на економічний процес певного фактора в часі чи просторі інші фактори беруться за постійні. Наприклад, залежність обсягу попиту на товар від його ціни треба вивчати, взявши за постійні рівень доходу споживачів, ціни на товари-замінники та ін.

Необхідно уникати так званих «помилоч композицій вивчення», коли те, що справедливо чи вигідно для частини, є несправедливим чи невигідним для цілого. Наприклад, державні дотації збитковим виробникам будуть для них вигідними, а для суспільства – ні.

Потрібно також розрізняти позитивну або «чисту» економіку і нормативну економіку, а відтак позитивні і нормативні судження в економіці. Позитивна економіка є наукою «для себе». Вона вивчає конкретні факти економічного життя і відповідає на запитання, як буде здійснюватись економічний розвиток за тих чи інших умов.

Нормативна економіка намагається обґрунтувати доцільність тих чи інших політичних і господарських рішень.

Політики і бізнесмени повинні зважати на висновки і рекомендації нормативної економіки

Успіхів вам, шановний читачу, у вивченні економічної теорії! Ознайомившись з нею, ви значно розширите свій кругозір. Правда, знання економічної теорії не є достатньою умовою для того, щоб стати процвітаючим бізнесменом, але стати ним без таких знань теж неможливо.

ЧАСТИНА 1

**ВСТУП ДО ЕКОНОМІЧНОЇ
ТЕОРІЇ**

Розділ 1. Предмет, структура і функції економічної теорії як науки

1.1. Предмет і структура економічної теорії

Для забезпечення свого існування людина потребує певних матеріальних і духовних благ. Потреби людського суспільства як сукупності свідомих індивідумів задовольняються через працю, з розподілом її між членами суспільства на основі їхніх інтересів.

Праця – це безпосередньо цілеспрямована діяльність людини, направлення на перетворення довкілля і задоволення певних потреб. Від поняття праці як цілеспрямованої діяльності слід відрізнити поняття роботи як витрату енергії у суто фізичному розумінні.

Інтереси – це спрямований вибір людиною видів діяльності для забезпечення власних потреб.

Першими і основними потребами є матеріальні, які пов'язані із забезпеченням функціонування організму людини на основі перетворення і використання природних речовин. Для забезпечення матеріальних потреб існує матеріальне виробництво, що є сферою економіки.

Крім матеріального виробництва, в людському суспільстві функціонують інші важливі сфери життєдіяльності: мораль, політика, культура, мистецтво, право та ін. У процесі життєдіяльності в кожній із сфер люди вступають у відносини між собою, тобто в суспільні відносини. Відносини власності на засоби виробництва, виробництва і розподілу матеріальних благ називаються суспільними виробничими або суспільними економічними відносинами.

Суспільні відносини здійснюються на основі певних законів. Під законами розуміють типові, стійкі, повторювані

в'язки і залежності між явищами і процесами. Перш за все, життя людини як створіння природи відбувається на основі загальних законів природи – комплексності та пропорційності розвитку, збереження й перетворення енергії, боротьби за виживання та ін.

У сферах суспільного життя діють специфічні для них суспільні закони і принципи функціонування. Наприклад, у сфері виробництва діють економічні закони зростання потреб, відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил, вартості, відповідності заробітної плати і продуктивності праці та ін.

Закони, в тому числі й економічні, мають об'єктивний характер, тобто існують і діють незалежно від свідомості і волі людей. Вони діють як тенденції, визначаючи основні напрями розвитку. Підпорядкування процесів, що відбуваються, відповідним законам виявляється в закономірностях, які можна визначити на основі аналізу причинно-наслідкових зв'язків. Пізнаючи і використовуючи економічні закони, люди в процесі суспільних виробничих відносин задовольняють свої економічні інтереси.

Відносини людей у різних сферах життєдіяльності вивчаються різними суспільними науками. Відносини між людьми у сфері виробництва (економічні відносини) та закони, які ці відносини визначають, а також принципи господарювання є предметом вивчення економічної теорії (економіки) в широкому плані як соціально-економічної науки.

Поняття «економія» (ойкономія), що в буквальному перекладі означає «домознавство», впроваджено у науку ще Арістотелем.

До кінця XIX ст. на Заході (в СРСР аж до його розпаду) в економічній літературі вживали термін «політична економія» французького меркантиліста А. Монкретьєна (початок XVII ст.). Поняття «політична економія» виникло в епоху подолання феодалної роздробленості, зродження капіталізму й утворення нових централізованих держав у зв'язку з об'єктивною необхідністю осмислення принципів організації не окремого, а загальнонаціонального господарства.

Назва «політекономія» походить від грецьких слів «політеія» — суспільна побутова, «ойкос» — дім, господарство та

«номос» — закон і означає «закони ведення суспільного господарства».

Пізніша відмова в назві науки від прикметника «політична» була наслідком бажання абстрагуватись від соціального змісту явищ і процесів, ідеології і політики. В зв'язку з цією відмовою виник ряд визначень предмета так званої позитивної, «чистої» економічної теорії у вузькому розумінні. Зміст цих визначень полягає в тому, що предметом економічної теорії визнається вивчення законів і закономірностей розвитку суспільного виробництва і способів оптимального використання обмежених ресурсів з метою максимізації досягнення цілей.

За структурою економічна теорія поділяється на загальну економічну теорію, мікро- і макроекономіку, зміст яких розглянуто в передмові до посібника.

1.2. Функції економічної теорії

Економічна теорія, як і будь-яка інша наука, виконує на-самперед пізнавальну функцію, вивчаючи економічний розвиток суспільства, його закони. Але «чистої» економіки як науки, яка б розвивалась лише сама для себе, не існує і існувати не може. Економіка первинна, але вона функціонує в тісному зв'язку з іншими суспільними сферами. Наприклад, в основі вирішення політичних питань, пов'язаних з різноманітними інтересами людей, лежать економічні закони і закономірності суспільного розвитку. Тому економіка як сфера виробничої діяльності і як наука тісно зв'язана з політикою.

Внаслідок дії закону зростання потреб суспільство не забезпечується достатньо матеріальними ресурсами. Тому має місце позитивний політичний вплив держави на економічний розвиток шляхом його регулювання. Можна також простежити тісний взаємозв'язок економіки з психологією, мораллю, правом, культурою, мистецтвом та іншими сферами людської життєдіяльності.

Очевидно, що економічна теорія не може обмежитись лише пізнавальною функцією. З пізнавальною функцією тісно пов'язана практична функція. Знання законів суспільного розвитку служать практичним цілям перетворення суспільства.

Економічна теорія як позитивна і як нормативна наука має давати теоретичні обґрунтування напрямків економічного розвитку для прийняття державних і безпосередньо господарських рішень. Тому економіка не перестала бути політичною наукою, незважаючи на зміну її назви. Однак рекомендації економічної теорії як науки мусять мати не «класовий» характер, а ґрунтуватись на об'єктивних законах суспільно-економічного розвитку.

Економічна теорія виконує також і методологічну функцію, виступаючи як теоретична база для галузевих і функціональних економік.

1.3. Методи економічного пізнання і аналізу

Загальним методом пізнання дійсності є метод діалектичної логіки, який зобов'язує розглядати всі явища і процеси економічного життя в їхньому взаємозв'язку, взаємозалежності та неперервному розвитку, в процесі якого нагромадження кількісних змін приводить до нової якості. Джерелом розвитку є розв'язування протиріч, які виникають з єдності і боротьби протилежностей.

В економічній науці пізнання здійснюється методом наукової абстракції. Наукові абстракції — це узагальнені поняття, які виробляються людьми шляхом мислення. Об'єктом пізнання є об'єктивна реальність. Внаслідок абстрагування виводяться економічні категорії та формуються закони науки. Процес пізнання ґрунтується на дотриманні діалектики загального, особливого та одиничного, логічного та історичного, що допомагає виявити глибинні зв'язки між явищами та внутрішню їхню логіку.

В економічній теорії застосовується ряд конкретних способів і прийомів пізнання дійсності: статистичне спостереження, висунення і перевірка гіпотез, аналіз і синтез, індукція і дедукція, системний підхід, моделювання процесів, постановка експериментів та ін.

1.4. Проблеми економічної науки в сучасних умовах

Життя людського суспільства відбувається в умовах обмеженого природного ресурсного потенціалу при постійно зростаючих потребах і конкурентній боротьбі за виживання. В зв'язку з цим перед економічною теорією стоїть складне завдання: постійно вивчати і поглиблювати знання законів і закономірностей економічного розвитку суспільного виробництва, розробити шляхи підвищення його ефективності на основі наявних виробничих ресурсів для максимально можливого задоволення потреб суспільства і збереження природного середовища.

Економіка України переводиться сьогодні з планово-адміністративного на ринковий шлях розвитку. Найближча і найголовніша практична проблема, яка постає за таких умов перед економічною теорією, — це наукове обґрунтування принципів і механізмів становлення і функціонування ринкової економіки в нашій державі за одночасного формування її (економіки) як науки.

Розділ 2. Історичний розвиток економічних учень

2.1. Зародження економічних знань

2.1.1. Економічна думка у древньосхідному та античному світах епохи рабства та у феодальному середньовіччі

Економічна наука як самостійна виникла і формувалась в період зародження і розвитку капіталізму. Але окремі ідеї, що стосуються економічних відносин, в їх зародковому стані просліджуються у різноманітних джерелах ще з древніх часів.

Так, окремі паростки економічної думки вбачаються у древньоєгипетських папірусах, у кодексі законів стародавнього єгипетського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.)¹, в трактаті «Арт-хашастрі» про мистецтво політики і управління державою Каутільї – радника царя Чандрагупти (кінець IV ст. до н.е.) в Древній Індії², у вченні китайського мислителя Конфуція (551–479 до н.е.)³, в трактаті «Гуань-цзи»⁴ в Древньому Китаї, в Біблії, Корані та інших джерелах.

Видатні мислителі у древньосхідному та античному світах епохи рабства та у феодальному середньовіччі шукають розгадку тих явищ і процесів, які лежать в основі виробництва та обміну, і відкривають економічні категорії праці, вартості, прибутку, позичкового процента та ін. у їх наближеному значенні. В основі ранніх економічних досліджень лежить концепція природного порядку і філософської етики.

¹ Хрестоматія по історії Древнього Востока. Ч. 1 – М., 1980, с. 152–161.

² Артхашастрі – М., 1959.

³ Древнекитайская философия. Т. 1 – М., 1972.

⁴ Гуань-цзи. Исследования и перевод – М., 1959.

Так, китайський мислитель Конфуцій розвивав теорію природного права. Згідно з нею, явища суспільного життя підпорядковуються законам природи, які відкриваються розумом – даром божим – і охороняються громадськими законами, що становить природне право. За Конфуцієм, без знатних людей народ не зміг би жити за природними законами. Він розвивав концепцію людинолюбства, яка включала в себе вірність государеві, обов'язкові, синовню пошану, повагу до старших, великодушність і ін. Учні Конфуція склали збірник його бесід «Лунь-юй» (Бесіди і судження).

Дальшого розвитку економічна думка набула у Древній Греції, і вона є зародковою теоретичною базою сучасної економічної науки. Основні її провідники – древньогрецький письменник Ксенофонт (біля 430–355 до н. е.), Платон (біля 427–347 до н. е.), Арістотель (384–322 до н. е.).

Ксенофонт наближається у певній мірі до формування загальноекономічних категорій. Основною працею Ксенофонта є «Домобуд» у формі бесіди Сократа і Кфитобула. В «Домобуді» вказано, що цінність є дещо хороше; залежить від корисності речей, вміння користуватись ними. Друзі корисніше і цінніше волів¹.

Говорячи про цінність товару, Ксенофонт одночасно уявляв її як в розумінні споживчої вартості, так і мінової. Ксенофонт розумів специфічний характер грошей як товару, виходячи з того, що «грошей ніхто не має стільки, щоб не бажати мати їх ще більше, а якщо у кого-небудь вони виявились в надлишку, то він, закопуючи надлишок, одержує не менше задоволення, ніж якби він ним користувався»². Він визнавав гроші як засіб обігу, як скарб, і засуджував лихварство. Ксенофонт перший звернув увагу на поділ праці, на зв'язок між поділом праці і розмірами ринку.

Древньогрецький мислитель Платон підійшов до розуміння того, що в процесі обміну має місце приведення до «співрозмірності і одноманітності»³ неспіврозмірних і різноманітних товарів.

¹ Ксенофонт. Воспоминания о Сократе – М., 1993, с. 198–199.

² Маркс К., *Энгельс Ф. Соч.* 2-е изд., т. 13, с. 119.

³ История экономических учений / Под ред. В.А. Жамнова, Е.Г. Васильевского. Ч. 1 – М., 1989, с. 22.

Висказав, що ціна повинна регулюватись державною владою і забезпечувати одержання нормального прибутку. Основні економічні твори Платона – «Держава» і «Законо».

Певний вклад в аналіз форм вартості вніс древньогрецький вчений Арістотель. Основні праці – «Політика» і «Афінська політика». Поділ суспільства на рабів і рабовласників Арістотель пояснював природними відмінностями людей. Він вперше в певній мірі проаналізував економічне життя тодішнього суспільства і став, таким чином, першим економістом в історії науки.

Арістотель шукав відповіді на запитання, чим зумовлюється вартість товарів і зупинився на тому, що товари стають порівняними завдяки грошам. За Арістотелем, річ використовується для задоволення певної потреби і для обміну, причому перший спосіб використання речі є природним, а другий – неприродним. Природний спосіб використання речей для забезпечення потреб держави і дому Арістотелем названий економікою, а неприродний, направлений на збагачення, – хрематистикою.

Він приходив до висновку, що «як без обміну не було б... взаємовідносин, так без прирівнювання – обміну, а без сумірності – прирівнювання». Однак Арістотель не бачив критерію сумірності товарів. На його думку, єдиною мірою товарів являється «потреба, яка все зв'язує разом», а «монета, ніби міра, роблячи речі сумірними, прирівнює»¹.

На думку Арістотеля, гроші по своїй природі призначені для обміну, а не для одержання прибутку у вигляді грошей. «Тому, – писав Арістотель, – на повній підставі викликає ненависть лихварство, так як воно робить самі грошові знаки предметом власності, які, таким чином, втрачають те своє призначення, заради якого вони були створені адже вони виникли заради мінової торгівлі, стягування ж процентів веде якраз до зростання грошей», і об'явив лихварство переважно протинним природі².

Арістотель вперше ввів в обіг поняття «οικονομία», яке складається з двох слів «οίκος» – дім, господарство, «νομος» – вчення, закон.

¹ Арістотель. Соч. Т. 4 – М., 1984, с. 156–157.

² Там же, с. 395.

Свого роду продовженням древньогрецької економічної думки явилась економічна думка Древнього Риму. Основні її провідники: Катон Старший (Цензор) Марк Порцій (234–149 до н. е.), Варрон Марк Теренцій (116–27 до н. е.), Колумелла Луцій Юній Модерат (I ст. до н. е.), Сенека Луцій Анней (біля I ст. до н. е. – 65), Тіт Лукрецій Кар (біля 99–55 до н. е.).

В Древньому Римі також обґрунтовувалась необхідність рабства, однак у поглядах римських мислителів уже знаходить своє відображення занепад і розклад рабовласницького ладу. Так, Сенека стверджував, що по природі всі люди рівні.

Катон Старший розглядав прибуток в землеробстві як надлишок над витратами виробництва¹.

Першим, хто відмітив, що в основі вартості лежить праця, був арабський мислитель Ібн Хальдун (Абу Заїд ар-Рахман ібн Мухаммед аль-Хадрамі) (1332–1406) періоду середньовіччя в епоху феодалізму; діяльність якого зв'язана з арабськими країнами Магрибу (Північної Африки). Народився в Тунісі, із знатного роду.

Як пише Ібн Хальдун, «У всьому придбаному і оберненому в гроші необхідно містяться людські праці. Якщо це нагромаджене майно – худоба, рослини, метал, то і в них людська праця необхідна, тому що без неї накопичене майно не виникне і не можна буде ним скористатись»².

Вартість праці Ібн Хальдун пов'язує з кількістю праці людини. «Придбання, з якого люди видобувають користь, це вартість людських праць. Якби судилося кому-небудь взагалі не трудитись, то він не придбав би абсолютно нічого. Від кількості праці людини, її місця серед других праць і потреби людей в ній залежить вартість цієї праці»³.

По Ібн Хальдуну, Бог сотворив два метали – золото, срібло, щоб вони були вартістю всякого рухомого майна. Але на ці метали не впливають ринкові коливання, тому «Вони – основа придбання, накопичення і скарбу»⁴.

¹ Катон Марк Порцій. Земледіє. – М., 1950.

² Паштенко А. А. Ібн Хальдун. – М., 1980. С. 152–153.

³ Там же, с. 153.

⁴ Там же.

Ібн Хальдун закладає в економічну теорію поняття основної і надлишкової праці та необхідного і надлишкового продукту.

По Ібн Хальдуну, люди в своєму розвитку проходять етапи дикості, примітивності і цивілізації. На етапі примітивності люди в основному займаються землеробством і скотарством, а на етапі цивілізації — добавляються ремесло, торгівля, наука і мистецтво.

Перехід до цивілізації зв'язаний з виробництвом надлишкового продукту, який «багаторазово перевищує необхідне, якого потребують члени групи»¹. «Основна праця» дає необхідне, а «надлишкова праця» — надлишковий продукт. Необхідним було те, що підтримувало фізичне існування людини на стадії примітивності. Надлишкова ж праця становиться основою появи розкоші. Ібн Хальдун підкреслює: «... всяка вигода і прибуток або більша його частина — це вартості людських праць...»². І далі: «І якщо примножуються праці, то збільшуються їх вартості і з необхідністю збільшується прибуток. А благополуччя і заможність штовхають людей до розкоші...»³.

Коливання цін на будь-який товар, на думку Ібн Хальдуна, залежать від попиту і пропозиції. Він висловлював думку про залежність ціни на харчові припаси від маси товарів, винесеної на ринок, стверджуючи, що якби люди їх не заготовляли про запас, побоюючись бід, які можуть наступити, то вони продавалися б нижче своєї ціни і обмінювалися б нерівноцінно.

В економічних ідеях в епоху работорговельної і феодального були закладені зачатки, які розвинулись в класичні напрямки теоретичного обґрунтування економічних категорій товарно-грошових відносин.

2.1.2. Економічна думка в середні віки в західноєвропейських країнах. Католицька школа каноністів

Найбільш відомим виразником західноєвропейської думки середньовіччя виражається домініканський італійський мо-

¹ Пешиненко А.А. Ібн Хальдун — М., 1990, с. 148.

² Там же.

³ Там же, с. 149.

нах Фома Аквінський (Аквінат) (1225–1274). Він був продовжувачем і опонентом Аугустина Блаженного (Святого Аугустина) (353–430), одного із засновників школи раннього канонізму, який в кінці IV – початку V ст. започаткував догматичні безальтернативні принципи релігійно-етичного підходу до економічних проблем. Ці принципи вважались майже непорушними на протязі V–XI ст.¹

Ранні каноністи категорично засуджували торговий прибуток і лихварський процент як грішні явища, виступаючи за еквівалентний обмін на основі «справедливих цін». «Справедлива ціна» у вченні каноністів виражала категорії вартість (цінність), ринкову ціну. Рівень її встановлювався на певній території феодальною знаттю і пояснювався посиланнями на трудові і матеріальні затрати в процесі виробництва. Каноністи визнавали рівнозначність у суспільстві фізичної і розумової праці.

В цілому, методологічною базою школи ранніх каноністів були, перш за все, авторитарність доказів шляхом посилань на тексти священного письма і праці церковних теоретиків та морально-етична характеристика економічних категорій.

Пізні каноністи допускали подвійність оцінок господарських явищ і економічних категорій, що видно із суджень Ф. Аквінського в його трактаті «Сума теології».

Ф. Аквінський відходить від принципу «справедливої ціни» і визнає, що продавець може по праву продати річ дорожче, ніж вона коштує сама по собі. Умови обміну, по Ф. Аквінському, порушуються лише тоді, коли річ поступає на користь одному і втрату другому. А торговий прибуток і процент за позичку повинні мати місце, якщо при цьому дії торгівця і лихваря є цілком благопристойними, а такого роду доходи є цілком заслуженою платою за працю, транспортні та інші матеріальні видатки і навіть за ризик в торгових і позичкових операціях.

Тоді як ранні каноністи вважали безчесне примноження золота і срібла гріхом, Ф. Аквінський вважав, що справедливі ціни можуть бути джерелом приватної власності і створення «помірного» багатства, що гріхом не являється.

¹ Ядгаров Я. С. История экономических учений. – М., 1999, с. 18.

² Там же, с. 19.

Визначаючи поділ праці на фізичну і розумову виходячи з Божого (природного) призначення. Ф. Аквінський пояснював також цей поділ схильностями людей до різних професій і виправдовував поділ суспільства на стани.

2.1.3. Меркантилізм

Активний творчий розвиток економічної думки розпочинається, власне, з епохи капіталістичного господарювання. В поняття капіталістичного господарювання, розглядаючи його з економічного змісту, слід вкладати не класовий експлуататорський характер, а ведення суспільного виробництва на засадах товарного обміну і функціонування капіталу.

Капіталістичні відносини почали складатися насамперед у сфері торгівлі. Відповідно до цього перша школа – меркантилізм – виходила з того, що джерелом багатства є торгівля. Меркантилізм виник в останній третині XV ст. в період розкладу феодалізму і генезису капіталізму в зв'язку з розвитком торгівлі і первісним нагромадженням капіталу.

Меркантилізм характеризується двома рисами: багатство і цінність ототожнюються з золотом і сріблом – і накопичення грошей можна домогтися з допомогою державної влади або суто законодавчим шляхом.

Для першого етапу меркантилізму була характерна монетарна політика, орієнтована з метою нагромадження грошей на заборону їх вивезення, обмеження імпорту, посилення видобутку золота і срібла, встановлення високих мит на ввезення товарів, пониження позичкового процента¹. Цей монетаризм був архаїчною формою економічної політики, яка гальмувала торгівлю, так як капітал без обороту є мертвим.

Так як адміністративні методи накопичення золота і срібла виявилися безнадійними, у другій половині XVI ст. пізні меркантилісти на другому етапі його розвитку висунули теорію «торгового балансу», перенісши центр ваги із сфери грошового обігу в сферу товарного обміну. Вони відмовились від заборони вивозу грошей за кордон, обмежень імпорту, орієнтувались на збільшення експорту, завоювання ринків, розвиток

¹ Всемирная история экономической мысли. Т. 1. – М., 1987, с. 381.

мореплавання і колонізацію, створення монопольних торгових компаній.

Меркантилісти бачили головне джерело прибутку в нееквівалентному обміні в зовнішній торгівлі.

Найбільш відомі представники меркантилізму, а також одночасно і його критики. – Уільям Стаффорд (1554–1612), Томас Ман (1571–1641), Антуан-Монкретьєн де Ваттевіль (1575–1621), Джон Локк (1632–1704), Дадлі Норс (1641–1691), Девід Юм (1711–1776), Джеймс Стюарт (1712–1780).

А. Монкретьєн ввів у науку термін «політична економія», з виходом у світ його книги «Трактат по політичній економії» (1615). Даний термін перекладається як закони господарювання в межах держави.

З розвитком мануфактурного капіталізму у XVII ст. меркантилізм перестав відігравати провідну роль у теорії товарно-грошових відносин і до кінця XVIII ст. зійшов зі сцени як напрямок економічної теорії.

2.2. Становлення класичної економічної науки.

Перший етап розвитку класичної політичної економії.

З початку XVII ст. після виходу у світ «Трактата політичної економії» А. Монкретьєна політична економія розглядалась як наука про державне господарство, яке ґрунтувалося на протекціонізмі, стримуванні імпорту і стимулюванні експорту в традиціях меркантилізму.

Однак вже у мануфактурний період у XVII ст. протекціонізм меркантилістів поступився новому напрямкові – концепції економічного лібералізму, яка базувалась на принципі «laissez faire» – невтручання держави в економіку, необмеженій конкуренції підприємств.

В цей період і започаткувалась дійсно нова школа політичної економії, яку називають класичною за її по справжньому науковий характер, а принцип повного «laissez faire» став головним її стержнем.

Вперше термін «класична політична економія» застосував К. Маркс, розуміючи під нею вчення про трудову теорію вартості як єдино наукове в «буржуазній політичній економії», як

таку теорію, яка «дослідила дієні виробничі відносини буржуазного суспільства» – від У.Петті до Д.Рікардо в Англії і від П.Буагільбера до С.Сіємонді у Франції.

По загальноприйнятій оцінці, класична політична економія бере початок в кінці XVII – початку XIII ст. дієно в працях У.Петті і П.Буагільбера. Однак вичерпується вона – згідно з найбільш поширеним поглядом – в останній третині IX ст. працями Дж.С.Мілля і самого К.Маркса.

По Марксу, класична політична економія завершилась на початку XIX ст. і змінилась «вulgарно політичною економією», родоначальники якої Ж.Б.Сей і Т.Мальтус відмовились від трудової теорії вартості. А.Сміта і Д.Рікардо, не визнали «відкритий» К.Марксом закон додаткової вартості, вхопились «за зовнішню видимість явищ на протилежність закону явища» і намагались приховати експлуататарську суть капіталізму.

Я.Ядгаров у своїй праці «Історія економічних вчень» виділяє чотири етапи в розвитку класичної політичної економії².

Перший етап охоплює період з кінця XVII ст. до початку другої половини XVIII ст. Даний період характеризується суттєвим розширенням ринкових відносин і повним розвінчанням меркантилізму. У.Петті і П.Буагільбер незалежно один від одного вперше висувують трудову теорію вартості, згідно з якою джерелом і мірою вартості є затрати праці на виробництво товарної продукції. Основу багатства вони вбачають у сфері виробництва.

2.2.1. Вчення У.Петті

Уільям Петті (1623–1687) в Англії на відміну від меркантилістів вперше джерелом багатства об'являє працю і землю. Відомий його вислів: «Праця є батько і найактивніший принцип багатства, а земля – його мати». Його основні роботи «Трактат про податки і збори» (1662), «Слово мудрим» (1665), «Політична економія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Дешо про гроші» (1682).

¹ Ядгаров Я.С. История экономических учений. – М., 1999, с. 31.

² Там же. С. 34–37.

Вчення У. Петті є перехідним від меркантилістів до класичної економічної науки, а Карл Маркс називає його основоположником класичної буржуазної політичної економії як засновника трудової теорії вартості, як єдиної наукової теорії, з якої випливає пояснення додаткової вартості як результату капіталістичної експлуатації робітників.

У Петті намагання показати природну причинну залежність економічних явищ. Під природною ціною товару розумів вартість, яку визначав затратами праці. Крім природної ціни, Петті виділяє категорії політичної і ринкової ціни. Політична ціна залежить від відхилення затрат праці на виробництво продукту від необхідної їх величини, якою обумовлюється природна ціна. В основу ж ринкової ціни товару У. Петті кладе співвідношення політичної ціни з грошовим товаром, вважаючи гроші «одноманітною мірою і зразком для вартості всіх товарів».

Але у Петті розумів, що визначення ціни затратами праці затруднене, срібло також змінювалось по своїй вартості. Тому він пропонує «...оцінку всіх предметів... привести до двох природних знаменників — до землі і праці»². Як показує Петті, вартість як продукту землі, так і продукту праці виражається в певній кількості денних харчових пайків і шим досягається природне зрівняння між працею і землею.

Рента, на погляд Петті, є надлишок продуктів землі за відрахуванням витрат виробництва, до яких він відносив витрати на насіння і заробітну плату.

Вартість землі, по Петті, дорівнює суми річних рент, або ціна землі дорівнює рента \times кількість років. За кількість років він прийняв 21 рік — для Англії в той час це такий період, протягом якого розраховували жити в один і той же час представники трьох поколінь: дід, батько і син. Тому люди, по Петті, продають землю не нижче тієї ціни, яка забезпечує їм 21-річну земельну ренту.

За У. Петті саме праця, а не робоча сила людини, є товаром, а заробітна плата — ціною праці. Він визначав заробітну плату мінімумом засобів для існування робітників.

²Петті У. Экономические и статистические работы. — М., 1940, с. 124.

³Там же, с. 35.

Прибуток, як самостійна категорія, у У. Петті відсутній.

Позичковий процент (за термінологією У. Петті – «грошо-ва рента») розглядається ним як форма доходу, похідна від земельної ренти.

У Петті вперше в історії політичної економії сформулював те, що можна вважати зачатками трудової теорії вартості.

Висновки К. Маркса про визначення вартості працею не знаходять одностайного визнання в історії економічної думки. Про додаткову вартість в розумінні Маркса, як неоплачену працю робітника, Петті не мав і гадки. Очевидно, найбільш обгрунтованим було б вважати У. Петті першозасновником ціннісної теорії факторів виробництва, виходячи з того його основного твердження, що продукт створюється працею і землею.

2.2.2. Економічні погляди П. Буагільбера та Б. Франкліна

У Франції засновником трудової теорії вартості був П'єр Лепезан де Буагільбер (1646–1714), якого К. Маркс відносить до засновників класичної буржуазної політичної економії як одного з родоначальників трудової теорії вартості. Основні праці П. Буагільбера – «Детальний опис становища Франції, причини падіння її добробуту і прості способи відновлення, або як за один місяць доставити королю всі гроші, які він потребує, і збагатити все населення» (1696), «Звинувачення Франції» (1707), «Трактат про природу, вирощування і користь зерна», «Міркування про природу багатства, грошей і податків», «Дослідження про рідкісність грошей».

Буагільбер виступав за природний шлях розвитку на основі вільної конкуренції. Вартість товару визначав працею, а мірою вартості вважав робочий час¹. Метою товарного виробництва він об'явив споживання.

Бенджамін Франклін (1706–1790), відомий американський державний діяч XVIII ст., у своїй основній праці «Скромне дослідження про природу і необхідність паперових грошей» (1729) відмічав, що єдиним мірилом багатства є праця, якою можна вимірювати вартість як срібла, так і всіх інших речей².

¹ Всемирная история экономической мысли. Т. 1 – М., 1987, с. 437.

² Там же, с. 440–441.

Прибуток Франклін ототожнював з процентом, який розглядав як результат самозростання грошей. Ренту вважав породженням землі.

2.2.3. Розвиток економічної думки в працях окремих економістів у XVII – XVIII ст.

Вважають, що вперше курс політичної економії як науки почав читати у 1801 р. у Единбурзькому університеті Дагальд Стюарт, учень і друг Адама Сміта¹.

Люди, які створювали економічну науку у XVII–XVIII ст., були різними по своїх основних професіях і соціальному становищі. Економічними питаннями займались філософи. найбільш видатні з них при цьому в Англії – Томас Гоббс, Джон Локк, Деніс Юм і, звичайно, сам Адам Сміт, у Франції – Гельвецій, Кондильяк; в Італії – Беккарія.

Серед купців і ділових людей, які мислили по державному, можна назвати Томаса Мана, Джона Ло, Дадлі Норса, Річарда Кантильона. У Франції до судійсько-чиновницької гілки економістів належали Буагільбер, Тюрго, Гурне.

Теоретичною економією з успіхом займались медики Уільям Петті, Ніколас Барбон, Бернард Мандевіль, Франсуа Кене.

У XVIII ст. економікою починають займатись духовні особи: аббати у Франції та Італії, в тому числі італійський економіст Галіані; англійські пастори в Англії – Такер, Мальтус.

Кожний з названих економістів вніс певний вклад в становлення класичної економічної теорії, досліджуючи відносини виробництва, розподілу, обміну і споживання в умовах товарного виробництва і обґрунтовуючи чи критикуючи певну економічну політику.

2.2.4. Анонім 1738 року

Достатньо чітко формулює трудову теорію вартості анонімний автор, якого називали Анонім 1738 року. В своєму творі «Деякі думки про процент взагалі і про процент по державних

¹ Анкіл А. В. Юність науки. – М., 1985, с. 121.

фондах в особливості» він писав: «Справжня і реальна цінність життєвих благ пропорційна тій ролі, яку вони відіграють у підтриманні життя людського роду. Вартість же їх, коли вони обмінюються одне на інше, регулюється кількістю праці, яка необхідно потрібна і як звичайно затрачається при їх виробництві. А вартість або ціна їх, коли вони купуються і продаються та приводяться до загального знаменника, визначаються кількістю затраченої праці і більшою чи меншою кількістю засобів (обігу) або загального мірила. Вода так же потрібна для життя, як хліб і вино, але десниця божа вилила її на людину в такій великій кількості, що кожний може мати її в достатній кількості без праці, так що як звичайно вона не має ціни. Але якщо де-небудь (для одержання води) необхідна праця, яка прикладається особами, то ця праця повинна бути оплачена, хоч сама вода і не оплачується. І по цій причині в деякі часи і деяких місцях бочка води може коштувати стільки ж, скільки бочка вина» (R. L. Meek *Studies in the Labour Theory of Value* — L., 1956, p. 42–43)¹.

Як видно, в цьому творі закладено зачатки трудової теорії вартості і маргінальної (в теперешньому розумінні) теорії цінності. Класично ілюструється так званий «парадокс вартості» як вираження принципової різниці між корисністю продукту і його вартістю. Автор відмічає вплив на вартість (ціну) кількості грошей.

2.2.5. Джон Локк

Джон Локк (1632–1704) — визначний філософ XVII ст. матеріалістичного напрямку, батько буржуазного лібералізму, філософія якого в цілому служила основою для побудови всієї англійської політичної економії XVIII ст. і навіть початку XX ст.² У 1691р. опублікована робота Локка «Деякі міркування про наслідки пониження процента і підвищення вартості грошей». В працях Локка були закладені передумови підходу до людини як економічного індивідууму.

¹ Дижкин А. В. Юность науки. — М., 1985. С. 125.

² Там же, с. 122-123.

Локк розвивав ідеї природного права. По Локку, людина природно повинна мати стільки землі, скільки вона може обробити своєю працею, і стільки інших благ, скільки їй необхідно для особистого споживання. Але, по Локку, внаслідок штучної нерівності в розподілі власності деякі люди мають надлишок землі і грошей. Землю вони здають в оренду, а гроші – в позичку.

За Локком праця є початковим джерелом приватної власності і лежить в основі вартості вироблених людиною продуктів. Однак, як відмічав К. Маркс, «value» означає у Локка споживну вартість, і праця береться як конкретна праця, а не з кількісної її сторони; але вимірювання мінової вартості працею дійсно ґрунтується на тому, що працівник створює споживну вартість¹.

За Локком завдяки своїй праці люди роблять продукт природи своєю індивідуальною власністю. Надлишок вартості, який не є результатом праці, є даром природи і є спочатку загальною власністю. Однак з появою грошей появляється можливість розширити рамки заснованої на власній праці власності.

Гроші за Локком лише служать основою для перенесення прибутку «з кишені одного в кишеню другого». В той же час земля, на відміну від грошей, природним шляхом приносить ренту як дещо нове і корисне для людства. Однак рента, як і процент, теж присвоюється землевласником як результат чужої праці.

Меркантилісти розділяли металістичні уявлення про сутність грошей. Однак, як пише К. Маркс, «Вже Локк говорив, що золото і срібло мають ніби-то лише уявну або умовну вартість, це-перша груба форма протилежності по відношенню до твердження монетарної системи, що тільки і золото і срібло мають істинну вартість»².

Локк висунув на перший план ідею стихійної, вільної закономірності ринку, сформулював зачатки теорії попиту і пропозиції та утворення ринкової ціни.

Він заклав теоретичні і методологічні основи критики меркантилізму.

¹ Всемирная история экономической мысли. Т. 1. М., 1987, с. 416.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 26, ч. 1, с. 369.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 13, с. 145.

2.2.6. Дадлі Норс

Одним із значних досягнень економічної думки XVII ст. була невелика праця Дадлі Норса (1641–1691) «Міркування про торгівлю, переважно про процент, монетну систему, скорочення і збільшення грошей» (1691). Критикуючи меркантилізм, Норс виступав проти втручання держави в економіку, обмеження умов розвитку зовнішньої торгівлі і промисловості, обмеження ставки процента¹.

Норс робить перші кроки до розуміння капіталу, розглядаючи його у вигляді грошового капіталу, який приносить проценти, і обґрунтовуючи вільну торгівлю.

Досліджуючи причини недостатньої кількості грошей під час росту цін в період «революції цін» у XVII ст. внаслідок збільшення видобутку і зниження вартості виробництва дорогіших металів, Норс показує, що головна причина коріниться не в грошах як таких, а в недостатній величині капіталу або доходу.

В умовах золотомонетного стандарту за Норсом не може бути надлишку чи недостатку грошей, які (золото і срібло) при їх надлишку переплавляються в предмети розкоші, а при недостатку їх в обігу перетворюються в монету.

Норс обґрунтовує вільну торгівлю, що сприятиме збагаченню нації. Затримка ж грошей в країні принесе для неї лише втрати замість прибутку.

Норс показав, що позичковий процент визначається співвідношенням між нагромадженням грошового капіталу і попитом на нього, а не кількістю грошей, як вважали меркантилісти і навіть Локк. За Локком недостаток грошей в обігу є причиною високої процентної ставки і взагалі причиною того, що речі не продаються по їх дійсних цінах і що вони не приносять належних доходів з виручки від продажу².

Норс заперечував, слідом за Локком і Петті, примусове регулювання процента. Він виступав за пониження ставки процента, але за рахунок продуктивного використання грошей для розвитку торгівлі.

¹ *Визирня історія економічної думки*. Т. 1. – М., 1957, с. 419.

² Там же, с. 422.

2.2.7. Девід Юм

Значний інтерес представляють собою економічні твори Давіда Юма (1711—1776), англійського філософа, психолога, історика.

У 1752р. Юм видає «Досліди» по проблемах політичної економії. До них увійшли начерки «Про торгівлю», «Про гроші», «Про процент», «Про торговельний баланс», «Про заздрість у торгівлі», «Про податки», «Про державний кредит» і виписки з листів по економічних питаннях.

Юм виступає за свободу міжнародної торгівлі, вважаючи, що країна виграє не лише від ввозу продуктів, але і від їх вивозу, виробляючи і ввозячи товари, які не можуть бути цілком спожиті всередині країни.

Юм розвинув думку про те, що золото і срібло природним чином розподіляються між країнами, а торговельний баланс кожної країни стихійно намагається в кінцевому рахунку прийти до рівноваги. На цьому ґрунтувалась критика Юмом меркантилістської теорії грошей, пропозиції штучного залучення і утримання грошей.

Однак в політичній економії Юм відомий перш за все як один з творців кількісної теорії грошей. Він звернув увагу на проблеми економічної науки, які важливі і сьогодні: чим визначається кількість грошей в обігу і як вона впливає на ціни.

За Юмом, в обігу може знаходитись будь-яка кількість повноцінних металічних грошей. Вартість грошей (попросту кажучи — товарні ціни) встановлюється в процесі обігу, в процесі зіткнення товарів з грошми: при більшій кількості грошей ціни піднімаються.

Грошам Юм відводить роль посередників обігу, їх вартість визначає їх кількість, яка знаходиться в обігу. Гроші, по Юму, є «суті лише знаряддя, яке люди, по загальній згоді, вживають для того, щоб полегшити обмін одного товару на інший. Це — не одно з коліс торгівлі, а масло, завдяки якому рух коліс стає плавним і вільним». На противагу меркантилістам Юм намагається довести, що збільшення кількості грошей в обігу не означає зростання багатства країни, а сприяє лише росту цін товарів. Такий ріст цін наносить шкоду зовнішній торгівлі даної країни, так як при цьому наші стаємо менш конкурентоздатною.

Дане положення Юм дійсно щодо паперових грошей, покупна сила яких залежить від їх кількості і які нікуди з обігу виїти не можуть. Якщо їх випустити більше, ніж необхідна для обігу кількість повноцінних металічних грошей, то вони знеціняться і ціни зростуть – явище інфляції.

Металічні ж гроші і товари вступають в обіг з певною їх вартістю як затрати на їх виробництво. Тому в обігу – при даній швидкості обороту грошей – може знаходитись лише певна кількість таких грошей. А надлишок їх при його утворенні піде за кордон або в скарб.

В начерку «Про процент» Юм розвиває погляди англійського економіста Джозефа Массі (пом. 1784), сформульоване в його книзі «Дослід про причини, які визначають природну норму процента, де розглядаються погляди сера Уільяма Петті і пана Локка по цьому питанню» (1750)¹.

Массі прийшов до висновку про те, що ставка процента регулюється не кількістю грошей в країні, а нормою прибутку. Слідом за Массі Юм вважає, що процент становить частину прибутку «Висока такса процентів, – пише він, – обумовлюється трьома причинами: великим попитом на позики, недостатком багатств для задоволення цього попиту і великою прибутковістю торгівлі, і ці причини свідчать не про рідкісність золота і срібла, а про малий розвиток торгівлі і промисловості (Юм Д. Опыты. – М., 1896, с. 82, 80)².

З розвитком торгівлі і промисловості ставка процента і норма прибутку знижуються, а низький рівень процента в свою чергу сприяє дальшому росту торгівлі і промисловості.

Юм, очевидно, першим звернув увагу на наявність лагів (виражаючись сучасною мовою) в процесі підвищення цін при збільшенні кількості грошей в обігу. Він відмітив, що серед цін всіх товарів в останню чергу підвищується ціна праці, тобто заробітна плата робітників³.

¹ Всемирная история экономической мысли. Т. 1 – М., 1987, с. 424.

² Там же.

³ Анкин А. В. Юность науки. – М., 1985, с. 128-129.

2.2.8. Джеймс Стюарт

Певний вклад у розуміння змісту категорії вартості вніс Джеймс Стюарт (1712–1780), останній меркантиліст. В своїй книзі «Дослідження основ політичної економії» (1767) він зробив спробу захисту меркантилізму, систематизації поглядів меркантилістів і не вийшов за межі їхнього вчення, за яким прибуток виводився виключно з обміну. Однак Дж. Стюарт розширив поняття прибутку і формування вартості.

Стюарт виводить поняття позитивного і відносного прибутку. «Позитивний прибуток ні для кого не означає втрат, він є результатом збільшення праці, старанності або майстерності і викликає збільшення або зростання суспільного надбання. Відносний прибуток означає для когось втрату; він означає коливання багатства між сторонами, але не припускає надбання до сукупних фондів. Для розуміння змішаного прибутку не потрібно великої праці: це такий прибуток, який частково відносний, а частково позитивний. Обидва види можуть співіснувати нероздільно в одній і тій же угоді» («Principles of Political Economy», vol. I. The Works of Sir James Steuart etc., ed by General Sir Steuart, his son etc. in 6 volumes. – London, 1805, с.275–276)¹.

Очевидно, що під позитивним прибутком Стюарт розуміє загальне збільшення маси споживчих вартостей проти попереднього рівня внаслідок збільшення праці.

В ціні товару Стюарт розрізняє дійсну вартість товару і прибуток від відчуження, який реалізується при продажу товару і є прибутком капіталіста.

Аналізуючи вартість, Стюарт пише: «Дійсна вартість» визначається в середньому тією «кількістю» праці, яку «звичайно може виконати робітник даної країни... на протязі дня, тижня, місяця і т. ін.» По-друге, «вартістю засобів існування робітника і необхідних витрат, як для задоволення його особистих потреб, так і... для придбання інструментів, які відносяться до його професії, все це знову-таки потрібно брати в середньому... По-третє, «вартістю матеріалів» (ст. 244–245). «Якщо відомі ці три статті, то ціна продукту визначена. Вона не може

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 26, ч. 1, с. 9.

бути менше суми всіх цих трьох статей, тобто менше дійсної вартості. Все, що перевищує цю останню, є прибуток фабриканта. Цей прибуток завжди буде знаходитись у відповідності з попитом і він тому буде змінюватись у відповідності від обставин» (цит. тв. с. 245)¹

2.2.9. Вчення фізіократів

У другій половині XVIII ст. у Франції економістами була здійснена спроба сформулювати економічну науку на широкій основі. Ці економісти одержали назву «Фізіократи» (фр. *physiocratos*, гр. *physis* природа, *kratos* влада), або прихильники природного закону, так як вони намагались знайти природні закони суспільного життя. Сама назва фізіократи походить від назви книги Дюпона де Немур «Фізіократія або природна конституція найбільш вигідного управління людським родом» (1768).

Головним представником і засновником фізіократизму був Франсуа Кене (1694–1774). Головна праця «Економічна таблиця» (1746), в якій була здійснена геніальна спроба обґрунтувати балансові пропорції між натуральними і вартісними елементами суспільного продукту.

Фізіократи вважали джерелом багатства не сферу обігу, як меркантилісти, а сферу виробництва, обмежуючи її лише рамками сільського господарства. Джерелом багатства Ф. Кене об'явив землю і землеробство, а землеробську працю – єдиною продуктивною працею.

За Ф. Кене «чистий продукт» (рента) як різниця між сукупним суспільним продуктом і витратами виробництва створюється тільки в землеробстві, де під дією сил природи збільшується кількість споживчих вартостей². У промисловості в процесі праці лише видозмінюється форма створеного в землеробстві продукту, але не збільшується його кількість. Через це у промисловості «чистий продукт» не виникає і багатство не створюється.

¹ Маркс К., *Джерело Ф.* Соч. 2-е изд., т. 26, ч. 1, с. 10.

² Кене Ф. *Исбранные экономические произведения.* – М., 1960, с. 223.

Прибуток фізіократи розглядали як складову частину витрат виробництва, як різновид заробітної плати, споживаної капіталістами як дохід.

Ф. Кене висунув концепцію «природного порядку», що випливала з визнання певних об'єктивних законів не тільки в природі, а й у суспільному житті. Природний порядок, під яким Ф. Кене розумів капіталістичний спосіб господарювання, передбачав розвиток економіки на основі вільної конкуренції, що виключає втручання держави. Ці закони фізіократами розглядались як вічні, позаісторичні.

Учнями і послідовниками Ф. Кене були Мірабо Віктор Рікеті (1715–1789), Дюпон де Немур П'єр Самюель (1739–1817), Тюрго Анн Робер Жак (1727–1781)¹. Тюрго розробляє основи теорії цінності в роботі «Роздуми про створення і розподіл багатств» (1776).

2.3. Другий етап розвитку класичної політичної економії. Вчення А. Сміта

Другий етап розвитку класичної політичної економії охоплює період з останньої третини XVIII ст. виступає до 30-х років XIX ст. Даний етап зв'язаний з працями Адама Сміта (1723–1790).

А. Сміт – англійський економіст мануфактурного періоду, при його житті промисловий переворот в Англії тільки починався, а сама вона була економічно найбільш розвинутою країною.

А. Сміт увійшов в історію економічної думки як основоположник класичної політичної економії. Головна його робота – «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1777).

А. Сміт розвивав у своєму вченні все краще, що було у його попередників і сучасників. Він зробив першу спробу дати світові теорію соціально-економічного устрою і досягнутий ним прогрес в поглядах на економічну дійсність мав епохальне значення. Дослідження А. Сміта стало економічною біблією для вчених-економістів.

¹ А. Тюрго не вважав себе ні учнем, ні послідовником Ф. Кене, хоч підтримував основні фізіократичні вчення.

Основна ідея у вченні А. Сміта – ідея лібералізму (лат. *liberalis* вільний) як свободи підприємства, розвитку демократії, мінімального втручання держави в економіку, ринкового саморегулювання на основі вільного ціноутворення в залежності від попиту і пропозиції. Ці ринкові економічні регулятори Сміт називав «невидимою рукою».

Поклавши в основу свого дослідження трудову теорію цінності, Сміт стверджує, що праця представляє собою дійсне мірило цінності всіх товарів і є джерелом всякого багатства. При цьому мінова цінність визначається Смітом кількістю праці, яку необхідно затратити, щоб купити даний товар. І тільки в первісному стані суспільства, при простому товарному виробництві мінова цінність за Смітом визначалась затратами праці на виробництво товару¹.

Однак Сміт визначав цінність також шляхом складання доходів – заробітної плати, прибутку і ренти.

Сміт говорив, що робітникові дістається із створеної цінності лише її частина у вигляді оплати за його працю. Решта доданої працею цінності є прибутком капіталіста-підприємця, частину якого він в деяких випадках повинен віддати землевласникові у вигляді земельної ренти, а частину – у вигляді позичкового процента, якщо використовував позики. Прибуток, який залишився після сплати ренти і процента, називався підприємницьким доходом.

Сміт допускав думку, що прибуток – це винагорода власника капіталу за працю по нагляду і управлінню підприємством, але він корінним чином відрізняється від заробітної плати, адже розміри прибутку визначаються не затратами праці по управлінню, а розмірами застосованого капіталу.

Таким чином, за Смітом виходило, що прибуток створюється працею робітника, а розмір його залежить від розміру вкладеного капіталу. Але Сміт розумів, що в тенденції однакові капітали повинні приносити рівні прибутки.

Звідси виникало протиріччя: якщо прибуток пропорційний капіталу, то він може бути непропорційним застосованню праці, а це представляється порушенням закону цінності.

¹ Сміт А. Исследования о природе и причинах богатства народов – М., 1993, с. 144, 166.

В цілому, Сміт розглядав прибуток то як фактор і складову частину ціни товару, особливого роду елемент витрат виробництва, то як частину мінової цінності, створюваної працею робітника, то як винагороду капіталістові за його діяльність, працю і ризик, то як закономірний результат продуктивності капіталу.

Тенденцію норми прибутку до пониження Сміт пояснював ростом конкуренції капіталів і зниження доходності. Низький рівень процента і норми прибутку розглядались ним як прояв економічної розвинутості нації.

Сміт виступав проти крупного феодального землеволодіння і відкидав твердження про те, що земельна рента є законна плата, свого роду процент на капітал, вкладений землевласниками в покращення землі. Адже рента платиться і за землі, які ніколи не покращувалися.

Сміт бачив в земельній ренті прояв монополії (прихатної власності на землю). Причиною утворення ренти він вважав відмінності як по родючості, так і по місцезросташуванню земель.

З однієї сторони, на основі трудової теорії цінності Сміт характеризував ренту як відрахування в користь землевласника надлишку цінності над заробітною платою робітників і середнім прибутком фермера. З другої сторони, Сміт стверджував, що поряд з заробітною платою і прибутком рента визначає мінову цінність товару. Звідси виходить, що земля є джерелом цінності як і праця, а рента є закономірна винагорода послуг землі. Однак Сміт також показує, що рента інакше входить в склад ціни товарів, ніж заробітна плата і прибуток. Рівень ціни товару залежить від рівня заробітної плати і прибутку, а рівень ренти залежить від ціни товару. Сміт також стверджував, що ренту можна розглядати як продукт природи. Виходило, що в землеробстві людська праця відзначається особливою продуктивністю, коли раз з людиною продукт створює і природа, який становиться джерелом ренти.

Капітал Сміт розумів в основному як запас речових предметів, необхідних для дальшого виробництва, як в землеробстві, так і в промисловості.

Сміт розрізняв основний і оборотний капітал, до якого відносив і гроші, при допомозі яких здійснюється обіг решти його

частин. До основного капіталу Сміт відносив і трудові навички та здібності робітників.

Сміт стверджував, що як міножи цінність окремого товару, так і цінність сукупного продукту суспільства може бути розкладена на особисті доходи і складена з них, не беручи до уваги перенесення на продукт затрат основного і оборотного капіталу. Сміт завіряв, що якщо в ціні товару і є елемент, який безпосередньо не розпадається на доходи, то в кінцевому рахунку він всерівно представляє собою чиюсь доходи, одержані на попередніх стадіях обробітку сировини. Випадіння постійного капіталу в процесі аналізу вартості К Маркс назвав неймовірною догмою Сміта.

Продуктивна праця за Смітом це та, на купівлю якої затрачається капітал. Праця ж, яка оплачується їх доходів, є непродуктивна. Продуктивна праця втілюється в продукті, а непродуктивна являє собою послугу, надання якої співпадає з користуванням нею. Наприклад, до непродуктивного класу повинні бути віднесені государ з усіма чиновниками і офіцерами, вся армія і флот, священники, юристи, лікарі, письменники, артисти, музиканти, оперні співаки, танцівниці і ін.

На висногах А.Сміта в значній мірі ґрунтуються сучасні трактування товару, вартості (цінності) доходів, капіталу, продуктивної і непродуктивної праці та ін.

Однак неоднозначність трактування Смітом економічних категорій сприяла формуванню різнонаправленості в економічній теорії в післясмітівський період. Дальший розвиток класичної економічної теорії здійснювався в двох напрямках, як трудової теорії вартості, продовжувачами якої були Д.Рікардо і К.Маркс, і як класичної теорії трьох факторів Ж.Б.Сея, яку К.Маркс назвав вульгарною буржуазною.

2.4. Третій етап розвитку класичної політичної економії

Третій етап еволюції класичної політичної економії відноситься на першу половину XIX ст., коли в ряді розвинутих країн завершився промисловий переворот. В цей період послідовниками і учнями Сміта були поглиблені, переусвідомлені і збачені його ідеї. В числі представників цього періоду необхідно

особливу виділити англійців Д. Рікардо, Т. Мальтуса і Н. Сеніора, французів Ж. Б. Сєя і Ф. Бастіа, американця Г. Кері і ін.

2.4.1. Економічні погляди Т. Мальтуса

Як відмічає А. Маршалл, на місце в ряду засновників історико-економічної науки може претендувати Томас Роберт Мальтус (1766–1834), священник, професор політичної економії в Англії. Основні роботи Мальтуса – «Дослід про закон народонаселення» (1798), «Дослідження про природу і зростання ренти» (1815), «Основи політичної економії» (1820).

В своїй роботі «Дослід про закон народонаселення» Мальтус розробив основи теорії народонаселення, про співвідношення між чисельністю населення і життєвих засобів.

Він підтримував положення А. Сміта про визначення мінової цінності товарів купленою працею. За Мальтусом праця є мірою цінності, але зате будь-який товар може бути мірою праці.

Мальтус показує, що прибуток виступає як незалежним від праці, виникає в сфері обігу, а реалізація його здійснюється за рахунок коштів непродуктивних верств населення.

Мальтус обґрунтував реальну участь у створенні і розподілі сукупного суспільного продукту не тільки продуктивних, але й непродуктивних шарів суспільства, в тому числі і земельних власників. Адже існуюча тоді думка про паразитизм величезних мас людей, які відносились до «непродуктивних» класів, є необґрунтованою і абсурдною.

На думку Мальтуса¹, кількість праці, якою може розпоряджатись товар, обумовлюється витратами його виробництва, до яких він відносив затрати живої і уречевленої праці плюс прибуток на авансований капітал.

Як відмічав Дж. М. Кейнс, що якби тільки праці Мальтуса, а не Рікардо послужили вихідним пунктом для наступного розвитку економічної науки ХІХ ст., наскільки мудрішим і багатішим був би світ сьогодні.

¹ Всемирная история экономической мысли. Т. 2. – М., 1988, с. 102.

2.4.2. Економічні погляди Ж.Б. Сея

Засновником класичної політичної економії у Франції на початку XIX ст. був Жан Батист Сей (1767–1832), французький фабрикант. Економічні погляди Сея викладені у роботах «Трактат політичної економії» (1803), «Катехизис політичної економії» (1817) і шеститомний «Курс політичної економії» (1828–1830).

Основним положенням класичної економічної теорії Сея є положення про те, що природні закони намагаються привести економіку в стан рівноваги. Згідно з законом Сея¹ загально-го перевиробництва не може бути, так як пропозиція створює свій власний попит, що гарантує відсутність дефіциту попиту в довгостроковій перспективі.

Рівень заробітної плати і зайнятості, інвестицій і заощаджень, відносні величини цін на товари і робочу силу також визначаються коливаннями попиту і пропозиції. При гнучкій заробітній платі і подвижних цінах процентна ставка буде зрівноважувати попит і пропозицію, збереження і інвестиції при повній зайнятості.

З однієї сторони, Сей був прихильником теорії корисності. Виробництво створює корисність, миром якої є цінність, а мірою цінності є ціна, якою і визначається попит на товар. Розміри ж попиту обмежуються витратами виробництва як вартістю його факторів.

За Сеєм колишній з факторів має самостійне значення у створенні цінності і доходів. Фактор «капітал» породжує відсоток, земля – ренту, а праця – заробітну плату як дохід робітників. Цим самим Сеєм відкидається ідея експлуатації в капіталістичному суспільстві.

Фактичний підхід Сея пізніше одержав назву теорії трьох факторів і дозволив розвинути факторий аналіз виробництва.

Вчення Сея лягло в основу для розробки класичної економічної теорії доходів.

Політекономію Сея К. Маркс назвав вульгарною буржуазною.

¹ Вириному розумінню цього закону Сей не формулював. Дане положення Сея назвав законом Сея Дж. М. Кейнс.

См. Ж. Б. Сей, *Батист Ф. Трактат по политическому экономии*. — М., 2000, с. 31

2.4.3. Вчення Д.Рікардо

На початку XIX ст. в період промислового перевороту в Англії при переході від мануфактури до машинної індустрії виступив видатний економіст Давід Рікардо (1772–1823), учень А.Сміта. Головна праця Д.Рікардо – «Основи політичної економії і оподаткування» (1817). Об'єктивна цінність вчення Д.Рікардо полягає у захисті продуктивних сил і виробничих відносин капіталізму.

Основним теоретичним положенням Рікардо явилось визначення відносної вартості товарів затратами праці на їх виробництво. Рікардо показує також вплив попиту на ціну в короткострокові періоди, структури використовуваного капіталу і періодів інвестування на відносні вартості товарів.

Рікардом глибоко розроблено ряд проблем економічної теорії, в особливості вплив заробітної плати на прибуток, теорію земельної ренти, застосування машин, закономірність тенденції норми прибутку до пониження, закономірність зміни вартості грошей як товару в залежності від їх кількості в обігу та інших.

Рікардо визначає затратами праці не абсолютну, а відносну вартість товарів. Він підкреслив, що «... праця є основою будь-якої вартості і ... відносна кількість її визначає майже виключно відносну вартість товарів»¹. Причому, по Рікардо, величина вартості регулюється працею, необхідною для виробництва товарів при самих несприятливих умовах.

Відносно концепції Сея про корисність як регулятор вартості Рікардо вважає, що це було б правильним, якби вартість товарів регулювалась лише покупцями, що корисність необхідна для того, щоб товар мав вартість, однак вона не являється мірою вартості.

Однак до факторів, які утворюють вартість, Рікардо відносив, крім праці, як виключення, і рідкісність товарів, до яких віднесена невелика група невідтворюваних товарів: шедеври мистецтва, рідкісні книги, картини і ін.

Крім того, Рікардо включає у вартість товарів працю, затрачену на виготовлення засобів виробництва, використову-

¹ Рікардо Д. Социетия. Т. I – М., 1955, с. 40.

ваних при виготовленні товару — засобів праці, інструментів і будівель, не враховуючи при цьому вартості оборотних засобів — сировини, матеріалів і ін., хоч при розгляді конкретних процесів виробництва він включає сировину в склад елементів капіталу, які переносять свою вартість на продукт. В загально-теоретичному ж плані Рікардо не розподіляє капітал на основний і оборотний, постійний і змінний. У Рікардо відсутня також категорія органічної будови капіталу.

Рікардо відмічає, що праці різної якості виногороджується неоднаково. Однак ця обставина не служить причиною зміни відносної вартості товарів, так як заробітна плата не визначає вартості товарів. Оцінка ж праці різної якості швидко встановлюється на ринку з достатньою для практичних цілей точністю.

Рікардо не виділяє окремо категорії робоча сила як товар і вважає, що товаром є праця. Він виділяє в капіталістичному суспільстві три основні класи: капіталістів, найманих робітників, землекласників і, відповідно, три основних види доходу: прибуток, заробітну плату і земельну ренту. Прибуток за Рікардо представляє частину вартості товару, він пропорційний величині авансованого капіталу, причиною його виникнення є продуктивна сила праці. Прибуток знаходиться в зворотній залежності від заробітної плати. Категорії додаткової вартості Рікардо також не виділяє.

Що стосується земельної ренти, то Рікардо виходить з того, що вартість сільськогосподарських товарів визначається затратами праці при гірших умовах виробництва. Тому фермери на більш родючих і менш віддалених землях одержують додатковий дохід як різницю між витратами виробництва на гірших землях і на оброблюваних ними землях. Цей дохід присвоюється землекласниками у вигляді ренти. При цьому гірші землі не приносять ренти. За Рікардо ренти не приводить до здорожання товарів. «Не тому хліб дорогий, — писав він, — що платиться рента, а рента платиться тому, що хліб дорогий»⁴.

Рікардо відмічає, що заробітна плата не протирічить визначенню вартості працею, так як саме праця, а не її вартість, регулює вартість товарів. Під приводом пошуку і пропозиції

⁴ Рікардо Д. Сторінки І. М., 1955, с. 70–71.

природна ціна праці зводиться до вартості певної суми життєвих засобів, необхідних для утримання робітників і продовження їх роду.

Ринкова ж ціна праці за Рікардо коливається навкруги природної під впливом зміни чисельності населення. При підвищенні ринкової ціни збільшується чисельність робітників, перевищуючи попит на них. Виникає безробіття, ринкова ціна праці знижується. Чисельність робочого населення і пропозиція праці зменшується. Скорочення пропозиції праці приводить до підвищення ринкової ціни до природного рівня. Таким чином, величину природної ціни Рікардо фактично зводить до фізично необхідного прожиткового мінімуму і відводить вирішальну роль в дії «природного закону» заробітної плати співвідношенню попиту на працю і її пропозиції, відступаючи від визначення вартості працею.

Рікардо не виключає впливу попиту на ціни всіх товарів, але стверджує, що в кінцевому підсумку саме пропозиція регулює вартість (ціни), а сама пропозиція регулюється затратами виробництва.

Рікардо обґрунтовує концепцію динаміки доходів капіталістичного суспільства. Він вважав, що з зростанням чисельності населення буде оброблятися все більше гірших ділянок, при цьому вартість землеробської продукції буде зростати і підвищуватиметься рента. Звідси грошова заробітна плата буде зростати, а реальна буде намагатися залишитись незмінною. Отже, із зростанням багатства суспільства відносне становище найманих робітників буде погіршуватись. Прибуток буде знижуватись внаслідок зростання ренти. А в результаті зниження прибутку буде зменшуватись і стимул розвитку капіталістичного суспільства.

2.4.4. Економічна думка Дж. Мілла та Дж. Мак-Куллоха

Джерелом вартості визнавав працю послідовник Рікардо Джеймс Мілл (1773–1836) у своїй праці «Елементи політичної економії» (1821). При цьому за Дж. Міллем джерелом вартості є не тільки жива праця, але й уречевлена в засобах виробництва. Робітник у вигляді заробітної плати одержує еквівалент своєї

частки у виробленні продукції, а джерелом прибутку є робота капіталу. Експлуатація робітника при цьому відсутня¹.

Джон Рамсей Мак-Куллох (1789–1864) у своєму основному творі «Основи політичної економії» (1825) теж визнавав працю джерелом вартості, при цьому працею він вважав не тільки роботу людини, але й машин, тварин чи сил природи. Прибуток є частиною вартості, яка створюється капіталом².

2.4.5. Розвиток теорії трудової вартості Д.Рікардо вченими-економістами в першій половині XIX ст.

У першій половині XIX ст. із своїми працями виступили економісти Нассау Уільям Сеніор (1790–1864) у Англії, основна праця «Основні засади політичної економії» (1836), Фредерік Бастіа (1801–1850) у Франції, основна праця «Економічні гармонії» (1850); Генрі Чарльз Кері (1793–1879), американський економіст, основна праця «Принципи політичної економії» (1837–1840) та деякі інші з соціальної науки.

Дані вчені збагатили теорію вартості Рікардо. Одні з її положень були розширені і поглиблені, інші – піддані критиці. В працях даних економістів капіталізм виступає як справедливе і гармонійне суспільство. Джерелами вартості є праця і капітал, послуги суспільству роблять як робітники, так і капіталісти та землевласники, тому всі вони повинні одержувати винагороду за понесені жертви: робітники – заробітну плату, капіталісти – прибуток, землевласники – ренту.

Карл Маркс у властивий йому зверхньо-примітивній манері висміяв теорію утримання Сеніора³, згідно з якою капіталіст, спрямовуючи капітал у засоби виробництва, приносить жертву, утримуючись від особистого споживання, а тому заслуговує на винагороду у вигляді прибутку.

Економічне ж вчення Дж. С. Мілла, Сеніора, Бастіа, Кері та інших вчених, які виступили проти абсолютизації трудової теорії вартості, К. Маркс класифікував як вульгарне, ненаукове.

¹ Всемирная история экономической мысли. Т. 2. – М., 1988, с. 104–105.

² Там же, с. 105.

³ Маркс К., *Энгельс Ф.* Соч. 2-е изд., т. 23, с. 610.

2.5. Четвертий етап розвитку класичної політичної економії

Напроти з четвертого завершального періоду розвитку класичної політичної економії у другій половині XIX ст. Дж. С. Мілл і К. Маркс узагальнили кращі досягнення школи з позицій соціалістичного і реформістського напрямку.

2.5.1. Економічні погляди Дж. С. Мілла

З середини IX ст. економічна наука все більше звертала увагу на роль людини у виробництві, на вплив характеру людини на виробництво і розподіл багатства. Першим виразником цієї уваги став Джон Стюарт Мілл (1806–1873), спін Джеймса Мілла. В праці Мілла «Основи політичної економії і деякі аспекти їх прикладення до соціальної філософії» (1848) розглядається широкий спектр економічних проблем і дана книга явилась класичним підручником для вивчення політичної економії.

Вартість товарів Мілл визначає витратами виробництва, а також впливом на неї попиту і пропозиції¹.

Міллем стверджується необхідність соціальних реформ для покращення капіталізму і примирення інтересів праці і капіталу. Удосконалену систему приватної власності Мілл зрівнював з комунізмом в його найбільш досконалій формі.

Своїм вченням Мілл поклав початок лібералізму

2.5.2. Економічне вчення К. Маркса

Карлом Марксом (1818–1883) була розроблена у найбільш повному вигляді ідея про необхідність переходу до соціалістичного господарювання на основі суспільної власності на засоби виробництва і колективної праці. Разом з Ф. Енгельсом він створив соціально-економічну теорію, названу марксистською. Головна праця К. Маркса – «Капітал» (1867).

¹ *Мілл Дж. С.* Основи політичної економії і деякі аспекти їх прикладення до соціальної філософії. Т. 2. - М., 1980, с. 41, 42, 127, 129, 143, 144, 197.

Глибокий логічно-конструктивний аналіз економічного вчення К Маркса поданий у праці Я Ядгарова «История экономических учений» (1999).

Як і всі класики, прихильники трудової теорії вартості, К Маркс предметом політичної економії вважав пріоритетне дослідження проблем сфери виробництва.

Вчення К Маркса базується на трьох джерелах: англійській класичній політичній економії Сміта—Рікардо, німецькій класичній філософії Гегеля — Фейєрбаха і французькому утопічному соціалізму.

Як відмічає Я Ядгаров, «У представників перших ним (К Марксом — від автора) запозичені в числі багатьох інших концепція економічного лібералізму, трудова теорія вартості, положення закону тенденції норми прибутку до пониження, продуктивної праці і ін., удругих — ідеї діалектики і матеріалізму, у третіх — поняття класової боротьби, елементи соціальної побудови суспільства і ін.¹

Й Шумпетер показує, що «У всіх інших відношеннях він (К.Маркс — від автора) тільки перейняв і використав концепції і положення рікардіанської економічної теорії, але уявлення про економічну еволюцію, яке він одягнув, що несуттєво, в гегельянські шати, належить всеціло йому. Очевидно, цим і можна пояснити те, що одно покоління економістів за другим знову і знову повертається до його робіт, хоч вони і знаходять у нього багато такого, що заслуговує критики»².

Методологія дослідження К. Маркса ґрунтується на центральній концепції про продуктивні сили і виробничі відносини та їх взаємодію, про базис і надбудову. Ще в 1859р. в «Критиці політичної економії» К Маркс писав, що «В суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробницт-

¹ Ядгаров Я.С. История экономических учений. — М., 1999, с. 98—99.

² Шумпетер В. Теория экономического развития. — М., 1982, с. 53.

на матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість»¹.

На основі діалектики продуктивних сил і виробничих відносин К. Маркс показує, що закони капіталізму мають специфічний і минулий характер, а не вічний, як вважали представники класичної політичної економії. Основним протиріччям капіталізму, яке його зруйнує, є протиріччя між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичним способом присвоєння.

За К. Марксом капіталізм є антигуманним, антидемократичним суспільством внаслідок приватної власності на засоби виробництва і анархії ринку. Тут має місце експлуатація одного класу іншим, безробіття, колоніальна експлуатація і війни, тому крах капіталізму неминучий. Адже пауперизація пролетаріату внаслідок розвитку продуктивних сил приведе до пролетарської революції на користь всіх. В результаті цієї революції і диктатури пролетаріату не залишиться ні капіталізму, ні класів, наступить соціалізм і комунізм, при якому не буде приватної власності і кожна людина стане вільною.

При цьому, як пише Ф. Хайєк, «Обіцянка волі стала, безсумнівно, одним з найсильніших знарядь соціалістичної пропаганди, яка посяла у людях впевненість, що соціалізм принесе визволення. Тим більш жорстокою буде трагедія, якщо виявиться, що обіщаний нам Шлях до Волі є в дійсності Стовпою Дорога в Рабство. Якраз обіщанка волі не дає побачити непримиримого протиріччя між фундаментальними принципами соціалізму і лібералізму... В результаті більша частина інтелігенції прийняла соціалізм, так як побачила в ньому продовження ліберальної традиції. Сама думка про те, що соціалізм веде до неволі, здається їм тому абсурдною»².

Капітал за К. Марксом є передумовою експлуатації робітника, а джерелом його є додаткова вартість, створена робітником. Елементом новизни в теорії капіталу К. Маркса є поняття органічної будови капіталу як відношення між постійним і змін-

¹ Маркс К., *Листів Ф.* Соч. 2-е вид., т. 13, с. 6–7.

² Хайєк Ф. А. *Дорога к рабству*. – М., 1992, с. 27–28.

ним капіталом, і норми експлуатації (норми додаткової вартості), як відношення між додатковою вартістю і змінним капіталом. Постійний капітал за К. Марксом додаткової вартості не створює.

Нагромадження капіталу шляхом концентрації і централізації веде до росту промислової резервної армії, безробіття і зuboжіння пролетаріату, пауперизму. В цьому заключається абсолютний загальний закон капіталістичного нагромадження К. Маркса.

Обмін товарів за К. Марксом здійснюється у відповідності з їх вартістю, яка пропорційна кількості затраченої на їх виробництво праці, а точніше, суспільно необхідного робочого часу, тобто затратах часу при середньому в даний час рівні умістості і інтенсивності праці. Ця теза сформульована К. Марксом уже в главі 1 тому I «Капіталу».

Але в главах 1—3 тому III «Капіталу» К. Маркс обґрунтовує концепцію ціни виробництва як перетвореної форми вартості. Тут ціна виробництва об'являється завжди співвідносною з покупною ціною.

В главах 9, 10 тому III «Капіталу» К. Маркс відмічає, що в розвинутій капіталістичній економіці під перетворенням вартості в ціну виробництва приховується від безпосереднього спостереження сама основа вартості — праця. Тут ціна виробництва — це природна ціна А. Сміта, ціна або вартість виробництва Д. Рікардо, необхідна ціна фізіократів, так як в тривалій перспективі ціна виробництва є обов'язковою умовою пропозиції. І лише про простому товарному виробництві, а також при капіталізмі при рівні капіталу середньої органічної будови ціни фактично регулюються виключно законом вартості.

Джерелом додаткової вартості за К. Марксом є неоплачена праця робітників, які продають свою робочу силу. На протязі необхідного часу робітник створює еквівалент вартості своєї робочої сили у формі заробітної плати, а на протязі додаткового часу додаткового працею робітника створюється додаткова вартість для капіталіста.

К. Маркс, судячи по главі 14 тому I і ряду прикладів в тому II, вважає продуктивною ту працю, яка виробляє відносно додаткову вартість у сфері виробництва.

Заробітна плата за К. Марксом є еквівалентом вартості робочої сили, тобто вартості товарів, необхідних для утримання робітника і його сім'ї. Неоплачена праця робітника до його заробітної плати відношення не має, бо оплачується робоча сила, а не праця. Рівень заробітної плати залежить від продуктивності праці як наслідку технічного прогресу. Але так як технічний прогрес породжує надлишок робочої сили, то він в кінцевому рахунку становиться перешкодою для зростання заробітної плати.

Прибуток за К. Марксом є перетвореною формою додаткової вартості, яка виникає в процесі експлуатації найманого робітника. Частка додаткової вартості тим більша, чим більша частка змінного капіталу і праці, і тим менша, чим більша в структурі капіталу його постійна частина, тобто чим більш високий рівень забезпечення підприємства машинами.

При цьому, як вважав К. Маркс, норма прибутку як відношення додаткової вартості до всього капіталу (постійного і змінного), характеризується тенденцією до пониження, але не в зв'язку з підвищенням цін на продукти першої необхідності внаслідок впливу демографічних факторів і спадаючої родючості землі (в силу дії закону спадаючої віддачі), а в зв'язку з підвищенням органічної будови капіталу внаслідок зменшення змінного і зростання постійного капіталу.

Кожний капіталіст намагається максимізувати саме норму прибутку в конкурентній боротьбі, не зважаючи на те, що скорочення необхідного часу за рахунок підвищення продуктивності праці і збільшення відносної додаткової вартості буде одночасно і посилювати тенденцію норми додаткової вартості до пониження.

В кінці кінців за К. Марксом погоня за стійкою нормою прибутку через підвищення органічної будови капіталу шляхом збільшення в ньому постійної і зменшення змінної часток приведе до саморозрушення капіталізму (глава 13–15 т. III).

Теорія ренти К. Маркса майже аналогічна теорії ренти Д. Рікардо. Однак, К. Маркс доповнює існування диференціальної ренти рентою абсолютною. Виникнення абсолютної ренти пов'язується з низькою органічною будовою капіталу в сільському господарстві, в зв'язку з чим вартість сільсько-

господарської продукції за рахунок додаткової вартості закладі вище її ціни виробництва, а також пов'язується з прихитною класністю на землю, в зв'язку з чим відсутня можливість передіти капіталу і встановлення середньої норми прибутку і в сільському господарстві. Надлишок вартості над ціною виробництва в сільському господарстві як абсолютна рента присвоюється власником землі у вигляді орендної плати, поряд з диференціальною рентою.

Однак, як відмічає М. Блауг, «Марксова теорія абсолютної ренти не має ніякої сили поза рамками його теорії додаткової вартості і витікаючої з неї необхідності перетворення вартості в ціну»¹.

Розглядаючи відтворювальний процес в ринковій економіці, К. Маркс критикує прихильників Смита-Сейя, які отожднювали валовий національний продукт з сумою доходів класів суспільства, і по цій причині, думає К. Маркс, їх судження зводились до аналізу простого, а не розширеного виробництва. Автор «Капіталу» висуває власну схему відтворення, в якій економіка поділяється на галузі двох підрозділів — по виробничтву засобів виробництва і предметів споживання.

К. Маркс критикує класичну доктрину економічних криз, які ніби-то обумовлюються недоспоживанням внаслідок недостатності сукупного попиту на товари по цінах не нижче витрат на їх виробництво.

Згідно з одним з варіантів цієї доктрини, робітники через низьку заробітну плату не в змозі купити вироблену ними ж товарну продукцію. Тому кризи не можуть бути відвернені до тих пір, доки капіталісти і землевласники не відновлювали, як думав Т. Мальтус, витрати, зв'язані з діяльністю непродуктивних станів суспільства.

Згідно з другим варіантом доктрини економічної кризи недоспоживання, причиною її є недоспоживання на основі надлишкового збереження. Темпи росту споживання відстають від темпів росту потужностей, створюваних доходами, які направляються на інвестиції. При цьому виникають надлишкові потужності, які перевищують реально існуючий попит, що

¹ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. — М., 1994, с. 264.

далі приводить до зниження інвестицій, скорочення доходів і спаду економіки. При цьому К. Маркс критикує економістів, які, подібно Сею-Рікардо, визнавали лише «періодичний надлишок капіталу», а не «загальне перениробництво товарів».

За Марксом циклічний процес починається з підйому, який викликається ростом сукупного попиту для нагромадження зарплати збільшення прибутку. При цьому зростаючий попит на працю перевищує її пропозицію і призводить до підвищення заробітної плати та ліквідації безробіття. Однак це обертається потім зниженням норми прибутку, сповільненням нагромадження, зростанням резервної армії праці, падінням заробітної плати і загальною кризовою ситуацією внаслідок циклічного спаду.

Далі знову починається черговий економічний цикл, на протязі якого здійснюється нова переструктуризація економіки і виникає нова криза.

Як відмічає М. Блауг¹, свої висновки К. Маркс зводив до точки зору, ніби-то для капіталізму характерна тенденція до безперервного розширення виробництва безвідносно до наявності ефективного попиту, який один надає змісту цьому виробництву.

Як відмічає Я. Ядгаров²: «В буквальному розумінні слова в «Капіталі» дана не стільки теорія криз, скільки каузальна (причинно-наслідкова) оцінка нагромадження капіталу і розподілу доходів при капіталізмі, які неминуче приводять до періодів «загального перениробництва»».

Критичний аналіз економічного вчення К. Маркс проведений у працях українського вченого-економіста М. Туган-Барановського.

М. Туган-Барановський був марксистом по своєму світогляду, однак не сприймав вчення К. Маркса як догму, а показував помилки цієї абстрактної теорії. Змістовний і глибокий аналіз поглядів М. Туган-Барановського на економічне вчення К. Маркса проведений Л. Горкіною у передмові до книги М. Туган-Барановського «Політична економія» (1994).

¹ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. — М., 1994, с. 234.

² Ядгаров Я. С. История экономических учений. — М., 1999, с. 109.

Як відмічав Д. Горкіна, М. Туган-Барановський вважав помилковим сприймати марксову теорію цінності (за Марксом – вартості) базовою для пояснення функціонування капіталістичного суспільства. Він підкреслював недосконалість марксової трудової теорії цінності, яка, як вважав вчений, знадобилася Марксу лише через те, що він намагався «охопити одним загальним поняттям два різні і певною мірою протилежні економічні поняття – «цінність і вартість» (Туган-Барановський М. И. Основы политической экономии – СПб., 1911, с. 58)¹. В основі теорії Маркса за М. Туган-Барановським лежить різке протиставлення цінності і ціни, уявлення про ніби-то виняткову здатність праці створювати цінність і здійснювати обмін на основі трудової цінності.

Трудову цінність М. Туган-Барановський визначив як «фікцію», одночасно вважаючи її корисною з точки зору використання в єдиній теорії цінності як «методологічного прийому, свідомого абстрагування певного явища від усіх ускладнюючих моментів і пристосування цього явища для простоти аналізу до одного з цих моментів» (Туган-Барановський М. И. Трудовая ценность и теория прибыли (моим критикам) // Научное обозрение – 1900, №3, с. 617)².

Звідси, прагнучи зберегти соціальний зміст теорії Маркса, відкинувши одночасно ті неправильні економічні висновки, до яких Маркс прийшов в результаті неправильного отождошення цінності і вартості» (Туган-Барановський М. И. Основы политической экономии – СПб., 1911, с. 58)³, вчений запропонував розглядати марксову теорію цінності як трудову теорію вартості.

Поняття ж додаткової цінності (вартості – за Марксом), на думку М. Туган-Барановського, яку поділяла абсолютна більшість вчених-економістів, взагалі не має важливого значення. Він писав, що «звичайний здоровий глузд і вульгарні економісти безумовно праві, заперечуючи яку б то не було різницю в родинній створення прибутку між знаряддями праці та робочою силою» (Туган-Барановський М. И. Основная ошиб-

¹ Туган-Барановський М. И. Политическая экономия. – К., 1994, с. 27.

² Там же, с. 25.

³ Там же, с. 27.

ка абстрактної теорії капіталізму Маркса // *Научное обозрение* – 1899, №5, с. 976¹), тобто заперечували положення марксизму про створення додаткової вартості неоплаченого працею робітника. Звідси впливає висновок про надуманість марксистських положень відносно підвищення рівня (норми) додаткової цінності, падіння середньої норми прибутку, зростання ступеня експлуатації з розвитком капіталізму, і, відповідно, сформульованого К. Марксом загального закону капіталістичного нагромадження – усієї, за виразом М. Тутана-Барановського, «конструкції абстрактної теорії капіталізму К. Маркса»².

На думку М. Тутана-Барановського, введене у III томі «Капіталу» поняття ціни виробництва як перетвореної форми цінності суперечить висновкам класичного аналізу цінності, зробленого у I томі «Капіталу», а отже, спростовувало марксове вчення про додаткову цінність (Тутан-Барановський М. И. *Основы политической экономии*. – Спб., 1911, с. 68-69)³.

К. Маркс не розв'язав головного суперечливого моменту у трудовій теорії цінності – розкриття співвідношення ціни й цінності.

На думку М. Тутана-Барановського, спроба марксизму обґрунтувати теорію доходу на засадах трудової теорії цінності була неправильною. Як пише Л. Горкіна, «Аналізуючи цю спробу, М. Тутан-Барановський особливу увагу звертає на помилковість висновку марксизму щодо категорії «робоча сила», її розуміння як особливого товару «з магичною здібністю створювати додаткову цінність». Трактатування заробітної плати як ціни токіру «робоча сила» вчений вважав абсурдним, оскільки остання є не об'єктом, а суб'єктом господарства. Він підкреслював тавтологію у визначенні її рівня суспільно необхідними витратами виробництва «робочої сили» (Тутан-Барановський М. И. *Социальная теория распределения* // *Известия С-Петербур. Политехнического ин-та Петра Великого*. – 1913, т. XX, с. 81)⁴.

М. Тутан-Барановський трактував розподіл як категорію історичну, результат соціально-економічного розвитку су-

¹ *Тутан-Барановський М. И. Научные экономические*. – К., 1994, с. 22.

² Там же, с. 28.

³ Там же, с. 29.

⁴ Там же, с. 32-33.

спільства, боротьби соціальних класів за належну їм частку суспільного продукту, а не у безпосередньому зв'язку з теоріями ціни та цінності

М. Туган-Барановський заперечував однобічне трактування капіталу К. Марксом, надання ним вирішального значення змінному капіталу у створенні вартості, при пасивній ролі капіталу постійного. «В реальному капіталістичному суспільстві, – вважав вчений, – обидві складові частини капіталу однаково необхідні для створення прибутку, і з чисто об'єктивної точки зору немає ніяких підстав для того, щоб ставити робітника чи капітал (засоби виробництва) вище або нижче» (Туган-Барановський М. И. Социальная теория распределения // Известия С.-Петербург. Политехнического ин-та Петра Великого. – 1913, т. XX, с. 81)¹.

М. Туган-Барановський підкреслював, що історичні факти позбавили будь-якого змісту і висновки Маркса щодо зuboжіння пролетаріату. Ці факти є свідченням «безсумнісного економічного морального та інтелектуального піднесення робітничого класу в найновіший час» (Туган-Барановський М. И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. – с. 249, 250)².

Як відмічав Л. Горкіна, «М. Туган-Барановський не сприйняв марксової теорії ренти. Він переконливо доводив помилковість визначення К. Марксом ренти як надлишку додаткової цінності над середнім прибутком на капітал, вкладений у землеробство, цілком справедливо вважав надумною категорією абсолютної ренти, яку, за власним визначенням К. Маркса, той запровадив для досягнення логічної закінченості своєї теоретичної системи, зв'язавши її з приватною власністю на землю та з більш низькою у землеробстві, ніж у промисловості, органічною будовою капіталу»³.

Визнання М. Туган-Барановським закону спадаючої родючості, внесення ним принципу граничності при визначенні висоти ренти, розуміння ренти яка вираження залежності людського господарства, його продуктивності від зовнішньої

¹ Туган-Барановський М. И. Политична економія. – К., 1994, с. 33.

² Там же, с. 33.

³ Там же, с. 35.

природи тощо докорінно відрізняли його позицію від марксистської. Висновки вченого, як відомо Д. Горкіна, торкнули шлях до освоєння нових методологічних підходів, запропонованих неокласиками у поясненні різних форм доходів як логічних, загальноекономічних категорій, виведення ренти (як і проценту на капітал) з розряду «експлуатагорських», поширення рентного принципу на інші види ресурсів («квізірента» А. Маршалла) тощо¹.

М. Туган-Барановський вважав, що у землеробстві не підтверджується теорія К. Маркса про концентрацію та централізацію виробництва, що селянське господарство не тільки не знищується крупним капіталістичним землеробством, а навіть зростає, а причинами стійкості селянського господарства є ряд природних та суспільно-економічних факторів, таких як залежність землеробства від біологічних факторів, обмежені можливості застосування машин, особиста заінтересованість селянина-господаря у результатах своєї праці як джерела забезпечення власних потреб.

М. Туган-Барановський не сприймав також ідеї націоналізації землі, яка, на його думку, привела б до гальмування розвитку і інтенсифікації сільського господарства.

Теорію криз К. Маркса М. Туган-Барановський розцінював лише як теорію ринку, вважаючи, що межа виробництва залежить не від розмірів споживання, а від продуктивних сил суспільства, а відповідне регулювання інвестицій могло б забезпечити неухильне розширення виробництва.

М. Туган-Барановський виступав проти економічного детермінізму К. Маркса, його класового пролетарського вчення як основи марксистської політичної економії, вважаючи, що в основі побудови єдиної політекономії повинна лежати етика, інтерес не робітника чи капіталіста, а людини взагалі.

Марксистську модель централізованого соціалізму вчений характеризував як державний соціалізм, колективізм, вбачаючи в ньому загрозу свободі індивідууму, джерело бюрократизму і волюнтаризму і в результаті низьку ефективність господарювання.

¹ Туган-Барановський М. І. Політична економія. К., 1994. С. 36-37.

2.6. Альтернативні напрямки класичній економічній школі

Під впливом промислового перевороту, який охопив у першій половині ХІХ ст. багато європейських країн, виникли різноманітні критичні напрямки основоположних позицій вчення А.Сміта. Цю критику можна співвіднести, як відмічає Я.С.Ядгаров, з трьома напрямками економічної думки, альтернативними класичній школі: економічний романтизм, утопічний соціалізм, німецька історична школа (соціально-історичний напрямок). Найбільш яскравими представниками цих напрямків є С.Сисмонді, П.Прудон, як провідники, по характеристиці В.І.Леніна, економічного романтизму, соціалісти-утопісти Р.Оуен в Англії та К.Сен-Сімон і Ш.Фур'є у Франції, представники історичної школи Німеччини А.Мюллер і Ф.Ліст як теоретичні попередники даного напрямку економічної думки, Р.Рошер, Б.Гільдебранд і К.Кніс як основні автори «Старої історичної школи» періоду 40–60-х років ХІХ ст., Л.Брентано, Г.Шмоллер, К.Бюхер як основні автори «Нової історичної школи» 70–90-х років ХІХ ст., Р.Штаммер, Р.Штольцман, А.Амонн, К.Діль, Ф.Петрі, Ф.Опенгеймер, О.Шпанн – представники соціальної школи на початку ХХ ст., В.Зомбарт, М.Вебер, А.Шпітоф як основні автори «Найновішої історичної школи» першої третини ХХ ст.

Представники даних критичних напрямків класичного вчення виступали проти абсолютизації класиками принципів економічного лібералізму, пропонуючи інші, ніж у класиків, моделі соціально-економічного устрою суспільства.

2.6.1. Вчення С.Сисмонді

Певним етапом у розвитку світової економічної думки явилось економічне вчення швейцарського економіста і історика Жана Шарля Леонара Сисмонді (1773–1842). Основна його праця – «Нові засади політичної економії» (1819).

Сисмонді визначає вартість товару працею, необхідним часом на виробництво товару, витраченим при середніх умовах.

¹ Ядгаров Я.С. История экономических учений. М., 1999, с.112.

Сисмонді критикує економічний механізм капіталістичного суспільства, виступає проти вільної конкуренції, за дрібнотоварне виробництво і за державне регулювання економіки¹. Політекономія за Сисмонді повинна бути моральною наукою і враховувати почуття, потреби і пристрасті людей.

2.6.2. Соціалісти-утопісти

Ще в кінці XVIII – початку XIX ст. соціалісти-утопісти висунули ідею створення безкласового справедливого суспільства: Анрі Клод Сен-Сімон (1760–1825), Шарль Фур'є (1772–1837) – Франція і Роберт Оуен (1771–1858) – Великобританія. Вони виступили з критикою капіталізму, вимогою відміни приватної власності, справедливого (на їх погляд) розподілу і споживання, встановлення справедливої соціальної системи. Дану систему Сен-Сімон називав індустріалізмом, Фур'є – гармонією, Оуен – комунізмом.

2.6.3. Стара, нова та соціальна історичні школи в Німеччині

У 40-х – 50-х роках XIX ст. з економічним вченням виступили Фрідріх Ліст (1789–1846) та представники старої історичної школи в Німеччині, родоначальниками якої були В. Рошер (1817–1894), Б. Гільдебранд (1812–1878) і К. Кніс (1821–1898). Основні роботи – «Національна система політичної економії» (1841) Ліста, «Короткі основи курсу політичної економії з точки зору історичного методу» (1843) В. Рошера, «Політична економія теперішнього і майбутнього» (1848) Б. Гільдебранда, «Політична економія з точки зору історичного методу» (1853) К. Кніса.

Дані вчені виступили проти космополітичної (по словах Ліста) політичної економії Рікардо, не сприймаючи ідею вічних природних законів господарства. Вони стверджували, що

¹ Всемирная история экономической мысли. Т. 2. М., 1988. С. 82–94.

² Там же, с. 124–142.

економіка окремих країн розвивається по власних законах, спираючись на почуття патріотизму, яке є більш шедрим, ніж егоїстичний індивідуалізм, і більш твердим і визначним, ніж невиміщений і в'ялий космополітизм, і сприяє міцності держави.

Представники старої школи відстоювали устої капіталізму: приватну власність, поділ суспільства на капіталістів і робітників. Законним вважали лише еволюційний шлях розвитку, революційні ж перенороти вважались найбільшим нещастям, важкою і нерідко смертельною хворобою народного життя.

З точки зору змісту економічних категорій школа не мала нових поглядів. Так, Рошер підтримував теорію трьох факторів виробництва Сея і зводив вартість товару до його корисності. Підтримував він і теорію утримання Сеніора.

Тоді як стара історична школа протистояла класичній школі і утопічному соціалізму, то нова історична школа виступала проти марксизму. Дана течія віддавала переваги емпіричному підходу до економічних процесів, заперечуючи роль наукових абстракцій. За Шмоллером узагальнення Маркса представляють собою не більше ніж абстрактні поняття і загальні історико-філософські образи, а сам Маркс представляє тип спекулятивного, книжного вченого, без знання світу і людини¹.

Шмоллер рекомендує економічній науці «етичний принцип», стверджуючи що господарське життя визначається, крім природних і технічних, також і моральними факторами.

Група Шмоллера з її консервативністю поглядів сприяла економічним програмам правого, з даниною націоналізму, напрямку.

Ліберальне ж реформістське крило цієї школи представляв Brentano, який ставив метою становлення класового миру, головним фактором якого вважав профспілковий рух. Цей напрямок виявився більш близьким більш пізнім реформістським напрямкам, соціальній школі, інституціоналізму, а згодом — і принципам державно-монополістичного регулювання рузвельтського типу.

¹ Всемирная история экономической мысли. Т. 3. М., 1989, с. 93.

Представники соціальної школи в Німеччині зробили спробу створити економічну теорію, в основі якої лежав би етико-правовий підхід до економічних явищ. Економічні закони цієї школою заперечувались. А вихід з протиріч капіталізму бачилися в державно-монополістичному регулюванні.

Трактовка вартості більшістю представників соціальної школи спиралась на теорію цінності, причиною якої є корисність. На утворення цінності впливають праця і інші фактори виробництва.

2.7. Виникнення та розвиток неокласичної економічної теорії

Класична школа теоретичної економіки, яка виникла на межі XVII і XVIII ст., розвиваючись в різних модифікаціях, проіснувала до кінця XIX ст. Головною економічною категорією цього вчення була трудова вартість або витрати виробництва. Сфера виробництва була об'явлена первинною по відношенню до сфери обігу. Дана школа вивчала суть економічних явищ і їх зовнішні форми в статичі, класифікувавши економічні категорії по певній схемі.

В кінці XIX – початку XX ст. здійснюється перехід від класичної до неокласичної економічної теорії, яка вирішує проблеми взаємодії економічних явищ при їх змінюваності в умовах вільної конкуренції і ринку.

Більш прогресивні напрямки економічної думки, які виникли, названі маргіналізмом (кінець IX ст.), якікі лежить в основі неокласичного вчення, та інституціоналізмом (початок XX ст.).

2.7.1. Загальна характеристика та становлення маргіналізму

На протязі останніх 30 років XIX ст. класичну політичну економію змінила маргінальна економічна теорія, що у великій мірі було обумовлено значним прогресом у науці, особливо у її

¹ Всемирная история экономической мысли. Т. 3. М., 1989, с. 169.

природних і гуманітарних галузях, та в економіці, яка поступово монополізувалася.

Маргіналізм як теорія пояснює економічні процеси і явища, виходячи з використання крайніх граничних економічних станів і величин, які характеризують взаємозв'язки явищ і процесів їх змінюваності. Наприклад, теорія граничної корисності пов'язує ціноутворення з дією закону граничної корисності і цінності. Теорія максимізації прибутку підприємств зв'язана з законом спадаючої віддачі, граничними витратами і граничним доходом.

В даному контексті сучасний маргіналізм включає в себе сьогодні і неокласичну та кейнсіанську концепції, а «економіка вперше стала наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними обмеженими засобами, які мають альтернативні можливості використання» (Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе – М., 1994, с. 276)¹.

«Що ж стосується донору, – як пише Я. Ядгаров, – нібито теорія граничної корисності є «буржуазною відповіддю на марксизм», то тут необхідно вказати на два контраргументи, які приводяться М. Блаугом (Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе – М., 1994, с. 282). Це, по-перше, достатньо пізній переклад на англійську мову тому І «Капіталу» К. Марксу, тому що до цього часу – 1887 р. – перші роботи У. Девонса були вже видані, а, по-друге, А. Маршалл розпочав свою головну працю – «Принципи економіки» у 1867 р. (рік німецького видання тому І «Капіталу»), повністю володіючи теорією граничної корисності, що, крім того, підтверджується в зробленій ним у 1872 р. рецензії на книгу У. Девонса. Те ж саме відноситься до К. Менгера і Л. Вальраса, які задумали написання своїх праць, не видаючи про творіння, яке готовилось К. Марксом у Англії»².

Маргіналізм (від слова «маргіналь», яке в англофранцузькому перекладі означає межу) базується на принципово нових методах економічного аналізу, які дозволяють визначати граничні величини дві характеристики змін, які проходить в яви-

¹ Блауг М. С. История экономической мысли. – М., 1999, с. 150.

² Там же, с. 266.

шах. Так, формування ціни, згідно з маргінальною теорією, пов'язується із споживанням продукту, тобто з врахуванням того, наскільки зміниться потреба в оцінюваному продукті при додаванні одиниці цього продукту.

Для аналізу граничних економічних показників і обґрунтування оптимальних рішень маргінальна теорія широко застосовує математичні методи.

Методологічний інструментарій маргіналізму дозволив зняти питання про первинність і вторинність економічних сфер (виробництва над розподілом) і категорій, завдяки функціональному підходу при аналізі замість каузального (причинно-наслідкового) і перетворенню економічної теорії в точну науку.

Маргіналізм привів до поступового відходу від ортодоксального варіанту кількісної теорії грошей Рікардо–Мілля, які не допускали можливості позитивного впливу повзучої інфляції на виробництво і зайнятість. За їх інтерпретацією кількісної теорії грошей мова йде про «просту і ясну теорему пропорційності» (Блаут М. «Экономическая мысль в ретроспективе» – М., 1994, с. 588)¹.

Були визнані головні функції грошей та їх різнозначність і стало визнаним, що «Гроші – це, те що гроші роблять. Все, що виконує функції грошей, і є гроші» (Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономика. – М., 1992, с. 264)².

Розвиваючи традиції «американської школи» маргіналізму, І. Фішер (1867–1947) вивів своє знамените рівняння кількості грошей в обміні $MV=PT$. Виходячи з цього рівняння, ортодоксальний варіант кількісної теорії грошей був би можливий лише при умові, якщо не пов'язувати вартість грошей з вартістю грошового матеріалу, а швидкість їх обігу (V) і кількість товарної маси (T) в короткостроковому періоді прийняти на постійному рівні. Тоді в результаті зіткнення товарів і грошей зміна цін на товари залежала б виключно від кількості грошей.

А. Пігу (1877–1959) показав залежність коректування цін від ліквідності грошей.

¹ Ядгарин Я. С. История экономических учений. – М., 1999, с. 267.

² Там же.

Маргіналісти різко критикували емпіричний підхід до економічної науки нової історичної школи, заявляючи про недопустимість зведення політичної економії до економічної історії, вимагали вивчення загальних економічних закономірностей, незалежно від національної специфіки, відстоювали плідність абстрактно-логічного способу дослідження і т. ін. (Менгер К. Основания политической экономии – Одесса, 1903).

Вони відстоювали тезу про ідеологічну нейтральність аналізу та за відділення політекономії від конкретно-економічних дисциплін. Чиста теорія політекономії призначена для виведення універсальних закономірностей, незалежно від місця і часу, її характерна риса, по словах Вальраса, заключається також в «цілковитій байдужості до висновків... які вона робить в пошуках істини» (Walras L. Elements of Pure Economics. – L., 1954, p. 69–70).² Маргіналісти навіть відмовились від самого терміну «політична економія» на користь більш нейтрального «економікс». Першим це зробив У. Дженонс, а потім, незалежно від нього, А. Маршалл.

Предметом політекономії маргіналістами була проголошена позаісторична проблема раціонального розподілу обмежених ресурсів. Так, формулювання Дженонса про ціль дослідження є слідуючим: «Дано: певне число людей з різними потребами і виробничими можливостями, які володіють землею і іншими джерелами сировини; необхідно визначити спосіб використання їх праці, яка максимізує корисність продукту» (цит. по: Blaug M. Economic Theory in Retrospect. – Gamb., N. Y., 1983, p. 310).

Згідно з запропонованою Дж. Б. Кларком теорією розподілу, кожний «економічний індивід» як винагороду одержує еквівалент граничного продукту свого фактора виробництва: капіталіст – прибуток, робітник – заробітну плату. Тоді пропорції розподілу визначаються співвідношенням праці і капіталу, використовуваних у виробництві. Саме ж співвідношення носить оптимальний характер, тобто встанов-

² *История Э. С. Истории экономических учений*. – М., 1999, с. 105.

³ Там же, с. 106.

⁴ *Всемирная история экономической мысли*. Т. 1. – М., 1989, с. 106–107.

люється так, щоб забезпечити максимальний національний дохід при рівності попиту і пропозиції і повному використанні ресурсів¹.

Роботи по теорії маргінального напрямку були опубліковані У.Джевансом, К. Менгером і Л. Вальрасом у 1871–1874 рр. Між цими економістами розпочалась тяжба про науковий пріоритет. Однак у 1878 р. її перервав англійський професор Адамсон, який випадково виявив у Британському музеї книгу німецького автора Германа Генріха Госсена «Розвиток законів суспільного обміну і витікаючих звідси правил людської діяльності», видану раніше (1854), яка вмішувала виклад принципів маргінального аналізу².

Госсен намагався сформулювати загальні закони рівноваги в економіці. Перший закон Госсена трактує суб'єктивно-психологічну оцінку індивідом споживаних благ. Згідно з цим законом, величина задоволення від кожної додаткової одиниці даного блага, а значить, і її корисність, немининно знижується і при насиченні досягає нуля.

На думку Госсена в основі формування структури попиту лежить закон, згідно з яким максимальне задоволення потреб при обмеженій кількості доступних благ досягається, коли останні порції спожитих благ різного роду виявляться однаково корисними.

Пропозиція за Госсеном, визначається працею. Госсен формулює слідуючим чином свій основний принцип рівноваги між індивідуальним споживанням і індивідуальним виробництвом: «Для того, щоб досягти в житті максимуму насолоди, людина повинна розподілити свій час і свої сили при досягненні різного виду насолод таким чином, щоб цінність останнього атому кожної одержуваної насолоди дорівнювала б втомі, яку людина зазнала, якби вона досягла цього атому в останній момент затрати своєї енергії» (Gossen H. H. Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs. В., 1927, s. 45). Це одне з формулювань принципу рівності всіх

¹ Там же, с. 108.

² Яворов Н. С. История экономических учений. – М., 1999, с. 152.

³ Всемирная история экономической мысли. Т. 3. – М., 1989, с. 156.

співвідношень граничних корисностей і граничних витрат, яке одержало назву другого закону Госсена

В сфері товарного обігу обмін корисностями також розглядається як джерело приросту корисностей, так як при обміні кожний індивід віддає блага, менш корисні для нього, в обмін на більш корисні. Рівновага буде досягнута, обмін припиниться і буде одержана максимальна корисність при умові, що «кожний окремий предмет повинен виявитися розподіленим між усіма таким чином, щоб останній атом кожного предмету, одержаний кожним, доставив би йому таку ж корисність, як останній атом того ж предмету будь-кому другому» (Gossen Н. Н. *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs* – В., 1927, с. 45). При цьому ціна в обміні як рівноважна відповідає точці рівноваги між зростаючою корисністю благ, що продаються, так як запас їх у продавців скорочується, і спадаючою корисністю цих же благ, що купуються, так як запас їх у всіх покупців зростає.

Госсен намагався сформуванати загальні закони пропорційного економічного розвитку при оптимальній рівновазі. При цьому він абстрагувався від нерівномірностей економічного розвитку і сам відмічав спрощений, лінійний характер встановлених ним залежностей між кількістю благ і їх корисністю.

Закони Госсена явились основою всієї мікроекономічної теорії послідуєчого століття, а економісти-математики довели її в дальнішому до великої формальної досконалості.

Поряд з Госсеном, серед попередників маргіналізму – першовідкривачів категорії «гранична корисність» і піонерів математичного аналізу функціональних залежностей для виявлення рівноваги в господарській системі вивчилися також дві французьких дослідники Ж. Дюпюї і О. Курно та німецький вчений і практик І.-Г. фон Тюнен.

Праця Антуана Огюстена Курно «Дослідження математичних принципів теорії багатства» вийшла у 1938 р. В своїй праці

¹ *Всесторонняя история экономического мышления*. Т. 3. – М., 1989, с. 156–157.

² *Доклад А. В. Юножко в науку*. – М., 1985, с. 291–296.

Курно розробив методологію математичного дослідження конкретних економічних проблем на базі виявлення півної мотивації цінні та попиту на товар. Він фактично ввів у науку поняття «еластичності попиту» і «закон попиту», записавши його у вигляді функції $D = F(P)$, де D – попит, P – ціна. Він застосував апарат диференціального обчислення, яке забезпечувало максимум прибутку.

Німець Йоганн Генріх фон Тюнен займався питанням мінімізації витрат і розподілу доходів. Єдина його праця «Ізолювана держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки», перший том якої вийшов у 1826р., частина другого тому – у 1850р., а залишок другого тому і третій том були опубліковані після смерті автора, у 1863р. В основу методології Тюненом покладено те, що будь-який економічний процес розвивається шляхом поступових малих прирощень, доки не досягається якась межа, якась крайня ситуація, коли здійснюється якась якісна зміна. Таким шляхом Тюнен пояснював поступове наближення, поступове стихійне нащупування якоїсь рівноваги або оптимального стану¹.

Пізніше метод малих прирощень і граничних ситуацій в економічній науці одержав назву маргіналізм (від французького *marge* і англійського *margin*, що означає на обох мовах – край, межа).

Необхідно відмітити, що положення, згідно з яким цінність речі визначається її корисністю, ще у 1750р. висунув італійський економіст Галіліо Фернандо (1728–1789) у своїй книзі «Трактат про гроші», який під корисністю розумів значення тієї потреби, яку задовільняє дана річ².

Визначення цінності корисністю розвивали також Тюрго, Кондильяк, Герман, Сей і інші вчені.

В цілому у становленні і розвитку маргінальної теорії або, як ще називають, «маргінальної революції», в економічній літературі виділяють два етапи.

На першому етапі у 70–80-х роках XIX ст. ідеї маргінального аналізу узагальнюються в працях уже згаданого Карла Менгера (1840–1921), який очолював «австрійську школу» мар-

¹ Анківа Д. В. Юрис. науки. – М., 1985, с. 297–298.

² Тюрго А. Р. Избранные экономические произведения. – М., 1961, с. 197.

гіналізму. Фрідріха фон Візера (1851-1926), Єнгена фон Бюм-Баверка (1851-1914) – економістів австрійської школи, англійського економіста Уільяма Стенлі Девенсона (1835-1882), французького Марі Еспрі Леона Вальраса (1834-1910) та інших вчених.

Гранична корисність товару об'являлась головною умовою його цінності, а оцінка корисності визнавалась психологічною характеристикою з позиції окремої людини. Тому цей етап маргіналізму називають «суб'єктивним напрямком політичної економії».

2.7.2. Неокласичне економічне вчення. А.Маршалл

Другий етап становлення маргіналізму приходить на 90-і рр. XIX ст. На цьому етапі має місце відмова від суб'єктивізму і психологізму 70-х рр. Представники нових маргінальних економічних ідей стали розцінюватись як наступники класичної політичної економії і називаються неокласиками, а їх теорія одержала назву «неокласичної». Найбільший вклад у її формування внесли англієць А. Маршалл, американець Дж. Б. Кларк і італієць В. Парето.

Якщо класична школа вважала первинною в економіці сферу виробництва, джерелом формування вартості витрати виробництва, а суб'єктивна маргіналістська школа вважала первинною сферу споживання і обумовленість цін корисністю товарів і послуг, то неокласики, дякуючи заміні каузального підходу функціональним, об'єднали сферу виробництва та розподілу і обміну як дві рівноправні сфери в об'єкт цілісного системного аналізу на основі граничних економічних величин. В результаті були природно поєднані обидві теорії вартості (витрат і корисності) в одну теорію, яку ґрунтується на одночасному вимірі і граничних витрат, і граничної корисності.

Однак у неокласиків із предмета економічної науки впригол до 30-х рр. XX ст. вишари макродослідження, проблеми росту і розвитку економіки. Маргіналісти останньої третини XIX ст., а потім і їх послідовники в першій третині XX ст., як і раніше, вважали, що економічний ріст завдяки вільній конкуренції підтримується автоматично на основі дії непереконливого в житті закону Ж. Б. Сея.

По шляху вільної конкуренції капіталізм розвивався до 30-х років ХХ ст. Однак світова економічна криза і Велика депресія в 30-х роках показали неможливість вільною конкуренцією вирішити всі соціально-економічні суспільні проблеми.

В зв'язку з цим англійський економіст Джон Мейнард Кейнс розробив теорію, названу по його імені кейнсіанською. В основі її лежало обґрунтування необхідності державного регулювання економіки.

Однак в 70–80-ті роки надмірне державне втручання в економіку привело до гальмування розвитку суспільного виробництва. При таких обставинах знову стало актуальним неокласичне вчення, яке в західній економічній літературі одержало назву «новий класичний економікс», а сучасна економічна наука одержала назву «Економікс».

Поява терміну «економікс» без префікса «політична» не випадкова. Економічна криза в кінці ХІХ ст. і майже 20-річна депресія показали неспроможність державного втручання в економіку. А засновником «Економікс» як науки став А. Маршалл, прихильник дєї вільної конкуренції і ринку. Тому в новій назві науки і зникла перша її попередня частина.

Основна робота Альфреда Маршалла (1842–1924) – «Принципи економікс» (1890), в якій він і розвинув неокласичне вчення.

Маршалл зробив спробу об'єднати теорію витрат виробництва і теорію граничної корисності. З його точки зору, попит і пропозиція як відображення граничної корисності і витрат виробництва є рівнозначними елементами механізму ринкового ціноутворення.

За Маршаллом дія попиту і пропозиції при формуванні ціни рівнозначна в умовах необмеженої конкуренції. В точці перетину кривих попиту і пропозиції, коли попит зрівноважується пропозицією, встановлюється стійка ціна рівноваги. Попит зростає при зниженні цін і зменшується при їх рості. Ціна ж попиту на товар визначається граничною корисністю товару для покупця, причому дана корисність, виражена в грошових одиницях, є максимальною ціною, яку згідний заплатити за товар покупець. Крива спадаючої ціни попиту залежить від спадаючої корисності, вимірюваної в грошах.

Маршалл ввів поняття «еластичність попиту», визначаючи її як відношення між ступенем зміни попиту і зміни ціни. Найбільш нееластичним є попит на товари масового споживання. Еластичним буде попит, коли попит на товар змінюється в більшій мірі, ніж ціна. Еластичність попиту велика для високих цін, але вона скорочується при падінні ціни. Еластичність представляє практичний інтерес при вивченні динаміки попиту, ринкових цін та доходів.

Маршалл вводить також поняття «надлишок споживача», як різниця між тим, що згідний заплатити покупець за товар, і тим, що він платить за нього фактично.

Що стосується пропозиції товарів, то він вважав, що крива пропозиції залежить від граничних витрат, які визначають мінімальну ціну, як ціну пропозиції. Подібно Сеніору, Маршалл зводив витрати виробництва до комплексу негативних емоцій, зв'язаних працею виробників і утриманням від непродуктивного використання капіталу. Він писав, що витрати виробництва «складають ціни, які потрібно сплачувати за належну пропозицію зусиль і жертв, необхідних для виробництва даного товару, або, іншими словами, ціну цієї пропозиції»¹.

Роль попиту і пропозиції при встановленні ціни Маршалл вважав однаковими, подібно тому як однаковою є дія верхнього і нижнього лез ножниць при розрізуванні аркуша паперу.

Маршалл першим звернув увагу на вплив короткострокового і довгострокового періодів на взаємозв'язок між витратами виробництва і ціною і відмічав, що при аналізі необхідно враховувати фактор часу. Він доходить висновку, що, як загальне правило, чим коротший розглядуваний період, тим більше впливає попит на вартість, а чим період довший, тим більшого значення набирає вплив на неї витрат виробництва. При значному підвищенні попиту підприємці можуть до моменту введення нових потужностей підвишити свої ціни і одержати додатковий дохід (квізіренту).

Маршалл підтримував теорію трьох факторів виробництва Сея, вважаючи їх рівноправними агентами виробництва. Він відмічав, що прибуток включає в себе заробітну плату за управління, процент і ризик.

¹ Маршалл А. Принципы экономической науки. Т. II. М., 1993, с. 21–22.

Маршалл підтримував теорію спадаючої родючості ґрунту і відмічав спадаючу продуктивність капіталу.

Таким чином, створюючи теорію ціни, Маршалл поєднав у ній теорії граничної корисності, граничних витрат, трьох факторів виробництва, утримання, попиту і пропозиції, спадаючої родючості ґрунту.

Курс «Економікс» почав читатись А Маршаллом в Кембріджському університеті в 1902 р., де до того читався курс класичної політичної економії Джона Стюарта Мілля.

В англо-американській літературі поняття економікс і політична економія розглядаються як синоніми. Однак за своєю суттю поняття економікс ширше від поняття політична економія. Це поняття характеризує економікс як спеціальну науку про принципи функціонування ринкової економіки на мікро- та макрорівнях. Економікс має більш прикладний характер, ніж більш абстрактна класова марксистська політична економія. Курс «Економікс» включає в себе цикл економічних дисциплін, в тому числі і економічну історію, історію економічних вчень, спецкурси по економічних проблемах. В зв'язку з різною широтою змісту економікс і політичної економії ряд політекономів розмежовують дані навчальні дисципліни.

2.7.3. Економічне вчення М.Туган-Барановського

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919) – всесвітньо відомий український вчений – економіст. Народився він у Харківській губернії, в селі Соляниківці Куп'янського повіту, у заможній дворянській сім'ї. Його батько Іван Якович Барановський – військовий, татарин за походженням, а мати Ганна Станіславівна Шабельська – українка, з сім'ї стародавнього князівського роду Мовиле-Монівид.

М Туган-Барановським опубліковано біля 180 праць, які відображають багатогранність його інтересів. Він провів глибокі дослідження багатьох політекономічних проблем, теорії трудової вартості та маргінальної корисності, розвитку капіталізму, економічних криз, розподілу суспільного

багатства, кооперації, соціалізму та інших галузей економічної науки.

Праці М. Туган-Барановського зіграли надзвичайно важливу роль в розвитку неокласичного підходу в економічній науці в Україні на початку ХХ ст.

Глибокий змістовний аналіз вчення М. Туган-Барановського проведений Л. Горкіною у передмові «Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин» до книги «Туган-Барановський М. І. Політична економія: курс популярний» (1994).

М. Туган-Барановський обґрунтував положення про єдність теорії граничної корисності з трудовою теорією вартості. За М. Туган-Барановським граничні корисності господарських благ прямо пропорційні їх трудовим вартостям і при досягненні максимального ефекту оцінка блага за його господарською корисністю повинна відповідати оцінці за його трудовою вартістю. А досягнення максимальної корисності при мінімумі витрат можливе лише при відповідному розподілі суспільством своїх витрат між різними сферами прикладення праці. У своїй формулі цінності «гранична корисність – витрати праці» М. Туган-Барановський ставить в основу трудові, а не загальні витрати виробництва.

Ціну речі М. Туган-Барановський визначає найменшою корисністю речі, яка задовільняє найменш важливу потребу. Коливання ринкових цін приводять у відповідність попит і пропозицію товарів.

М. Туган-Барановський пояснює формування середньої норми прибутку в різних галузях виробництва внаслідок переливання капіталів.

За М. Туган-Барановським в промисловості ціна продукту визначається умовами його виробництва при найменших видатках, а в інших випадках, наприклад, при виробництві хліба, – вищими видатками його виробництва, на гірших по врожайності ділянках землі.

Прибуток, як і заробітна плата, за М. Туган-Барановським є категорія історична. Соціальною основою прибутку є власність на засоби виробництва, а сума його, як і заробітної плати, за-

¹ Туган-Барановський М. І. Політична економія. – К., 1994, с. 3–55.

лежить від продуктивності суспільної праці і соціальної сили капіталістів і робітників.

Джерелом виникнення земельної ренти М. Туган-Барановський виявив відмінності в місцезонації земельних ділянок, у врожайності різних ділянок землі і відмінності в продуктивності послідовних затрат хліборобської праці, в зв'язку з дією «закона занепаду продуктивності хліборобської праці». Таку ренту і оренду він називав рентою відміни (в теперішньому трактуванні – диференціальною), а також капіталістичною, так-як вона присвоюється землевласником. Але, крім цього, М. Туган-Барановський виділяє і оренду продовольчу, яку орендатор сплачує за рахунок, крім прибутку, і частини своєї заробітної плати.

Вчений показує, що у землеробстві теорія К. Маркса про концентрацію та централізацію виробництва не підтверджується, що селянське господарство не знищується крупним капіталістичним землеробством. Причинами цього він вважав ряд природних та соціально-економічних факторів: залежність землеробства від біологічних процесів, обмежені можливості розподілу праці та заміни ручної праці машинами, а особливо трудовий характер селянського господарства, те, що селянин веде господарство не заради прибутку та ренти, а для забезпечення власних потреб.

М. Туган-Барановський вбачав шлях розвитку сільського господарства в різних його формах, як великих, так і дрібних, у раціональному поєднанні господарств різних форм власності, проведенні реформ, розвитку кредитування, кооперації, ліквідації середньовічних пережитків у сільському господарстві.

М. Туган-Барановський був відданий ідеї соціалізму, але такому соціалізму, який не тільки не підкорює особистість суспільству, а навпаки, прагне підпорядкувати суспільний лад інтересам особистості.

2.8. Сучасна економічна думка: основні напрямки

Сучасна економічна думка характеризується різноманітністю поглядів і концепцій. До головних напрямків її можна

віднести неокласичний, кейнсівський і інституціонально-соціологічний¹.

2.8.1. Неокласичний напрямок сучасної економічної думки

Неокласичний напрямок сучасної економічної науки представлений сучасними теоріями монетаризму і неолібералізму.

Згідно з монетарною теорією, вирішальний вплив на ціни, інфляцію і економічний розвиток в цілому мають гроші. Управління економікою при цьому перш за все заключається в контролі держави над кількістю грошей в обігу, регулюванні процента на фінансовому ринку і в досягненні збалансованості державного бюджету.

Визнаний головний провідник монетаризму – американський вчений М. Фрідмен. В Україні монетарна теорія і політика пов'язана з ім'ям визначних економіста В. Пинзеника та банкіра В. Юшенка.

Неолібералізм – це течія в економічній думці як розвиток лібералізму, засновником якого був Дж. С. Мілл.

Згідно з неолібералізмом, необхідно звести до мінімуму державне втручання в економіку, надавши максимальну свободу приватному підприємству. Принцип про необхідність зменшення втручання держави в економіку закладений ще Адамом Смітом.

Головними теоретиками економічного лібералізму ХХ ст. є американський економіст австрійського походження Людвіг фон Мізес і його учень Фрідріх фон Хайек, а також Йозеф Шумпетер. Основні роботи Л. Мізеса (народився 1881р.) – «Лібералізм», «Людські дії: трактат про економіку», «Основні економічної науки: очерки методології» і ін.

На думку Мізеса, соціалізм як централізовано регульована економіка довго проіснувати не може. Причиною цього є те, що централізовано встановлювані ціни не відображають попиту і пропозиції, і не служать основою для збалансування ринку, позначником напрямку розвитку економіки. Регульована економіка при цьому перетворюється в царство скволів і складачів планів.

¹ Холтрет К. и др. Экономическая теория – М, 1997, с. 17.

Фрідріх А. фон Хайєк (1890–1984), американський економіст німецького походження, у своїй книзі «Дорога до рабства» стверджує перевагу ринкової економіки над командною і змішаною. По Хайєку, відмова від економічної свободи, ринкового ціноутворення веде до диктатури, економічного рабства.

На основі теорії неолібералізму німецький теоретик, державний і політичний діяч Німеччини Людвіг Ерхард (1897–1977) створив теорію соціально орієнтованої ринкової економіки і вплив її в практиці.

В основі даної теорії лежать необхідність вільного ціноутворення, конкуренції, правильне співвідношення попиту та пропозиції і рівновага економіки. Ці умови в ринковому господарстві повинна гарантувати держава, забезпечивши при цьому соціальну направленість економічного розвитку. Книга Ерхарда «Добробут для всіх», в якій викладена його теорія, опублікована у 1956р.

2.8.2. Кейнсіанський напрямок економічної думки

Засновником кейнсіанського вчення є Джон Мейнард Кейнс (1883–1946), в головній роботі якого «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936) викладені теорія і принципи державного регулювання економіки.

Згідно з теорією зайнятості Кейнса, загальна зайнятість визначається трьома факторами: схильністю до споживання, граничною ефективністю капіталовкладень і нормою процента. Рівень процента є своєрідним обмежувачем для розширення інвестицій, а звідси і для збільшення зайнятості.

Кейнс стверджував, що із збільшення зайнятості зростає валовий національний дохід і внаслідок цього зростає споживання. Але споживання зростає повільніше, ніж доходи, в зв'язку з психологічною установкою людей на збільшення заощаджень, коли зростають доходи. Відносне зменшення споживання веде до зниження попиту, скорочення виробництва і зайнятості.

Недостатній розвиток споживчого попиту може бути компенсований збільшенням витрат на нові інвестиції, тобто збільшення виробничого споживання і попиту на засоби ви-

робництва. Зростання інвестицій означає підвищення зайнятості, ВВП, ВНД і споживання. При цьому внаслідок ефекту мультиплікатора зростання ВНД і ВВП перевищує зростання інвестицій.

Для стимулювання приватних інвестицій Кейнс пропонував регулювати рівень процента шляхом збільшення кількості грошей в обігу, збільшувати державні витрати для підвищення зайнятості, а також підвищувати податки для вилучення заощаджень при інфляції.

У 50-х рр. ХХ ст., коли рівень економічного розвитку розвинутих капіталістичних країн підвищився, почали виникати негативні наслідки кейнсіанського державно-монополістичного регулювання економіки: зростання державних витрат, дефіцит державних бюджетів, інфляція. А з 70-х рр. ХХ ст. в економіці почали розвиватись стагфляційні процеси за одночасного зростання інфляції, спаду виробництва і безробіття. Такі процеси практично не піддаються методом кейнсіанського регулювання.

Неокейнсіанці, представником яких є, зокрема, Джоан Робінсон (1903–1983) з Англії, одна із самих відомих у світі жінок-економістів, виходять із необхідності більш повного врахування факторів нестаціонарності динаміки економічних процесів. Робінсон у своєї книзі «Економіка недосконалої конкуренції» (1983) показала, що при існуючій недосконалій конкуренції в реальній дійсності фірми завищують ціни, одержують великі прибутки, а споживачі терплять збитки. Наслідком цього є зменшення виробництва, безробіття.

2.8.3. Інституціонально-соціологічний напрямок економічної думки

Одним з напрямків сучасної економічної думки є інституціонально-соціологічний. Даний напрямок появився на початку ХХ ст. як протидія маргіналізму, який обмежував свої дослідження чистою економікою. Теоретичною базою інституціонально-соціологічного напрямку явилось головна ідея історичної школи в Німеччині – єдина держава, єдиний ринковий простір, постійна зміна економіки в процесі розвитку.

по висхідній лінії до вищої морально-етичної цілі. Розробниками і найбільш яскравими представниками інституціонально-соціологічного напрямку є Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл, Дж. Гелбрейт. Прихильники інституціонально-соціологічного розвитку вважають, що економічні відносини складаються під впливом як економічних, так і неекономічних факторів, серед яких виключна роль належить факторам техніко-економічним. Згідно даних поглядів, науково-технічний прогрес веде до подолання соціальних протиріч і безконфліктного розвитку від індустріального до постіндустріального і неоіндустріального, тобто інформаційного суспільства. На основі абсолютизації техніко-економічних факторів висунута теорія конвергенції суспільства в процесі його трансформації.

Сучасний інституціоналізм звертає основну увагу на людину, соціальні проблеми, при відході від абсолютизації технічних факторів. Стверджується зростаюча роль людини як основного економічного ресурсу і аргументується орієнтація постіндустріального суспільства на всесторонній розвиток особи.

2.9. Концепція неокласичного синтезу

Найбільш актуальною проблемою соціально-економічного розвитку на протязі двох останніх століть є боротьба проти масового безробіття і інфляції. Звідси перед економічною наукою стоїть, відповідно, завдання – знайти шляхи досягнення повної зайнятості і постійного зростання реальних доходів населення, безкризового економічного циклу.

В зв'язку з даними обставинами на порядок дня стала наукова проблема дальшої розробки теорії неокласичного синтезу як нової універсальної економічної доктрини. Як пише автор всесвітньо відомого підручника «Економікс» П. Самуельсон «в даній час ми використовуємо мо вказаний термін для позначення більш широкого кола ідей – синтезу тих істин, як були встановлені класичною політичною економією, і положень, доказаних сучасними теоріями формування доходів» (Самуельсон П. *Економікс*. Т. 1 - 1961, с. 211)¹

¹ *Ядогаров Я.С.* История экономических учений. – М., 1999, с. 236

Як відмічає Я Ядгаров, Епо Самуельсону, «неокласичний синтез» — це, по суті, поєднання сучасних неокейнсіанських і неоліберальних положень і «істин» з передувалими їм ранніми неокласичними, а також з деякими постулатами класичної політичної економії перш за все в зв'язку з «сучасними теоріями формування доходів»¹.

Концепцію неокласичного синтезу Я. Ядгаров зводить до трьох наступних версій. «Суть однієї з них, — пише він, — заключається в обґрунтуванні ідеї про те, що сучасна економічна теорія розглядає можливість забезпечення повної зайнятості і економічного росту при одночасному використанні як елементів ринкового механізму господарювання з його принципами економічного лібералізму, так і елементів кейнсіанської концепції, яка обмежує стихію вільного ринку. Тут маються на увазі і згадані П. Самуельсоном «інструменти» фіскальної і грошово-кредитної системи в політиці держави, і антиінфляційні можливості концепції «природної норми безробіття» М. Фрідмана, і ідеї синтезу вільного ринку з «соціально обов'язковим суспільним ладом» Ерхарда-Репке та ін.

По другій версії, висунутій, як очевидно, ще неокласиками кінця ХІХ ст., в основі наукової теорії вартості (цінності) лежить інтеграція «старої» і «нової» теорії вартості, тобто затратної теорії (трудова теорія вартості або в іншій трактовці, теорія витрат виробництва) і теорії граничної корисності. Тут мова йде про системний підхід маргіналістів «другої хвилі» в особі А. Маршалла, В. Парето і інших, які обґрунтували на основі граничного аналізу тезу двохкритеріальної сутності цінності будь-якого товару і актуалізували ідеї про функціональний зв'язок категорій «ціна», «попит» і «пропозиція» і про часткову і загальну економічну рівновагу.

У по третій версії «неокласичний синтез» заключається в положенні про те, що сучасна модель загальної економічної рівноваги ґрунтується одночасно на макро- і на мікроекономічному дослідженні, так як використовує для її побудови науковий інструментарій, адекватний макро- і мікроекономічному аналізу. Причому на шляху до формування синтезуючих ідей тут була досягнута як відмова неокласиками (слідом зі інсти-

¹ Ядгаров Я. С. История экономических учений. — М., 1999, с. 236.

туціоналістами) від сміттанських постулатів «чистої» економічної теорії і «досконалої конкуренції» та від протиставлення одна одній сфер виробництва і споживання, так і перехід до концепції реформування економіки з врахуванням всієї сукупності суспільних відносин.

ЧАСТИНА 2

**ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ
ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ**

Розділ 3. Суспільно-економічний розвиток і його рушійні сили

3.1. Джерела та рушійні сили суспільно-економічного розвитку

Загальною основою і рушійною силою суспільно-економічного розвитку є розв'язання протиріч між виробництвом і споживанням. Потреби постійно стимулюють виробництво, яке, в свою чергу, породжує нові потреби. Конкретним джерелом і рушійною силою суспільно-економічного розвитку є протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами.

Виробничі відносини залежать від рівня розвитку продуктивних сил, в тому числі і від рівня розвитку людини як головної продуктивної сили. В свою чергу, вирішальним стимулом розвитку продуктивних сил є виробничі відносини, вплив яких залежить від ступеня їхньої відповідності характеру і рівню розвитку продуктивних сил.

У колишньому СРСР виробничі відносини, в основі яких лежала державна власність на засоби виробництва і централізоване адміністративне управління народним господарством, стали гальмом розвитку продуктивних сил і призвели до занепаду економіки.

Невідповідність виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил призводить до соціальних і політичних конфліктів і необхідності зміни виробничих відносин на основі зміни форм власності на засоби виробництва.

Через виробничі відносини реалізуються потреби і інтереси людей. Тому потреби і інтереси є рушіями суспільного прогресу, головним двигуном господарського механізму.

3.2. Основні типи відтворення і економічного зростання

Відтворення — це неперервно повторюваний процес виробництва. За простого відтворення виробництво відновлюється в попередньому незмінному масштабі, а за розширеного відтворення — у збільшеному обсязі, тобто тоді наявний приріст виробництва.

Від зростання слід відрізнити розвиток — поліпшення і вдосконалення якісних параметрів продукції, що виробляється.

Необхідно розрізнити також інтенсивний і екстенсивний типи економічного зростання.

Екстенсивне зростання зв'язано з кількісним збільшенням факторів виробництва на попередній технічній основі. Інтенсивне зростання здійснюється шляхом якісного вдосконалення факторів виробництва. Екстенсивне зростання — це зростання в ширину, а інтенсивне — в глибину.

В реальному житті в «чистому» вигляді жодний тип зростання окремо не існує, а наявні лише певні їхні комбінації. Можна говорити тільки про переважно інтенсивний чи переважно екстенсивний типи економічного зростання.

Сучасний тип економічного зростання характеризується тим, що він здійснюється на інтенсивній основі з широким застосуванням досягнень науково-технічного прогресу і науково-технічної революції. При цьому на перший план висувається підвищення якості продукції, продуктивності праці, зниження матеріаломісткості і фондомісткості, тобто зменшення затрат праці і засобів виробництва на одиницю продукції.

Прискорення економічного зростання зв'язано з перебудовою структури народного господарства, розвитком галузей, які забезпечують науково-технічний прогрес: хімічна, нафтохімічна і радіотехнічна промисловість, атомна енергетика, електроніка, виробництво чистих і надчистих матеріалів, мікропроцесорів і ЕОМ, верстатів зі ЧПУ, роботів, лазерів, приладів контролю і управління тощо. Швидко розвивається інфраструктура суспільного виробництва, підвищується роль науки, освіти і кваліфікації кадрів. Швидко розвивається спеціалізація, кооперація, комбінування виробництва.

3.3. Критерії суспільно-економічного прогресу

Критерій — це порівняльна якісна ознака, мірило для оцінки явища, процесу. Та сама ознака, але у її кількісному виразі, характеризується як показник. Основним критерієм суспільно-економічного прогресу є рівень розвитку продуктивних сил, тобто рівень розвитку людини (як головної продуктивної сили) і засобів виробництва. Рівень розвитку людини як біологічної і соціальної істоти визначається її свідомістю, а як робочої сили — її кваліфікацією. Рівень розвитку засобів виробництва характеризується їхньою продуктивністю.

Додатковими критеріями суспільно-економічного прогресу, тісно пов'язаними з основним, є поділ праці, спеціалізація, кооперація виробництва, від рівня яких значною мірою залежить продуктивність праці.

Підвищення продуктивності праці є джерелом зростання виробництва продукції і національного доходу на душу населення, є конкретним прямим економічним показником рівня розвитку продуктивних сил.

Непрямим показником цього рівня є співвідношення між кількістю вживаних засобів виробництва і кількістю працюючих — так звана технічна, або (у вартісному виразі) органічна будова виробництва.

Розвиток особистості, рівень забезпечення її потреб вважають соціальним критерієм суспільного прогресу. Конкретним показником рівня забезпечення потреб людини в суспільстві є обсяг національного доходу на душу населення.

Нестримне прагнення до зростання виробництва з метою все більшого забезпечення потреб людини призводить до надмірного тиску на оточуюче природне середовище, погіршення його екологічного стану і соціальних умов людського існування. Пізнаючи закони природи, використовуючи нові види та джерела енергії на рівні мікросвіту, людина створює нові види споживчих благ. Проте еластичність природного середовища проживання людини і ресурси природи обмежені. Протиріччя, які виникають між зростанням населення, виробництвом споживчих благ та обмеженістю можливостей природного середовища, вирішуються через конфлікти, війни і епідемії. При цьому, внаслідок проникнення людини в таємниці мікросві-

гу, створюються все більш руйнівні засоби знищення і більш небезпечні технології (з погляду їхнього впливу на життя на землі). В зв'язку з цим перед людством постає питання про межі економічного прогресу і шляхи забезпечення оптимальної кількості людей на землі.

Складовою частиною глобальної проблеми, яка полягає у названій невідповідності, є безробіття. Безробіття — це, в першу чергу, природний ресурсний регулятор зростання народонаселення. Краще певне незначне безробіття в процесі природно-економічного регулювання кількості населення, ніж ядерна війна. А тим, хто стає безробітним, суспільство повинно забезпечувати мінімально необхідні умови існування.

3.4. Основні етапи суспільно-економічного прогресу

Суспільно-економічний прогрес полягає у розвитку продуктивних сил і поліпшенні умов людського життя. Розвиток самої людини як головної продуктивної сили — це розвиток її свідомості і ставлення до праці.

Відповідно до етапів розвитку продуктивних сил виділяють різні періоди людської цивілізації: кам'яний, бронзовий, залізний і машинний віки. Цим етапам відповідають певний зміст і рівні суспільно-економічних відносин людей.

В основі суспільно-економічних відносин лежить тип власності на засоби виробництва і рівень свідомості людей, що визначає застосування тих чи інших методів примусу до праці. В первіснообщинному суспільстві (переважно в кам'яному віці) спонукання людини праці мало в цілому природний характер і зумовлювалося необхідністю добування засобів до існування.

У докапіталістичних суспільних формаціях (переважно в бронзовий і залізний віки) за порівняно низького рівня розвитку продуктивних сил примус до праці має переважно адміністративний характер. Наприклад, раб був річчю, власністю рабовласника і примушувався до праці шляхом насильства. Те саме стосувалося і кріпаків.

В умовах капіталістичного машинного виробництва значно зменшується потреба в живій робочій силі. Рівень суспіль-

ної свідомості робітника капіталістичної фабрики набагато вищий від рівня свідомості раба і кріпака. Цього робітника вже не потрібно і не можна виховувати і примушувати до праці методами насильства і тільки насильства. Тому в умовах капіталізму на перше місце виступають економічні методи примусу. Робітник змушений добровільно продавати свою робочу силу для забезпечення себе засобами до існування.

У міру розвитку суспільно-економічного прогресу праця як першооснова життя мусить стати першою потребою людини. Шлях розвитку людської свідомості — від інстинктів до свідомого рівня — це, по суті, і є єдиний шлях людської цивілізації.

РОЗДІЛ 4. ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО ЯК СУСПІЛЬНЕ: УМОВИ ТА ВАРТІСНИЙ МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ

4.1. Форми суспільного господарства та виникнення товарного виробництва

Суспільному виробництву притаманні дві форми господарства: натуральна і товарна. Натуральну форму бачимо в основному в докапіталістичних способах виробництва. За такої форми господарства вироблені продукти призначаються для задоволення потреб самого виробника і надходять споживачу шляхом прямого розподілу.

Товарне виробництво — це така організація суспільного виробництва, за якої економічні відносини між людьми являються через ринок, через купівлю-продаж товарів. Товарна форма господарства зародилася ще в умовах первіснообщинного ладу.

Для докапіталістичних формацій характерне просте товарне виробництво. Воно базується на приватній власності на засоби виробництва, особистій праці власника і на виробництві товару на продаж для задоволення власних потреб. Просте товарне виробництво характерне для майстерні ремісника.

За капіталістичного товарного виробництва власник засобів виробництва використовує найману робочу силу, а метою виробництва товару є одержання прибутку від його реалізації. Таким чином, в умовах функціонування капіталу товаром стає і робоча сила як джерело живої праці.

Виникнення і розвиток товарного виробництва зумовлені поділом праці у зв'язку з необхідністю постійного підвищення її продуктивності для повнішого задоволення зростаючих потреб.

4.2. Товар і його властивості

Товар — продукт праці, призначений для обміну шляхом купівлі-продажу. Товару притаманні дві властивості: по-перше, він має певну корисність, задовольняючи якусь людську потребу; по-друге, товар є річчю, здатною обмінюватись на інші.

Економічним критерієм, що за ним товари обмінюються між собою, є вартість. Вартість товару визначається затратами праці на його виробництво. При цьому затратами живої праці на кожній стадії виробництва товару створюється нова вартість, а затрати попередньої живої праці, акумульованої у засобах виробництва, або так званої уречевленої праці, переносяться на продукт. Так формується вартість товару. Вартість товару буває суспільною (ринковою) і індивідуальною (вартість на даному підприємстві). Вартість не є властивістю продукту, а лише виразом суспільно-економічних відносин людей і має історичний характер, оскільки вона виникла одночасно з товарним виробництвом і обміном.

Ступінь корисності товару для покупця виражається через цінність товару. Згідно з теорією граничної корисності, або, як її ще називають, маргінальної корисності цінність «блага» певного роду визначається корисністю того граничного екземпляра, який задовольняє найменш настійну потребу. Гранична корисність товару є відношення приросту корисності товару до приросту:

Цінності товару

Корисності

$$M \approx \Delta Q$$

Термін «маргінальний» перекладається як «крайовий», «прирістний» і є загальноприйнятим у всьому світі. Термін «граничний» є еквівалентом слова «маргінальний» і має значення «крайовий, прирістний», а також «кінцевий».

Товари мають цінність суспільну (ринкову) і індивідуальну (цінність для даного суб'єкта). В основі суспільної оцінки товарів на ринку як цінностей лежать затрати праці і кошти покупців.

Вартість і корисність товару зумовлюються двоїстим характером праці, втіленої в товари (праці абстрактної та конкретної). Конкретна жива праця з використанням засобів виробництва і сил природи створює певну корисність товару. Конкретна праця — це затрати енергії і життєвих сил людини в певній цілеспрямованій формі. Різні корисності є продуктами різних видів конкретної праці.

Затратами праці в абстрактній формі визначається вартість товару. Порівнюючи товари в процесі їхнього обміну за вартістю, люди тим самим порівнюють затрачену на їх виробництво суспільну працю з її абстрактному виразі.

Виробництво товарів як вартостей і корисностей здійснюється окремими товаровиробниками. Але оцінка їх суспільством як корисностей відбувається на ринку, в процесі конкуренції, коли суспільство може визнати або не визнати продукт конкретної приватної праці товаровиробника, а тим самим визнати чи не визнати і затрати індивідуальної абстрактної праці на виробництво товару або його вартість. Таким чином, в процесі обміну товарів на ринку виникає протиріччя між приватною працею, яка визначає індивідуальну вартість товару, і суспільною працею, яка лежить в основі суспільної (ринкової) оцінки товару.

Це протиріччя є вихідним моментом усіх протиріч товарного виробництва, вирішення яких і забезпечує його функціонування. В свою чергу, в основі протиріччя між приватною і суспільною працею лежить протиріччя між абстрактною і конкретною працею, вартістю і цінністю товарів.

Протиріччя між вартістю і цінністю товарів, яке виявляється через пропозицію і попит, вирішується істинюванням ринкової ціни товару. Ринковій ціні є носієм вартості товарів, але конкретні їх величини визначаються цінністю товарів для покупців.

4.3. Робоча сила як товар

В умовах капіталістичного товарного виробництва товаром стає і робоча сила людини. Йдеться не про потенційну робочу силу як сукупність фізичних і розумових здібностей,

а про використання для створення продукту, тобто функціонуючу. Проте функціонування (використання) робочої сили людини — це і є процес живої праці. Таким чином, в умовах капіталістичного господарювання товаром фактично є праця. А що оплачується безпосередньо не праця як процес, а її носій — людина як фізична розумна матеріалізована субстанція або як розумна машина — то товаром і стає саме функціонуюча робоча сила.

Корисність товару «робоча сила» і полягає в тому, що вона є джерелом живої праці. Новостворювана живою працею вартість характеризує цінність робочої сили як відбиття її корисності.

Вартість товару «робоча сила» полягає у вартості життєвих засобів, необхідних для її функціонування.

Відповідно до економічного вчення К. Маркса, робітникові у вигляді заробітної плати оплачується вартість його робочої сили, але не його праця. Протягом частини робочого дня (необхідного часу) робітник створює необхідний продукт як еквівалент його заробітної плати. Протягом другої частини робочого дня (додаткового часу) робітником створюється додаткова вартість, яка безоплатно привласнюється капіталістам, що ми і називаємо експлуатацією.

Однак положення марксизму про те, що додаткова вартість створюється неоплаченою працею робітника, входить у протиріччя з природними законами розвитку, особливо із законом перетворення і збереження енергії, і не має достатнього наукового обґрунтування. Людина не змогла б довго працювати без оплати і компенсації витрат її життєвих сил у додатковий робочий час. Адже обмін речовин і перетворення енергії в організмі людини здійснюється за тими самими природними законами, що і в інших організмах: витрата життєвих сил потребує компенсації, так само як і надходження енергії потребує її витрати у відповідній кількості.

Витрата життєвих сил людиною в трудовому процесі протягом усього робочого часу забезпечується використанням життєвих засобів (як матеріальних, так і духовних), основна частина яких поступає в процесі товарного обміну як еквівалент заробітної плати. Крім того, частина потреб робітника задовольняється в процесі обміну додаткового продукту, ство-

реного робітником, на послуги суспільства. До таких послуг належать продукти діяльності невиробничої сфери, яка фінансується з державного бюджету і доходів підприємств.

Затрати функціональної робочої сили є затратами енергії і життєвих сил не лише протягом робочого часу, але і поза ним, під час відпочинку робітника. Тому оплата за роботу протягом встановленої тривалості робочого дня включає до себе також і еквівалент вартості життєвих необхідних робітнику у вільний від роботи час. Крім того, оплата функціонуючої робочої сили протягом прийнятого в суспільстві робочого часу має забезпечувати засобами до життя не тільки безпосереднього робітника, а його сім'ю.

З ряду причин, в першу чергу у зв'язку з недостатніми можливостями суспільства, оплата праці робітника може не відповідати затратам його праці. Однак це не означає, що робітникові оплачується вартість його потенційної робочої сили, а не його праця. Оплачується праця, але не належною мірою. Якщо при цьому має місце ще й нетрудове привласнення результатів праці робітника, то саме це і є тим, що називають експлуатацією.

4.4. Закон вартості і його функції

У суспільстві в цілому сума цін товарів як цінностей є сумою цін товарів як вартостей. Величини суспільної вартості і суспільної цінності товарів, тобто суспільна цінність товарів відповідає їхній суспільній вартості. Це пояснюється тим, що суспільство як сукупність споживачів використовує стільки ж товарів за їхньою цінністю, скільки товарів за їхньою вартістю виробляє те саме суспільство як сукупність товаровиробників. Адже покупці одних товарів є одночасно і виробниками інших, доходи покупців є витратами виробників, і навпаки.

Рівність суспільної вартості і суспільної цінності товарів виявляється як тенденція і відбивається в рівності валового національного продукту і валового національного доходу.

Вартість і цінність товарів — це форми вартості. Вона переходить із однієї форми в іншу в процесі товарного обміну.

подібно до того, як у природі речовина переходить із однієї форми в іншу — наприклад, вода переходить у пару, і навпаки.

Згідно із законом вартості, в основі обміну товарів лежить їхня суспільна вартість. Суспільна вартість товару визначається суспільно-необхідним робочим часом, тобто часом, який витрачається на виробництво товару за конкретних суспільно-нормативних умов виробництва і середньому в цьому суспільстві рівні інтенсивності і інтенсивності праці.

Вартість товару визначається формулою

$$W = C + V = C + V + M,$$

де C — вартість засобів виробництва або затрати уречевленої праці на виробництво товару.

V — новостворена живою працею вартість, яку називають також доданою вартістю, чистим продуктом, валовим доходом;

V — необхідний продукт як еквівалент заробітної плати працівників, зайнятих виробництвом товару;

M — додатковий продукт у вартісному виразі або додаткова вартість як еквівалент частини новоствореної вартості для забезпечення суспільних потреб і потреб виробника в процесі обміну товарами і послугами.

Додатковий продукт використовується для утримання сфери нематеріального виробництва, розширення виробництва, утворення резервів. Процентне відношення додаткової вартості до необхідного продукту називається нормою додаткової вартості.

Величина вартості товарів змінюється прямо пропорційно кількості й обернено пропорційно продуктивності праці. Продуктивність праці визначається як відношення кількості виробленої продукції до затрат часу на її виробництво. Продуктивність праці залежить від ряду факторів, перш за все, від рівня розвитку засобів праці, кваліфікації робітника, застосування досягнень науки, ступеня концентрації виробництва, природних умов.

Вартість продукту збільшується зі зростанням інтенсивності праці. Інтенсивність або напруженість праці — це затрати робочої сили в одиницю часу.

Праця є простою, якщо вона не вимагає особливого навчання, і складною, якщо вимагає спеціальної підготовки.

Закон вартості в умовах товарного виробництва стає природно-економічним його регулятором. Регулююча дія закону вартості полягає у стихійному коливанні ринкових цін товарів і їх відхиленні від суспільної вартості в результаті конкурентної боротьби. Обмін товарів на основі їхньої вартості і цінності змушує виробників стежити за тим, щоб їхні індивідуальні витрати на виробництво не перевищували суспільно-необхідних, інакше це призведе до зниження їхніх прибутків.

Відхилення цін від вартості веде також до перерозподілу праці й засобів виробництва між різними галузями і встановлення необхідної народногосподарської виробничої структури.

Закон вартості відіграє основну роль у стимулюванні підвищення продуктивності праці, у зниженні вартості товарів, забезпеченні пропорційності розвитку виробництва, підвищенні ефективності економіки і забезпеченні суспільних потреб.

4.5. Гроші та їхні функції

Дія закону вартості в умовах товарного виробництва безпосередньо пов'язана з функціонуванням грошей. Гроші є матеріальним виявленням ціни товару, матеріальною субстанцією, яка забезпечує перехід вартості товару як витрат у його цінність як доходів, подібно до того, як тепло забезпечує перетворення води в пару чи електродвигун – електричної енергії в механічну.

Реальні гроші, якими є золото і срібло, – не також товар, що має вартість як відбиття витрат на їх виробництво. Саме завдяки своїй вартості гроші виступають еквівалентом під час обміну товару або загальним товарним еквівалентом, коли вартість і цінність товарів знаходять вияв у грошах або в ціні товару.

Як уже було відмічено, ціна товару – це виявлення його вартості і конкретне визначення його цінності в грошовому еквіваленті. В процесі реалізації товарів їхня вартість виявляється через цінність або ціни товарів, за якими вони реалізуються відповідно до ступеня їхньої корисності для споживача.

Ціни товарів залежать від вартості товарів, вартості грошей і співвідношення попиту і пропозиції. За рівноваги попиту і пропозиції товарів на ринку їхня вартість і цінність збігаються.

В процесі розвитку товарного виробництва і обміну роль грошей виконували різні товари, а у ХІХ ст. ця роль остаточно закріпилася за золотом. Поступово, в міру розвитку товарно-грошового обігу, ранні гроші замінюються грошовими знаками (паперові гроші, чеки, кредитні картки та ін.). Сьогодні розвивається електронна система розрахунків, за якої гроші існують лише ідеально в електронній пам'яті машини.

Сутність грошей виявляється в тих функціях, які вони виконують в процесі товарного виробництва й обміну: міри вартості, засоби обігу, засобу платежу, нагромадження й утворення скарбів і світових грошей. Розвиток грошей у цих функціях відбиває розвиток товарного обміну і його протиріччя.

Як міра вартості гроші вимірюють вартість товарів через їх ціни. При цьому вони виступають як ідеальні (представлені у думці) гроші.

Ціни виражають у відповідній кількості грошового товару — золота. Кількість золота, його маса вимірюється вагою. Певна вага — кількість золота береться за одиницю виміру його маси. Ця одиниця, що встановлюється державою як грошова, називається масштабом цін. Усі ціни товарів виражають через певну кількість грошових одиниць або, інакше кажучи, через певну кількість вагових одиниць золота. При зміні вартості товарів або золота ціни товарів змінюються. Однак масштаб цін при цьому не змінюється. Якщо ж масштаб цін, тобто кількість золота, яка становить грошову одиницю, змінюється, то без зміни вартості товарів і золота неодмінно змінюватимуться ціни.

Як засіб обігу гроші обслуговують процес обміну. Для цього вони повинні існувати як реальні гроші. Грошовий обіг при цьому містить у собі можливість розбіжності у часі актів купівлі і продажу товарів за відсутності наявних грошей, а отже, — можливість економічних криз перевиробництва.

Функцію засобу платежу гроші виконують, коли товари продають з відстроченням платежу. Такий продаж є продажем у кредит, коли продавець стає кредитором, а покупець — боржником. Неплатежі по боргах, коли вони сягають певного рівня, можуть призвести до грошово-економічної кризи.

Функція грошей як засобу нагромадження і утворення скарбів полягає в тому, що гроші з різних причин переривають свій обіг і нагромаджуються. Цю функцію можуть виконувати лише повноцінні і реальні гроші. Необхідність нагромадження грошей спричиняється стихійним розвитком товарного виробництва. Крім того, нагромадження грошей може бути і самоціллю. Діючи у такій функції гроші, регулюють грошовий обіг. Вони концентруються в банках і використовуються для кредитування.

Виникнення функції світових грошей пов'язане з формуванням світового ринку. Світовими грошми є золото. В поточних міжнародних розрахунках як замітник золота використовується валюта – грошові одиниці тих країн, які мають високу питому вагу у світовій торгівлі і надають значні кредити іншим країнам, наприклад, долар США, марка Німеччини та ін.

Та чи інша національна валюта може виступати як замітник золота лише за умови, коли вона на вимогу будь-якої держави безпосередньо обмінюється на золото за встановленим курсом, тобто є вільно конвертованою, або оборотною валютою.

4.6. Закони грошового обігу. Інфляція

Однією із визначальних умов нормального функціонування економіки є відповідність між вартістю, сумою цін товарів і кількістю грошей в обігу. Кількість грошей в обігу визначається як:

$$D = \frac{TЦ - К - Б - В + П}{O}$$

де ТЦ – сума цін товарів, призначених для реалізації.

К – сума цін товарів, проданих в кредит.

Б – оплата за безготівковим розрахунком.

В – взаємопогашувані платежі.

П – сума цін товарів, по яких настали строки платежів.

О – швидкість обороту грошей.

У загальному вигляді кількість необхідних для обігу грошей

$$MV = PT.$$

де M — маса грошей;

V — швидкість їхнього обороту;

PT — сума цін товарів

З формули також видно, що сума цін товарів визначається кількістю грошей, помноженою на швидкість їх обігу.

За нормальних умов грошового обігу кількість паперових грошей відповідає кількості необхідних для обігу золотих. Якщо за тих чи інших причин паперових грошей виявиться в обігу, наприклад, у два рази більше, то кожна паперою грошова одиниця буде представляти собою лише половину вартості відповідної золотої одиниці. При цьому сума цін товарів також зросте у два рази.

Порушення законів грошового обігу, яке виявляється у надлишку грошової маси в обігу порівняно з реальними потребами в грошах, у знецінюванні грошей, називається інфляцією. Інфляція свідчить про наявність диспропорцій в суспільному виробництві, веде до зниження його ефективності і збудження народу. Причини інфляції як об'єктивні, так і суб'єктивні: спади виробництва, мілітаризація економіки, монополізація, подорожчання ресурсів, надмірні інвестиції, кредитна експансія, вплив міжнародних факторів, недоліки в економічній політиці.

Шляхи боротьби з інфляцією — створення оптимальної народногосподарської структури, забезпечення зростання виробництва на основі застосування досягнень науково-технічного прогресу, раціональна бюджетна, податкова та грошово-кредитна політика, приведення у відповідність кількості грошей та вартості і суми цін товарів.

РОЗДІЛ 5. ФАКТОРИ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ТА СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОГО ПРОДУКТУ

5.1. Фактори товарного виробництва

Виробництво — це процес створення життєвих благ задоволення потреб людини. В умовах поділу праці виробництво має суспільний характер.

Основними факторами виробництва або його економічними ресурсами є праця, земля і капітал. Окремі дослідники фактором виробництва вважають і підприємливість, хоч підприємливість є лише різновидом людської праці. Джерелом живої праці є людина, її робоча сила.

До поняття «земля» відносяться як земля безпосередньо, так і сили природи або природні ресурси взагалі — як речовини, створені природою, так і види енергії.

Капітал як фактор виробництва у своїй натурально-речовинній формі включає до себе засоби виробництва — основні й оборотні. До основних засобів належать знаряддя праці — машини і обладнання, за допомогою яких працюють люди, а також будівлі, споруди та інші засоби довготривалого використання. Основні засоби характеризуються тим, що вони використовуються в процесі виробництва повторно протягом ряду років усією своєю фізичною суттю, але зношуються поступово. Величина зносу по вартості у вигляді амортизаційних відрахувань періодично відноситься на витрати виробництва.

До оборотних засобів на підприємствах належать виробничі запаси, незавершене виробництво, готові продукція і товари, гроші та цінні папери.

Виробничі запаси є предметами праці, на які спрямована праця людини. Це сировина, паливо, матеріали й інші ресур-

си, які використовуються у виробництві одноразово з віднесенням їхньої вартості повною мірою на витрати виробництва.

До незавершеного виробництва належить сировина, матеріали і продукція, що знаходиться в процесі виробництва.

Основні засоби виробництва, виробничі запаси, незавершене виробництво, готова продукція і товари є реальним або фізичним капіталом. Гроші і цінні папери безпосередньої участі у виробничому процесі не беруть і тому не є реальним капіталом. Це фінансовий (умовний) капітал, який може або не може бути перетворений на капітал реальний.

У процесі взаємодії живої праці, капіталу і сил природи виробляється продукт як певна корисність. Матеріальною, фізичною субстанцією кожного продукту є речовина природи, перетворена її (природи) силами і працею людини з допомогою машин. Машина як продовження і замітник органів людини, використовуючи енергетичні природні речовини, збільшує масу перероблюваної сировини, матеріалів і вихід продукції. Внаслідок застосування капіталу як засобу виробництва підвищується продуктивність живої праці.

В процесі технологічної дії людини на предмети праці використовуються механічні, фізичні і хімічні властивості засобів виробництва.

Організація виробництва забезпечує єдність, злагодженість функціонування всіх його факторів.

5.2. Суб'єкти господарської діяльності та структура суспільного продукту

Основними суб'єктами господарської діяльності в економіці є споживачі, організації бізнесу й уряд. Бізнес — це будь-який вид безпосередньої діяльності з метою одержання зиску. Ця діяльність передбачає залучення власних засобів або непряму участь у такій діяльності шляхом вкладення в діло власного капіталу. Основною функцією організації бізнесу в кінцевому рахунку є виробництво товарів і послуг для споживачів і виконання замовлень уряду на виробництво продукції і послуг загальнонаціонального призначення, тобто задоволення всіх індивідуальних і суспільних потреб.

Сукупний суспільний продукт (ССП) – це всі матеріальні блага, які виробляються суспільством протягом певного періоду (звичайно за рік). За натурально-речовою формою ССП складається із засобів виробництва і предметів споживання, а його склад визначають структура потреб і галузева народно-господарська структура. Засоби виробництва утворюють групу А, або I підрозділ, а предмети споживання – групу Б, або II підрозділ сукупного продукту.

Як вартість ССП поділяється на фонд заміщення використаних у виробництві засобів виробництва С та чистий продукт або національний дохід В. У свою чергу, національний дохід поділяється на фонд споживання населення та фонд нагромадження, який використовується для розширення виробництва. В основі фонду споживання лежить вартість необхідного продукту V як еквівалента заробітної плати і частина додаткової вартості М. Фонд нагромадження формується за рахунок додаткової вартості М.

– Вартісна структура ССП невіддільна від його натурально-речової структури

Вся сукупність матеріальних цінностей, як створених працею людини, так і багатства природи становить національне багатство країни.

5.3. Валовий національний продукт і валовий національний дохід та умови їх збалансованості

Основним показником економічного стану суспільства є обсяг валового національного продукту (ВНП), тобто ринкова цінність усіх кінцевих продуктів і послуг як вираження сукупного доходу бізнесу від продажу даних продуктів споживачам, включаючи інвестиції на зміщення зносу (амортизацію) і розширення капіталу.

Кінцевими продуктами є товари і послуги, які купують для остаточного використання, а не для перепродажу чи подальшої обробки (переробки). Товари і послуги, які купують для подальшої обробки (переробки) або перепродажу, належать до проміжних продуктів. До ВНП не включають продаж проміжних продуктів, бо всі проміжні угоди, які мали місце, вже

входять у цінність кінцевих продуктів. Включення проміжних продуктів у ВВП означало б подвійний рахунок і завищену оцінку ВВП.

ВВП без включення амортизації називається чистим національним продуктом (ЧНП) і є вираженням доданої цінності, створеної живою працею членів суспільства. В масштабі підприємства додана цінність є валовим доходом, як різницею між випоргом від реалізації продукції і вартістю використаних сировини і матеріалів.

Утворення ЧНП можна показати на такому гіпотетичному прикладі (табл. 5.1). Нехай, наприклад, процес виробництва і реалізації хліба включає до себе 4 стадії. На кожній стадії різниця між вартістю продукції, яка реалізована, і виплаченими за матеріалами і продукцію сумами і є валовим доходом, що поділяється на заробітну плату і прибуток. Валовий дохід, створений на всіх чотирьох стадіях, і є вартістю хліба як остаточного продукту.

Таблиця 5.1. Формування чистого національного продукту

Стадії виробництва	Ціна продажу матеріалів і продукції	Додано цінність ЧНП	Ціна реалізації
1. Вирощування пшениці	0	40	40
2. Виготовлення борошна	40	20	60
3. Впічка хліба	60	30	90
4. Роздрібна торгівля хлібом	90	60	150
Загальна вартість	190	150	150

Сума доданих цінностей, створених у сфері бізнесу в цілому в суспільстві, і створює ЧНП.

ВВП є вираженням витрат споживачів і визначає сукупний дохід бізнесу від реалізації товарів населенню C , державі G , чистого експорту X як різниці між експортом E і імпортом M , а також інвестиції в бізнес (табл. 5.2) $VNP = C + G + I + X$.

Таблиця 3.2 Формування валового національного продукту та валового національного доходу (дані гіпотетичні)

I. ВНД як доходи власників ресурсів і витрати бізнесу як вартість його продукції	II. Напрямки розподілу ВНД	III. ВВП як витрати споживачів і доходи бізнесу як ціяність його продукції
1	2	3
1. Заробітна плата = 40	1. Податки $T=20$	1. Надходження від реалізації товарів і послуг $C=50$ а) споживачем $C-E=30$ б) на експорт $E=20$
2. Рента = 15	2. Витрати на споживання $C=50$: а) продукції бізнесу $C-M=30$ б) імпорт $M=20$	2. Державні закупівлі товарів і послуг $G=T+L=30$
3. Процент на власний капітал = 5	3. Заощадження $S=30$ а) позики державі $L=10$ б) інвестиції в бізнес $I=20$	3. Інвестиції в бізнес $I=20$
4. Процент за інвестиційних позиками = 5		
5. Підприємницький прибуток = 15		
6. Амортизаційні відрахування на власний капітал бізнесу = 10		
7. Повернені бізнесом інвестиційні позики = 10		
Всього ВНД = 100	ВНД $T+C+S=100$	ВВП $=C+G+I+X=100$

Виробляючи ВВП, бізнес, з іншого боку, формує також валовий національний дохід (ВНД), оскільки витрати бізнесу є доходами споживачів у вигляді плати за ресурси, які використовує бізнес (таб. 5.2).

ВНД виражає суму доходів власників ресурсів, затрачених на виробництво продукції бізнесу.

ВНД за мінусом амортизації називається чистим національним доходом.

ВНД перерозподіляється між населенням, урядом і бізнесом, забезпечуючи покриття відповідних витрат і фінансування інвестицій. Структура ВНД як потоку розподілених доходів споживачів (у тому числі і бізнесу, в доходи якого входить плата за надані ним у використання ресурси) і уряду виражається як:

$$\text{ВНД} = C + S + T,$$

де C — витрати населення на споживання,

S — заощадження.

T — податки (таб. 5.2).

Головна умова збалансованості валового національного продукту і валового національного доходу полягає в тому, що ВНД як сума витрат бізнесу і доходів споживачів (плата за надані ними бізнесу ресурси) дорівнює ВВП як витратам споживачів і сукупному доходу бізнесу від реалізації виробленої продукції та послуг.

Незбалансованість ВНД і ВВП може мати місце внаслідок незбалансованості експорту і імпорту, невідповідності між сукупним попитом і пропозицією товарів, емісійного підвищення доходів населення і цін та ін.

Наприклад, якщо сальдо зовнішньоекономічної діяльності, або чистий експорт $X = E - M$ дорівнює нулю, то це означає, що ВВП та ВНД однакові, тобто $\text{ВВП} = \text{ВНД} (C + G + I + X = C + S + T)$, і проблеми збалансованості ВВП і ВНД у зв'язку з нульовим зовнішнім сальдо не виникає.

Якщо експорт перевищує імпорт, тобто якщо зовнішнє сальдо позитивне, то це збільшує доходи бізнесу від реалізації товарів за рубежом. При цьому зростають заощадження спо-

живачів, надлишок яких не використовується у внутрішньому обороті країни. Цей надлишок через фінансову систему надається у вигляді позик іноземним партнерам. За рахунок цих позик зарубіжні партнери оплачують чистий експорт, який для них є імпортом. На що суму оплати зростає зовнішня заборгованість іноземних партнерів або зменшується зовнішня заборгованість країни-експортера.

Якщо імпорт перевищує експорт, тобто зовнішнє сальдо від'ємне, то це веде до зниження доходів бізнесу, бо при цьому на дану суму $|-X|$ споживачі, уряд і сам бізнес закупають товари за рубежем, а не у вітчизняного бізнесу, ВВП стає недостатньо для фінансування витрат $C + S + T$. Країна змушена або збільшувати свій зовнішній борг, або зменшувати заборгованість її зарубіжних партнерів. Таким чином, в обох випадках ненульового сальдо збалансованість економіки як витрат і доходів досягається за рахунок зміни зовнішньої заборгованості.

Таке регулювання збалансованості можливе, коли кількість грошей в обігу з урахуванням швидкості їхнього обороту відповідає валовому національному продукту, і курс національної валюти залишається незмінним. Інакше, наприклад за позитивного зовнішньоекономічного сальдо, зовнішньоторговий надлишок привів би до підвищення курсу національної валюти. При цьому імпортовані товари стали б дешевшими, а експортовані – дорожчими для зарубіжних споживачів, оскільки тепер за іноземні товари довелося б платити менші ціни в національній валюті, а зарубіжним покупцям навпаки – купувати по вищих (в їх грошах) цінах. Це призвело б до зниження експорту і досягнення збалансованості, але при цьому зменшився б ВВП, доходи споживачів та імпорт, погіршилися б результати зовнішньоекономічної діяльності.

Для забезпечення необхідної кількості грошей в обігу, підтримання курсу національної валюти і збалансованості економіки держава через центральний банк і банківську систему в цілому проводить стабілізаційну грошово-кредитну політику, суть якої буде розглянуто далі.

РОЗДІЛ 6. КАПІТАЛ: СПОСОБИ НАГРОМАДЖЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

6.1. Вартісна сутність капіталу

У розділі 5 при розгляді факторів суспільного виробництва було показано сутність капіталу в його натурально-речовинній формі. Однак визначення капіталу як засобів виробництва у натурально-речовинній формі не є достатнім. Основне значення капіталу полягає в тому, що капітал — це вартість, яка приносить нову вартість, а нагромадження капіталу — основна умова розширення виробництва і економічного зростання.

У вартісному виразі капітал підприємства являє собою фонди підприємства як виявлення вартості засобів виробництва. Фонди підприємства поділяються на виробничі і невиробничі. Виробничі фонди використовуються безпосередньо у виробництві, а невиробничі — переважно у соціальній інфраструктурі господарства.

У свою чергу, виробничі фонди поділяються на фонди продуктивні і фонди обігу. Фонди обігу — це грошові ресурси, цінні папери, готові продукція і товари. Продуктивні фонди це основні і оборотні виробничі фонди. До основних фондів належать основні засоби виробництва, а до оборотних — оборотні засоби, в тому числі і фонди обігу.

Розрізняють технічну, вартісну й органічну будову капіталу як співвідношення між засобами виробництва і робочою силою. Технічна — це відношення маси засобів виробництва до кількості зайнятих у виробництві працівників; вартісна — відношення вартості засобів виробництва C до необхідного продукту V у вартісному виразі, органічна будова капіталу виражається його технічною будовою у вартісному виразі. Підвищення органічної будови капіталу у процесі його нагромадження веде до відносного скорочення попиту на робочу силу і зниження зайнятості.

6.2. Процес утворення та нагромадження капіталу

Нагромадження капіталу здійснюється двома шляхами: концентрації і централізації. Концентрація капіталу — це збільшення його шляхом капіталізації частини доданої вартості або виробництво капіталу у розширеному масштабі. Централізація капіталу — це злиття кількох індивідуальних капіталів в один на добровільній або примусовій основі.

Згідно з марксистською економічною теорією, змінним капіталом, яким, за цією ж теорією, є робоча сила, створюється додаткова вартість як результат неоплаченої праці робітника. Ця додаткова вартість і є джерелом нагромадження капіталу. Постійним капіталом, яким є засоби виробництва, додаткова вартість не створюється, а вартість засобів виробництва як виявлення затрат уречешленої праці переноситься на створений продукт.

В основі теорії капіталістичного господарювання лежить концепція продуктивності капіталу як джерела доходів. За цією концепцією, кожний із факторів виробництва характеризується продуктивністю і створює свою частину доходів. При цьому праця створює дохід у вигляді заробітної плати; земля як обмежений природний фактор з нееластичною пропозицією — у вигляді ренти; капітал же як капітальні блага, вироблювані самою людиною, — у вигляді процента. Сам процент при цьому розглядають як плату за стриманість у споживанні, за ризик при вкладенні капіталу, за очікування благ у майбутньому, за відмову від непродуктивного використання засобів.

Очевидним є те, що капіталом як засобами виробництва в натурально-речовому виразі нова вартість не створюється. Вартість засобів виробництва переноситься на готовий продукт, а нова (добавлена) вартість створюється живою працею робітників, які безпосередньо зайняті у виробництві, тобто працею абстрактною.

Але конкретною працею робітника з використанням певних засобів виробництва і сил природи створюються продукти як корисності. При цьому капітал як засоби виробництва сприяє зростанню кількості виробленої продукції. В цьому виявляється його продуктивність як результат використання уречешленої праці, що міститься в засобах виробництва. Використання капіталу приводить до збільшення виробництва продукції, зниження її індивідуальної вартості порівняно з суспіль-

ною вартістю по галузі чи групі підприємств і одержання надлишкового прибутку (табл. 6.1). При цьому капітал як вартість не створює нової вартості, а приносить її у вигляді зниження індивідуальної вартості продукції на суму надлишковою прибутку. Даний прибуток забезпечується коштами споживачів продукції.

Таблиця 6.1 Створення надлишкового прибутку в результаті використання капіталу на підприємстві

Види витрат і показники	Од. вим.	На рівні середніх суспільних витрат	При зменшенні витрат підприємства
Кількість працюючих	чол.	15	15
Вироблено продукції	од.	100	200
Витрати на виробництво і реалізацію продукції – всього, в т.ч.:	грн	115000	210000
матеріальні витрати	грн	100000	190000
заробітна плата	грн	15000	20000
Реалізаційна ціна одиниці продукції	грн	1500	1500
Виторг від реалізації	грн	150000	300000
Прибуток	грн	35000	90000
Середня норма прибутку	%	30,43	X
Прибуток за середньою його нормою	грн	35000	64000
Надлишковий прибуток	грн	-	26000

Надлишковий прибуток, створений на підприємстві, є джерелом нових капіталовкладень і процента як плати за капітал.

Крім того, джерелом капіталовкладень і процента є також частина доданої вартості в межах нормальною прибутку на підприємствах. На капіталовкладення використовуються також амортизаційні відрахування.

Необхідно зазначити, що витрати на капіталовкладення і процент за них, відшкодовані за рахунок прибутку, є платою за капітал, наданий інвесторами, а не елементом експлуатації робітників. Послуги власників капіталу як інвесторів можна розглядати як їх працю для забезпечення функціонування власності – головної умови раціонального ведення економіки. Ця

праця має суспільний характер і повинна відшкодуватись у вигляді процента. Звичайно, потрібно відшкодовувати і вартість самого капіталу.

Якщо ж на капіталовкладення використовується частина необхідного продукту у вартісному виразі в інтересах власника капіталу, а не в інтересах робітників, то це вже є їх експлуатацією.

6.3. Попит і пропозиція капіталу, їх взаємодія. Процент на капітал

Як видно із схеми розподілу суспільного продукту (табл. 5.2), джерелом інвестицій у бізнес є заощадження споживачів. Споживачі інвестують свої заощадження різними шляхами: позичково через купівлю акцій чи облігацій організації бізнесу, через фінансові інститути — банки, фонди та ін., а також з власних доходів фірм.

Взаємодія між потребами бізнесу в інвестиціях, їх пропонуванням споживачами і процентом як платою інвестиції показана на графіку взаємодії попиту і пропозиції капіталу (рис. 6.1).

Як видно з графіка, чим вищий процент на капітал, тим більші заощадження інвестують споживачі. Перетин кривої пропозиції заощаджень споживачів для інвестування SS з кривою попиту бізнесу на капітал DD визначає рівноважний рівень процента i_0 . За даного процента заощадження в капітал, дорівнюють попиту бізнесу на інвестиції.

Процент на капітал, який виплачується на позичені засоби і формується на фінансовому ринку залежно від попиту і пропозиції капіталу, визначає розміри заощаджень споживачів і інвестицій у бізнес в цілому. Якщо очікувана віддача від капіталовкладень у власний бізнес перевищує ринковий процент, то власні інвестиційні кошти (амортизація і нерозподілений прибуток) вкладаються

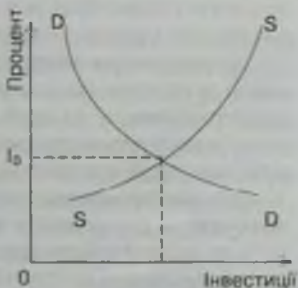

Рис. 6.1. Взаємодія попиту і пропозиції капіталу

у бізнес. Якщо ця віддача менша за процент, то кошти будуть вкладатись у ті сфери, де забезпечуватиметься необхідний процент на капітал (наприклад, в інвестиційні фонди, в цінні папери більш ефективних компаній та ін.). Таким чином, рівень процента є визначальним при виборі різних варіантів капіталовкладень. За вишого рівня процента капітал буде інвестуватись у більш дохідні проекти, а за нижчого рівня — і в менш рентабельні.

Процент на капітал, який виплачується на позичені засоби і формується на фінансовому ринку залежно від попиту і пропозиції капіталу, визначає розміри заощаджень споживачів і інвестицій у бізнес в цілому. Якщо очікувана віддача від капіталовкладень у власний бізнес перевищує ринковий процент, то власні інвестиційні кошти (амортизація і нерозподілений прибуток) вкладються у бізнес. Якщо ця віддача менша за процент, то кошти будуть вкладатись у ті сфери, де забезпечуватиметься необхідний процент на капітал (наприклад, в інвестиційні фонди, в цінні папери більш ефективних компаній та ін.). Таким чином, рівень процента є визначальним при виборі різних варіантів капіталовкладень. За вишого рівня процента капітал буде інвестуватись у більш дохідні проекти, а за нижчого рівня — і в менш рентабельні.

У короткостроковому періоді пропозиції інвестицій значною мірою залежатиме від кількості вільних грошей у споживачів, а в довгостроковому — від загального обсягу заощаджень. Із збільшенням кількості вільних грошей у споживачів заощадження і пропозиції інвестицій зростають навіть при зменшенні процента.

У довгостроковому періоді зі зростанням обсягу загальних заощаджень населення їх пропозиція зменшується. При цьому за незмінного рівня техніки і технології і внаслідок дії закону спадної віддачі темпи збільшення обсягу виробництва продукції знижуватимуться, а дохідність капіталу і процент на капітал спадуть до такої міри, що зростання капіталу бізнесу припиниться.

Але це теоретично. На практиці внаслідок науково-технічного прогресу дохідність капіталу постійно збільшується, зростає попит на нього і в цілому процент на капітал.

На попит і пропозицію капіталу значною мірою впливає інфляція. При інфляції підприємці підвищують попит на капі-

тад, оскільки вони розраховують на підвищення цін на продукцію і на те, що повертатимуть інвесторам фактично меншу вартість у зв'язку із знеціненням грошей. У свою чергу, інвестори надаватимуть позики під вищий процент і зменшуватимуть пропозицію. Внаслідок цього як інфляційі процент на капітал зростає і номінальна його величина дорівнює реальному процентові, збільшеному на темп інфляції. Проте у зв'язку із знецінюванням грошей підвищення процента на капітал (інфляційної надбавки) не дає відчутного виграшу ні бізнесу, ні споживачам.

6.4. Необхідність і загальні принципи державного регулювання інвестицій

Показником оптимального розвитку економіки є збалансованість між валовим національним продуктом і валовим національним доходом за практично повної зайнятості населення. Такого балансу, у свою чергу, досягають за відповідного обсягу капіталовкладень в економіку і рівноваги заощаджень та інвестування.

Однак в реальному житті інвестування в економіку здійснюються не стабільно, нерівномірно через різні причини: циклічний розвиток економіки, вплив політики, розвиток техніки і технологій, соціальних та інших факторів. У певні періоди, наприклад, в період економічного буму, інвестування можуть бути надмірними порівняно з заощадженнями. При цьому споживання товарів починає перевищувати їх виробництво, зростає попит, виникає дефіцит, підвищуються ціни починаються процеси інфляції і зuboжіння людей.

В інші періоди, наприклад, у період спаду, заощадження, навпаки, можуть перевищувати інвестування. Споживання зменшується, вироблені товари не знаходять реалізації, виробництво скорочується, виникає безробіття і зноу бідність і злидні.

У зв'язку з періодичним виникненням безробіття чи інфляції є необхідною стабілізуюча державна політика, яка б забезпечувала практично повну зайнятість і практично безінфляційний розвиток. Суть такої політики полягає в тому, що центральний банк регулює рівень процентної ставки, умови кредиту

і кількість грошей в обігу так, щоб забезпечувати необхідний обсяг капіталовкладень, а фіскальні (податкової) органи так регулюють розміри податків і державних витрат, щоб забезпечувати необхідні заощадження

6.5. Земельна рента

Джерелом нагромадження капіталу є також земельна рента (надлишковий прибуток), яка створюється за використання землі як природного ресурсу. Земля як природний фактор виробництва надається власниками в оренду бізнесу. Характерна особливість землі — її обмеженість у просторі і фіксована кількість та незмінність (нееластичність) її пропозиції.

Ціна землі практично не залежить від витрат землевласників, тому вона називається рентою. Землевласник не має фактично впливу на розмір ренти, бо не може змінити пропозицію землі. Розмір ренти визначається попитом, тобто ринковою ціною на продукцію, яка виробляється на землі, а також якістю землі. Залежність ренти від якості землі дає можливість землекористувачам вирівнювати витрати (як плату за землю) на виробництво продукції на землях різної продуктивності, а значить, і вирівнювати прибутки від реалізації продукції, зв'язані з якістю землі.

Рента, зумовлена якістю землі, називається диференціальною рентою I. Умовою виникнення цієї ренти є різниця в природній родючості окремих категорій земель.

Розмір диференціальної ренти I визначається різницею між ціною виробництва продукції на гірших землях, яка є разом з тим суспільною (ринковою) ціною виробництва, і індивідуальною ціною виробництва на кращих і середніх землях. Диференціальна рента I утворюється на ділянках кращої і середньої родючості і відсутня на гірших землях.

Диференціальна рента I може виникати також внаслідок різного місцеположення ділянок землі за оренди їх для будівництва, розробки надр та ін.

Утворення диференціальної ренти I можна показати на такому прикладі (табл. 6.2.)

Таблиця 6.2. Утворення диференціальної ренти I

Ділячка землі	Витрати капіталу	Середній прибуток	Продукція, ц	Ціна виробництва I ц		Диференціальна рента з I ц	Ціна аграрництва всієї продукції		Загальна сума диференціальної ренти
				індивідуальна	суспільна		індивідуальна	суспільна	
1	100	20	4	30	30	0	120	120	0
2	100	20	5	24	30	6	120	150	30
3	100	20	6	20	30	10	120	180	60

За економічним змістом утворення диференціальної ренти є аналогічним утворенню надлишкового прибутку при застосуванні у виробництві додаткового капіталу у вигляді засобів виробництва на окремих підприємствах. На більш родючих ділянках зростає кількість виробленої продукції, в цьому виявляється продуктивна дія сил природи, подібна до дії капіталу. Збільшення виробництва продукції внаслідок дії природних факторів супроводжується зниженням індивідуальної вартості одиниці продукції порівняно з ринковою суспільною вартістю і одержанням надлишкового прибутку у вигляді земельної ренти. Цей прибуток забезпечується коштом споживачів продукції.

Однак надлишковий прибуток може бути одержаний через застосування додаткового капіталу на тій самій земельній ділянці. Такий надлишковий прибуток прийнято називати диференціальною рентою II.

Диференціальна рента I відбиває відмінності в природній родючості земель і зв'язана з екстенсивним розвитком сільського господарства шляхом залученням до обробітку нових земель. Диференціальна рента II відбивав відмінності в економічній родючості земель і зв'язана з інтенсивним розвитком сільського господарства, концентрацією капіталу на тій самій земельній площі.

Прибуток у розмірі диференціальної ренти I належить землевласникам і виплачується їм орендарями у вигляді орендної плати.

Прибуток у розмірі диференціальної ренти II, який створюється за застосування орендарем власного додаткового ка-

підатку, до закінчення строку орендної угоди на землю залишається в орендаря.

Найгірші з оброблюваних земель диференціальної ренти, здебільшого, не приносять. Джерелом виплати орендної плати з таких ділянок є надходження від реалізації продукції. Така орендна плата, яку можна назвати абсолютною рентою, є оплатою землевласникам за землю, надану в оренду, подібно до оплати процента власникам капіталу. Вона не є елементом експлуатації робітників.

Якщо розмір ренти і орендної плати за землю визначається ринковою ціною на продукцію, яка виробляється на землі, а також якістю землі, то при продажу землі її ціна визначається відповідно до попиту і пропозиції землі як товару. Як базисна ціна землі виступає капіталізована рента, тобто приведена до поточного року сума ренти в майбутньому. Базисна ціна землі визначається як:

$$P = \frac{100\omega}{I},$$

де P - ціна землі, ω - розмір ренти, I - норма банківського процента. Якщо, наприклад, банк виплачує 10% річних, то земельна ділянка, яка приносить ренту 5000 грн на рік, буде коштувати 50 тис. грн¹.

Наведемо деякі визначення, зв'язані з використанням землі:

а) *природна родючість ґрунту* — сукупність фізичних, хімічних і біологічних властивостей ґрунту, зумовлених природою;

б) *економічна родючість ґрунту* — результат штучно здійснюваного людиною поліпшення властивостей ґрунту;

в) *земельний кадастр* — систематизований збірник зведених даних щодо кількісного обліку, якості, господарського стану і використання земельних ресурсів, продуктивності та дохідності землі.

¹ Процентне вибачення учить нас те, що наведені у посібнику вартівні показники можуть не відповідати показникам реальним. Це пов'язано з нестачею відсотку цін грошей у період, що минув з часу підготовки до видання посібника. Застосовуючи поділу металіку і реальні вартівні величини, читач може самостійно здійснити необхідні розрахунки.

РОЗДІЛ 7. ВИТРАТИ, ПРИБУТОК І ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИРОБНИЦТВА

7.1. Витрати виробництва і собівартість продукції

Основною метою бізнесу є одержання максимального прибутку. Прибуток підприємства — це є різниця між ви торгом від реалізації продукції і витратами на її виробництво та реалізацію.

Витратами на виробництво продукції є витрати факторів (ресурсів) виробництва у їхньому вартісному виразі. При цьому затрати праці виражаються через заробітну плату; витрати капіталу — через величину зносу /амортизації/ основного капіталу і вартість оборотного капіталу; вартість землі — через рентні платежі.

Дані витрати враховуються в бухгалтерських документах підприємства як господарські виробничі витрати. Господарськими витратами у їх відношенні до кількості виробленої чи реалізованої продукції визначається собівартість одиниці продукції окремих видів.

Основними статтями господарських витрат для розрахунку собівартості продукції є такі:

- сировина і матеріали,
- покупні вироби, напівфабрикати і послуги виробничого характеру;
- заробітна плата робітників, зайнятих безпосередньо у виробництві,
- паливо,
- запасні частини,
- малощільні і швидкозношувані предмети;
- знос малощільних і швидкозношуваних предметів.

- амортизація основних засобів;
- страхові платежі;
- витрати обслуговуючих виробництв;
- витрати на утримання й експлуатацію машин і обладнання;
- втрати від браку у виробництві;
- недостачі і втрати від псування цінностей;
- інші прямі витрати;
- накладні витрати.

За способом розподілу між окремими видами продукції господарські витрати поділяють на прямі і накладні. Прямі витрати відносять безпосередньо на окремі види продукції, у виробництві якої беруть участь ті чи інші ресурси. Накладні витрати (загальновиробничі і загальногосподарські) розподіляються між кількома видами продукції.

За ступенем змінюваності господарські виробничі витрати поділяються на умовно-постійні (фіксовані) і змінювані. Величина фіксованих витрат практично не змінюється зі зміною обсягів виробництва. До таких витрат можна віднести, в першу чергу, амортизаційні відрахування, орендні, страхові платежі, загальновиробничі, загальногосподарські і інші витрати.

Величина змінюваних витрат залежить від обсягів виробництва (витрати на сировину і матеріали, заробітна плата та ін.). У кожному конкретному випадку склад фіксованих і змінюваних витрат за необхідності їх розподілу визначається безпосередньо на підприємстві.

Рис. 7.1. Господарські витрати

Криві, що характеризують господарські фіксовані та змінювані витрати, показані на рис. 7.1.

Крім господарських або, як їх іще називають, явних виробничих витрат, підприємства зізнають і неявних витрат, які безпосеред-

ньо як витрати виробництва не обліковуються. Неявні затрати в своїй основі є вартістю створеного додаткового продукту, який використовується в обмін на послуги підприємства і суспільства для робітника. Це підприємницький дохід, процент на капітал, рентні платежі, які власники підприємства і ресурсів одержують за свою працю, капітал та землю і витрачають на особисте споживання, сплату податків, а також використовують для нагромадження капіталу, розширення виробництва й на соціальні потреби. Податкові платежі повертаються до робітника через послуги суспільства.

В економічній теорії суму господарських і неявних виробничих витрат називають економічними витратами.

Для кращого розуміння категорій витрат і прибутку як складових частин реалізованої продукції наводимо табл. 7.1.

Таблиця 7.1. Розподіл виторгу від реалізації продукції підприємства

Виторг від реалізації 100				
Економічні витрати 90				
Фіксовані витрати 20	Змінювані витрати 55	Неявні витрати або нормальний прибуток 15		Економічна рента 10
		За нормою віддачі на капітал 10	За нормою підприємницького доходу 5	
Господарські витрати 75		Господарський прибуток 25		

7.2. Закон спадаючої віддачі.

Граничний продукт і граничний дохід

Із збільшенням виробництва продукції умовно-постійні витрати на її одиницю зменшуються, що веде до зниження собівартості одиниці продукції. Проте із зростанням обсягів виробництва, коли до постійної кількості основних засобів додається все більша кількість змінних ресурсів, виступає у дію закон спадаючої віддачі.

Відповідно до цього закону збільшення використання якогось одного фактора виробництва за незмінних затрат решти

факторів веде до зниження обсягу граничного продукту, який виробляється за допомогою затрат даного фактора, починаючи з певної стадії виробництва.

Граничний продукт певного фактора — це додатковий продукт або додаткове розширення виробництва, отримані в результаті збільшення цього фактора на одну додаткову одиницю зі незмінного значення решти факторів виробництва. Наприклад, граничний продукт праці — це додатковий випуск продукції, одержаний з використанням додаткової одиниці праці за незмінної величини всіх інших господарських витрат.

За збільшення затрат певного змінного фактора затрати постійного фактора, залишаючись незмінними, відносно зменшуються (щодо затрат змінного фактора). Тому і розміри і граничного продукту зменшуються.

Приклад утворення граничного продукту і дії закону спадаючої віддачі наведено в табл. 7.2.

Таблиця 7.2. Обсяг граничного продукту та спадаюча віддача

Кількість праці, одиниць Q	Загальна кількість продукту P	Граничний продукт $MP = \frac{\Delta P}{\Delta Q}$
1	5	5
2	9	4
3	12	3
4	14	2
5	15	1

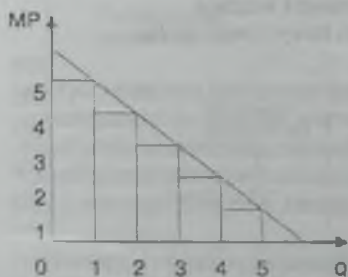

Рис. 7.2. Крива граничного продукту

Криву, що характеризує дію закону спадаючої віддачі і обсяг граничного продукту за даними таблиці 7.2 показано на рис. 7.2.

Дія закону спадаючої віддачі веде до відносного зменшення виробництва продукції, зростання її собівартості і зниження дохідності — у квітцісному виразі. Тому закон спадаючої віддачі називається також законом спадаючої дохідності

Щодо землі як природного фактора виробництва аналогією закону спадаючої віддачі є закон спадаючої родючості, відповідно до якого родючість землі зменшується із збільшенням періоду її використання, якщо не здійснюються заходи по її поліпшенню.

Дія закону спадаючої віддачі має місце за незмінного рівня науково-технічного прогресу. За використання досягнень науково-технічного прогресу у довгостроковому періоді виробництва дія закону спадаючої віддачі зменшується або її зовсім припиняється. Так, за поліпшення землі її родючість не знижується, а зростає.

7.3. Прибуток

Неявні витрати можна визначити як нормальний або нульовий прибуток. З погляду підприємця, нормальний прибуток складається з нормативної віддачі на капітал і норми підприємницького доходу. Нормативна віддача — це альтернативна вартість вкладеного в справу капіталу, тобто сума доходу, що менше за неї цей капітал, будучи вкладений у будь-яку справу, дати не може. Якщо, наприклад, капітал у 200 тис. грн. покладений у банк, приносить 20 тис. грн. за 10 % ставки, то ці 20 тис. грн. і будуть альтернативною вартістю капіталу у 200 тис. грн.

Норма підприємницького доходу, з погляду підприємця, не величина доходу (у відношенні до вкладеного капіталу), який міг би одержувати підприємець, працюючи по найму. Наприклад, майбутній підприємець впевнений, що завдяки своїй кваліфікації, він може знайти роботу, яка принесе йому річний дохід у 30 тис. грн. що дорівнює 15 % його капіталу у 200 тис. грн.

Тоді, враховуючи нормативну віддачу на капітал і норми підприємницького доходу, прибуток у розмірі 23–25 % на вкладений у підприємство капітал у сумі 200 тис. грн. вважатиметься нормальним. Нехай підприємець вирішив відкрити бізнес, маючи 200 тис. грн. і вклавши їх у виробництво як капітал. Тоді результати підприємницької діяльності за рік, які задовольнятимуть підприємця, можуть бути такими:

виторг від продажу	500 тис.
вкладений капітал	200 тис.
змінювані витрати	350 тис.
в т.ч. сировина і матеріали	80 тис.
зарплата робітників і службовців	270 тис.
фіксовані витрати	100 тис.
в т.ч. знос обладнання	25 тис.
всього господарських витрат	450 тис.
нормальний прибуток	50 тис.
в т.ч. нормативна віддача на капітал	2 тис.
підприємницький дохід	30 тис.

Тепер можна уточнити, що різниця між виторгом від реалізації продукції і господарськими витратами підприємства є господарським прибутком (табл. 7.1). Якщо виторг від реалізації не перевищує економічних витрат, то господарський прибуток визнається нормальним або нульовим.

Перевищення виторгу від реалізації над економічними витратами є надлишковим прибутком, який ще називають економічною рентою. Економічна рента, включаючи й земельну, виникає внаслідок збільшення виробництва продукції через використання капіталу, більш родючої землі, більш ефективної технології, підвищення цін і дії інших факторів. Надходження економічної ренти забезпечується коштом покупців.

7.4. Визначення обсягу мінімально рентабельного випуску продукції

Визначивши обсяг нормального прибутку, підприємств далі визначає обсяг мінімально рентабельного випуску продукції, що забезпечує цей прибуток. Перш за все, визначається можливий ринковий попит на продукцію, економічні можливості пропозиції. Мінімально рентабельний обсяг випуску обчислюється за формулою де $P \cdot QB = FC + IN + AVC \cdot QB$, де P — ціна реалізації, одиниці продукції, QB — мінімально рентабельний обсяг випуску, IN — нормальний прибуток, AVC — середні змінювані витрати на одиницю продукції.

Як видно з формули, величина нормального прибутку IN включається до складу фіксованих витрат у випадку індивідуального підприємства, коли зарплата підприємця входить до складу прибутку. Корпорації включають зарплату управлінського персоналу фірми до складу фіксованих витрат, а зарплату робітників – до складу змінюваних витрат.

Конкретна формула для визначення обсягу мінімально рентабельного випуску, який випливає з формули попередньої, має вигляд:

$$QB = \frac{FC + IN}{P - AVC}$$

Нехай фіксовані витрати за відкриття підприємства дорівнюють 100 тис. грн, нормальний прибуток – 50 тис. грн, ціна реалізації одиниці продукції – 5 тис. грн, а середні змінювані витрати на одиницю продукції /матеріали і заробітна плата робітників/ – 3,5 тис. грн. Тоді обсяг мінімально рентабельного випуску, що забезпечить нормальний прибуток, становитиме:

$$QB = \frac{100000 + 50000}{5000 - 3500} = \frac{150000}{1500} = 100 \text{ одиниць.}$$

Якщо розрахункова величина QB не забезпечується попитом на продукцію, то необхідно або відмовитись від цього бізнесу, або знизити витрати і ціну реалізації, або погодитись на менший нормальний прибуток.

7.5. Основні показники ефективності виробництва

Ефективність виробництва поділяється на економічну і соціально-економічну.

Економічна ефективність характеризується віддачею використовуваних у виробництві ресурсів і витрат. Віддачу визначають (в загальному вигляді) як відношення результативних

показників виробництва до затратних показників у кількісному і вартісному виразах. Існує система показників ефективності, яку вивчають у курсах статистики та економічного аналізу. Кожен із показників використовується відповідно до цілей аналізу.

Одним з найбільш важливих показників є продуктивність праці: відношення кількості або вартості виробленого продукту до затрат живої праці (до кількості працюючих або затраченого на виробництво часу).

На продуктивність праці, зрозуміло, впливає і фондоозореність як відношення вартості фондів до затрат живої праці (кількості працівників).

Ефективність використання виробничих фондів визначається фондовіддачею, тобто кількістю виробленої продукції у вартісному виразі, що припадає на одиницю фондів. Зворотний показник — показник фондосмістості.

Ефективність використання землі характеризується виходом продукції з гектара посівної площі, ріллі, сільськогосподарських угідь.

Питомими витратами сировини, матеріалів, палива, енергії та інших ресурсів, тобто витратами їх на одиницю продукції, визначається матеріалоемність продукції.

Інтенсивність використання капіталу в обороті визначається або його оборотністю, або його завантаженням. Оборотністю капіталу називається його рух по колу гроші виробничі засоби — засоби виробництва і робоча сила — незавершене виробництво — готові вироби як товар — гроші. Оборотність характеризується швидкістю обороту, тобто проміжком часу за який початкове авансовані в справу гроші, пройшовши на певні стадії, повертаються до своєї вихідної форми у початкове вкладеній (за простого виробництва) або збільшеній (за розширеного виробництва) сумі.

Коефіцієнт оборотності — це кількість оборотів за даний період або час одного обороту в днях (інших одиницях часу). Чим вищий коефіцієнт оборотності, тим більший прибуток буде одержаний, що і є метою підприємницької діяльності.

Оборотність засобів, вкладених у засоби товарно-матеріальних цінностей, визначають як відношення ринкової суми ви-

торгу від реалізації до балансових залишків до статті «Запаси товарно-матеріальних цінностей».

Оборотність засобів, вкладених в об'єкти комерційного кредитування, визначаються як відношення виторгу від реалізації за рік до залишку на статті балансу «Дебітори».

Відношення виторгу від продажу до основного капіталу називається коефіцієнтом завантажування основного капіталу.

Інтенсивність використання капіталу підприємством (завантаження капіталу) визначають як відношення обороту по продажу до загальної суми всіх активів за балансом. Коефіцієнт інтенсивності використання капіталу показує, скільки реалізованої продукції припадає на кожну одиницю додаткових і короткострокових вкладень капіталу. За цим показником оцінюють господарську активність підприємства.

Найбільшими узагальнюючими показниками рівня використання ресурсів є показники дохідності (рентабельності) роботи підприємства. Наприклад, процентним відношенням чистого прибутку (тобто валового прибутку за мінусом податку на прибуток) до загальної суми всіх активів за балансом визначають рентабельність усього капіталу, вкладеного в підприємство.

В акціонерних товариствах основним показником для оцінки рівня дохідності вкладених капіталів вважають процентне відношення чистого прибутку до власного капіталу товариства. Це відношення (як рентабельність власного капіталу) відіграє важливу роль при оцінці рівня котирування акцій на фондовій біржі.

Для оцінювання рентабельності використання засобів самим підприємством в процесі його поточної діяльності визначають процентне відношення прибутку (без вирахування податку) до підсумку активу балансу за мінусом довгострокових вкладень або до суми виробничих витрат. Даний показник (рентабельність виробництва) використовують для з'ясування рентабельності різних підприємств, а також для порівняння рентабельності того самого підприємства в динаміці. Рівень рентабельності підприємницької діяльності — це норма чистого прибутку на початкове інвестовані в сферу виробництва власний капітал.

Соціально-економічна ефективність виражає ступінь задоволення всієї сукупності потреб людини за рахунок створеного продукту. В масштабі суспільства соціально-економічна ефективність визначається як відношення валового національного доходу до кількості населення.

ЧАСТИНА 3

**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ
РИНКОВОЇ
МІКРОЕКОНОМИКИ**

Розділ 8. Ринок кінцевих продуктів та послуг: попит

8.1. Суть ринкової економіки

Ринкова економіка — це товарне виробництво, яке здійснюється на основі конкуренції і товарного обміну.

Ринок — це організована структура, де на основі дії законів товарного виробництва і обміну в результаті взаємодії попиту споживачів і пропозиції виробників встановлюються ціни товарів і обсяги продажу.

Функціонування ринкової системи як механізму ціноутворення дозволяє вирішити основні питання економіки: що виробляти, в якій кількості, як, з якими витратами та для кого, тобто дозволяє забезпечити дотримання необхідних пропорцій у розвитку економіки і її ефективність.

На ринку взаємодіють споживачі, держава і бізнес. Бізнес пропонує свої товари і послуги, реалізує їх і одержує дохід, який в свою чергу, знов утворює дохід споживачів як оплату виробничих ресурсів, використаних бізнесом. Споживачі, задовольняючи власні індивідуальні та суспільні потреби, формують попит на товари.

Об'єктами ринкових відносин є ринок товарів та послуг, ринок факторів виробництва (до якого належать ринок засобів виробництва, робочої сили, землі), ринок позичкових капіталів (ринки кредитів та цінних паперів, страховий ринок), валютний ринок. У територіальному аспекті розрізняють місцевий, національний, регіональний та світовий ринки.

8.2. Попит на споживчому ринку. Закон попиту

Попитом називають залежність між кількістю товару, який купує споживач за певний період, і ціною даного товару за інших постійних умов. Графічно попит на товар можна зобразити кривою *DD'* (рис. 8.1). Загальна дія закону попиту полягає в тому, що вищій ціні товару *PA* відповідає менший попит на нього *QA*, а нижчій ціні *PB* – більший попит *QB*.

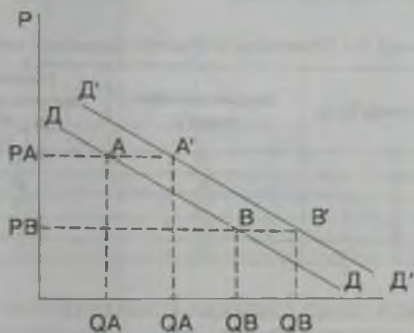

Рис.8.1. Попит на товар

Необхідно відрізнити поняття « величина попиту» від поняття «зміна попиту». Величина попиту характеризує залежність попиту від ціни і виражається кривою *DD'*. Зміна попиту означає зміну попиту щодо кожного значення ціни під впливом нецінових факторів. Наприклад, коли збільшуються доходи споживачів, попит на певний товар може зростати як за ціни *PA*, так і за ціни *PB*. Геометрично таке збільшення попиту описує крива *DD'*, зсунута праворуч від кривої *DD*.

8.3. Гранична корисність і цінність товару. Закон спадаючої граничної корисності

Формуючи попит на товари, споживачі зіставляють ціни, свій бюджет і споживчу корисність товарів. Поняття споживчої корисності товару відображає соціально-психологічне

сприйняття товару споживачем і визначається мірою задоволення від його придбання. Ступінь корисності залежить від наявної кількості товару і потреби в ньому.

Згідно із законом спадаючої граничної корисності із збільшенням кількості товару його загальна корисність підвищується, а його гранична корисність (або додаткова корисність додаткової одиниці товару) зменшується у міру задоволення потреб (табл. 8.1, рис. 8.2, 8.3). Зменшення ж корисності веде до зниження попиту на товар.

Таблиця 8.1 Корисність та гранична корисність товару

Кількість товару Q, од.	Загальна корисність товару U	Гранична корисність товару $MU = \frac{\Delta U}{\Delta Q}$
1	5	5
2	9	4
3	12	3
4	14	2
5	15	1

Корисність товару у вартісному виразі виявляється в його цінності, а гранична корисність – у граничній цінності. Цінність же можна виразити в грошах, а гранична цінність (оцінка товарів покупцями) і є ціною товарів, яку згодні за них платити покупці. При цьому гранична цінність (ціна) може бути індивідуальною (для кожного покупця) і суспільною (ринковою). Індивідуальна гранична цінність товару виявляється в ціні, яку згодні заплатити окремий покупець, а суспільна гранична цінність – у ринковій ціні товару.

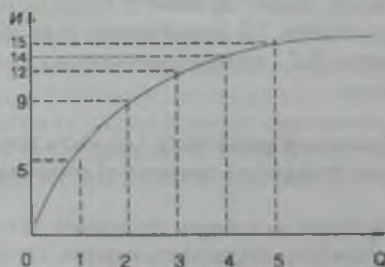

Рис. 8.2. Загальна корисність товару

Таким чином, можна зробити висновок, що попит є виявом граничної цінності товару, яка визначається в процесі споживчого вибору за оптимального складу покупки, а графічне зображення граничної цінності при цьому є, власне, графічним зображенням попиту.

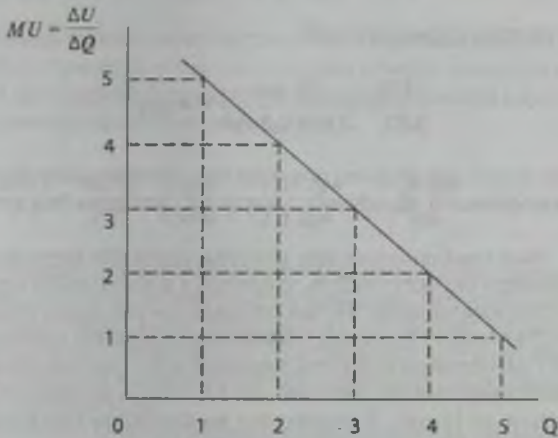

Рис. 8.3. Гранична корисність товару

8.4. Умови оптимального споживчого вибору

Оптимальний склад покупки означає, що індивідуальні граничні корисності різних товарів щодо їхніх ринкових цін однакові і дорівнюють середній граничній корисності на одиницю споживчого бюджету за певного фіксованого його розміру:

$$\frac{MU \text{ товару } 1}{P_1} = \frac{MU \text{ товару } 2}{P_2} = \frac{MU \text{ товару } 3}{P_3} = \text{середня } MU \text{ на одиницю бюджету}$$

Нехай приріст бюджету споживача дорівнює 7 грн і він вирішив купити 1 кг цукру по ціні P_1 2 грн за 1 кг і 2 кг олії по ціні 2.5 грн за кг. Беремо, що загальний приріст індивідуальної корисності цукру DU_1 для покупця становить 10 грн, а приріст

індивідуальної корисності олії — 20 грн. Тоді в розрахунку на одиницю бюджету приріст корисності цукру дорівнюватиме:

$$\frac{\Delta U1}{\Delta B1} = \frac{10 \text{ грн}}{1 \text{ кг} \times 2 \text{ грн}} = 5 \text{ грн},$$

а приріст корисності олії:

$$\frac{U2}{\Delta B2} = \frac{20 \text{ грн}}{2 \text{ кг} \times 2,5 \text{ грн}} = 4 \text{ грн}.$$

Як видно, такий склад покупки не є оптимальним, бо прирости корисності придбаних товарів на одиницю бюджету не рівні.

За оптимального складу покупки прирости корисностей на одиницю бюджету будуть однакові, а в загальному вигляді і максимально можливі. Нехай споживач за тих самих умов купить 1,5 кг цукру і 1,6 кг олії, збільшивши кількість дешевшого цукру і зменшивши кількість дорожчої олії. Тоді загальна корисність цукру зросте, скажімо, до 13,5 грн, а корисність олії знизиться до 18 грн. У розрахунку на одиницю бюджету корисність цукру становитиме:

$$\frac{\Delta U1}{\Delta B1} = \frac{13,5 \text{ грн}}{1,5 \text{ кг} \times 2 \text{ грн}} = \frac{13,5 \text{ грн}}{3 \text{ грн}} = 4,5 \text{ грн},$$

і корисність олії:

$$\frac{\Delta U2}{\Delta B2} = \frac{18 \text{ грн}}{2,5 \text{ грн} \times 1,6 \text{ кг}} = \frac{18 \text{ грн}}{4 \text{ грн}} = 4,5 \text{ грн}.$$

Такий склад покупки вже є оптимальним, бо забезпечує максимально можливий загальний приріст корисності на 31,5 грн. (30 грн у попередньому варіанті) за однакових корисностей на одиницю бюджету.

Визначимо граничні корисності цукру і олії у другому варіанті покупки:

$$\text{цукор } MU1 = \frac{\Delta U1}{\Delta Q1} = \frac{13,5 \text{ грн}}{1,5 \text{ кг}} = 9 \text{ грн},$$

$$\text{олія } MU2 = \frac{\Delta U2}{\Delta Q2} = \frac{18 \text{ грн}}{1,6 \text{ кг}} = 11,25 \text{ грн}.$$

Тепер можна перекоонатися, що за оптимального складу покупки граничні корисності різних товарів щодо їхніх ринкових цін однакові і дорівнюють середній граничній корисності на одиницю споживчого бюджету,

$$\frac{MU1}{P1} = \frac{MU2}{P2} = \frac{9 \text{ грн}}{2 \text{ грн}} = \frac{11,25 \text{ грн}}{2,5 \text{ грн}} = \frac{31,5 \text{ грн}}{7 \text{ грн}} = 4,5 \text{ грн}.$$

У процесі споживного вибору покупець досягає рівних граничних корисностей на грошову одиницю, витрачену на кожний товар. Якщо, наприклад, ціна на чай зростає, то гранична корисність його знижується. Тоді споживач частково замінює чай дешевшою кавою і гранична корисність споживаних товарів вирівнюється.

Питання рівноваги корисностей стосується не лише економіки, а й інших життєвих сфер. Наприклад, готуючись до іспитів з різних предметів і бажаючи забезпечити собі відповідний середній бал, студент витрачатиме на підготовку з кожного предмета стільки часу, що сума знань у балах (або гранична корисність) у розрахунку на кожну останню годину, витрачену на кожний предмет, буде однаковою.

Нехай, наприклад, рівень знань студента з математики оцінюється в 3 бали, а з іноземної мови – в 4 бали. Студент бажає забезпечити собі екзаменаційний бал 5 з кожного предмета, маючи 6 днів підготовки. Найбільш раціональним буде таке використання часу, коли сума додаткових знань у балах з розрахунку на один день підготовки з кожного предмета буде однаковою і становитиме 0,5 бала. Отже, на підготовку з математики треба витратити 4 дні, а з іноземної мови – 2 дні.

За рівноваги граничних корисностей споживачі одержують максимальну споживчу вигоду від купівлі. Споживча вигода є економією коштів споживача як максимальне переви-

шення індивідуальної цінності покупки над її фактичною (ринковою) ціною, яку сплачує споживач.

Умову оптимального споживчого вибору можна виразити графічно. При побудові графіка слід врахувати, що існує не одна, а кілька комбінацій споживчих благ, які дають однакове задоволення споживчих бажань, і в цьому розумінні співвідношення споживчих благ у даних комбінаціях для суб'єкта байдужі.

Наприклад, купуючи олію і цукор, споживач може комбінувати їх у різних кількостях, маючи від цього те саме задоволення. Наведемо кілька таких комбінацій:

Олія	Цукор	Коефіцієнт заміщення олії цукром	Відношення заміщення графічних користностей $\frac{MU \text{ цукру}}{MU \text{ олії}}$	Відношення цін одиниці цукру і олії $\frac{P \text{ цукру}}{P \text{ олії}}$
А 3	0,5			
В 2	1	$1 : 0,5 = 2$	2	0,8
С 1,6	1,5	$0,4 : 0,5 = 0,8$	0,8	0,8
Д 1	2,5	$0,6 : 1 = 0,6$	0,6	0,8
І 0,5	4	$0,5 : 1,5 = 0,33$	0,33	0,8

Лінія АВСДІ на графіку (рис. 8.4) відображає різні обсяги споживчих благ, які забезпечують той самий рівень задоволення споживчих потреб — наприклад, за загальної користності і цінності на 31,5 грн. Ця лінія називається кривою байдужості споживання.

Крива байдужості завжди вгнута і стає більш положистою у міру руху донизу і праворуч за графіком. Крутість¹ кривої байдужості відображає пропорції заміщення одного споживчого блага іншим в процесі споживчого вибору. Коефіцієнт заміщення знижується у міру заміщення, знижується у міру заміщення олії цукром.

Коли олії є в надлишку, її гранична користність мала і споживач заміщує значну кількість її незначною кількістю цукру, гранична користність якого велика. У міру руху донизу по кривій

¹ Про крутість кривої див. розд. 12.3.

байдужості споживач заміщує все меншу кількість олії все більшою кількістю цукру. Зменшення коефіцієнта заміщення і крутості кривої байдужості зумовлюється дією закону спадаючої граничної корисності, що виявляється у зменшенні граничної корисності цукру при заміщенні ним олії.

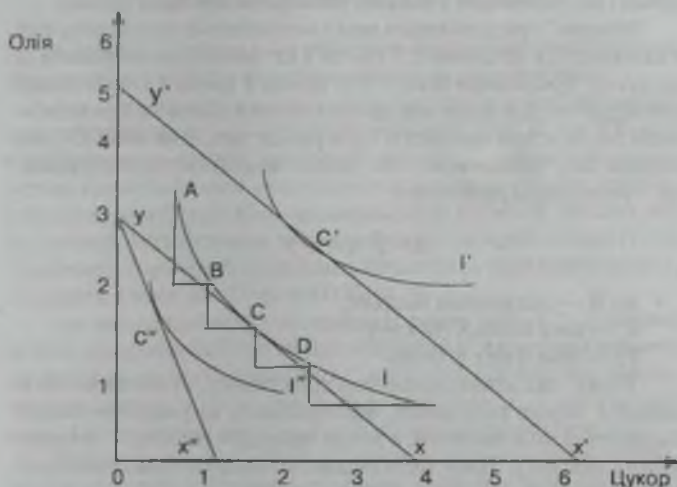

Рис. 8.4. Графічне вираження умови оптимального споживчого вибору

Коефіцієнт заміщення, будучи своєрідним коефіцієнтом взаємозамінюваності двох споживчих благ, одночасно виражає і відношення заміни обсягів граничних корисностей цих благ, але в оберненій залежності:

$$Kз = \frac{\Delta \text{олії}}{\Delta \text{цукру}} = \frac{MU \text{цукру}}{MU \text{олії}}$$

Слід підзначити, що при переході на інший (більш високий чи більш низький) рівень споживання виявляться й інший набір комбінацій споживчих благ для забезпечення певної потреби, що відобразиться іншою кривою байдужості, розміщеною вище або нижче за криву ABCD. Таким чином можна

побудувати карту байдужості, яка включатиме до себе ряд кривих, кожна з яких, розмішена нижче або вище, відображатиме певний рівень споживання за рідних наборів споживчих благ. Карти байдужості відображають суб'єктивні побажання споживача у виборі споживчих благ. Але можливості вибору обмежуються і об'єктивними умовами: розмірами доходів і цінами.

Маючи 7 грн, споживач може витратити їх на купівлю олії в кількості 2,8 кг ціною 2,5 грн за 1 кг. Може він витратити їх на цукор, придбавши його 3,5 кг ціною 2 грн за 1 кг, або може розподілити свій дохід між двома благами. Всі можливі комбінації закупок при бюджеті в 7 грн розмістяться на лінії ХУ, яка називається бюджетною, або лінією можливостей споживання, і описується рівнянням

$$B = P_x X + P_y Y,$$

де B — споживчий бюджет,

P_x — ціна блага X (цукру),

P_y — ціна блага Y (олії).

Точки, які лежать всередині трикутника, утвореного цією лінією з вісями координат, відображають недовикористання бюджетних можливостей, а точки праворуч від лінії — перевищення бюджету. Тому лінія бюджету визначає межі реалізації суб'єктивних побажань споживача.

Крутість лінії можливостей споживання дорівнює відношенню цін споживчих благ. У нашому випадку воно становить 0,8, як відношення ціни одного кг цукру (2 грн) до ціни одного кг олії (2,5 грн). За таких цін, відмовляючись від одного кг олії (опускаючись на одну поділку по вертикальній осі), споживач купує 1,25 кг цукру (пересуваючись на 1,25 поділки по горизонтальній осі).

Крутість кривої байдужості споживання відображає як пропорції заміщення граничних корисностей споживчих благ в їхніх частинах, так і пропорції заміщення граничних корисностей споживчих благ в їхньому повному обсязі.

У точці C бюджетна лінія ХУ є дотичною до лінії байдужості при придбанні споживачем 1,6 кг олії і 1,5 кг цукру. Обидві лінії у точці C мають однаковий кут нахилу, а тому відношення цін споживчих благ і їх граничних корисностей

будуть рівними, а звідси будуть рівними і відношення граничних корисностей придбаних споживачем олії і цукру до їхніх цін:

$$\frac{MU_{\text{олії}}}{P_{\text{олії}}} = \frac{MU_{\text{цукру}}}{P_{\text{цукру}}} = \frac{11,25}{25} = \frac{9}{2} = 4,5$$

У точці С досягається рівновага граничних корисностей на одиницю бюджету за оптимального складу покупки.

Але, крім цього, у точці С буде досягнуто і максимуму загальної корисності за існуючих можливостей. Лінія ХУ, яка є дотичною до кривої байдужості в точці С, характеризує середню крутість кривої за середнього сумісного обсягу придбаних споживчих благ і їхніх граничних корисностей. Відомо, що за середніх оптимальних значень обсягів споживчих благ і їхніх граничних корисностей загальна корисність буде найбільшою, виходячи з того, що $U(q) = MU(q)q$.

Це можна побачити на прикладі даних табл. 8.2. З таблиці видно, що при придбанні товару в середній кількості три одиниці по ціні (при середній граничній корисності) три одиниці загальної корисності (цінності) товару буде найбільшою – дев'ять одиниць. Цю закономірність можна показати графічно (рис. 8.5).

Таким чином, за оптимального складу покупки індивідуальні граничні корисності різних товарів у відношенні до їхніх ринкових цін однакові і дорівнюють середній граничній корисності на одиницю бюджету, коли буде досягнуто максимум загальної корисності за існуючих можливостей.

Таблиця 8.2. Залежність загальної корисності товару від його кількості і граничної корисності

Кількість придбаного товару q	Гранична корисність товару MU	Загальна корисність товару U
1	5	5
2	4	8
3	3	9
4	2	8
5	1	5

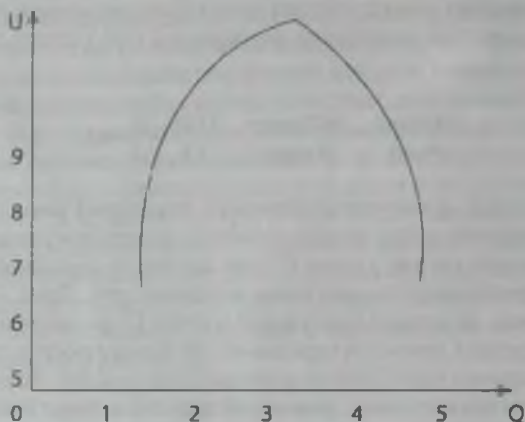

Рис. 8.5. Формування максимуму загальної корисності

Якщо у споживача зростає дохід, тобто збільшаться бюджетні можливості, то бюджетна лінія зсунеться на графіку праворуч і догори — $X'U'$. При цьому підвищиться і рівень споживання за іншого набору комбінацій споживчих благ для забезпечення певної потреби що відобразатиметься іншою кривою байдужості. При цьому споживчої рівноваги буде досягнуто в точці C' .

Нехай тепер бюджет споживача залишиться незмінним (7 грн), але ціна 1 кг цукру підвищилась з 2 грн до 5 грн. Тоді лінія можливостей споживання займе положення $X''U$. Оскільки ціна олії не змінилась, точки U можна досягти як і раніше. Але за ціни цукру 5 грн за 1 кг на дохід у 7 грн його можна купити лише 1,4 кг. При цьому точка споживчої рівноваги переміститься у положення C'' .

Отже, будь-яка зміна умов спричиняє новий стан рівноваги за рівності граничних корисностей на карбожинець цін і бюджету і найбільшому задоволенні потреб.

8.5. Еластичність попиту

При вивченні і прогнозуванні змін попиту за зміни цін використовують кількісні характеристики. Найбільш поширеною кількісною характеристикою попиту є його еластичність. Під еластичністю розуміють ступінь зміни попиту залежно від зміни ціни.

Кількісно еластичність виражають через коефіцієнт еластичності як відношення відносної зміни обсягу попиту на товар до відносної зміни ціни даного товару за інших однакових умов. Відносно зміна обсягу попиту може бути виражена як

$$\frac{Q_2 - Q_1}{Q} \quad \text{або} \quad \frac{\Delta Q}{Q},$$

а відносна зміна ціни — як $\frac{P_1 - P_2}{P}$ або $\frac{\Delta P}{P}$.

Звідси еластичність попиту $E_{D/P} = \frac{\Delta Q}{Q} \cdot \frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta QP}{\Delta PQ}$.

При цьому, за базу ціни і попиту беруть, як правило, середини інтервалів $P = \frac{P_1 + P_2}{2}$ і $Q = \frac{Q_1 + Q_2}{2}$, хоч для однієї точки на кривій попиту (а не для інтервалу) беруть початки інтервалів Q_1 і P_1 , а не їх середини Q і P .

Якщо $E_{D/P}$ більше за одиницю, то при цьому попит змінюється більше, ніж ціна, загальний виторг зростає. Такий попит називають еластичним.

Наведемо приклад визначення еластичності попиту за графіком (рис. 8.6)

За ціни P_1 300 у певний період прозано 10 одиниць товару, а за ціни P_2 150 у такий самий період величина попиту Q становила 30 одиниць. Звідси еластичність попиту дорівнюватиме:

$$\frac{P_1 + P_2}{2} = \frac{450}{2} = 225; \quad Q = \frac{Q_1 + Q_2}{2} = \frac{10 + 30}{2} = 20,$$

$E_{D/P} = \frac{\Delta QP}{\Delta PQ} = \frac{20 \times 225}{150 \times 20} = 1,5$. Знак — не враховується

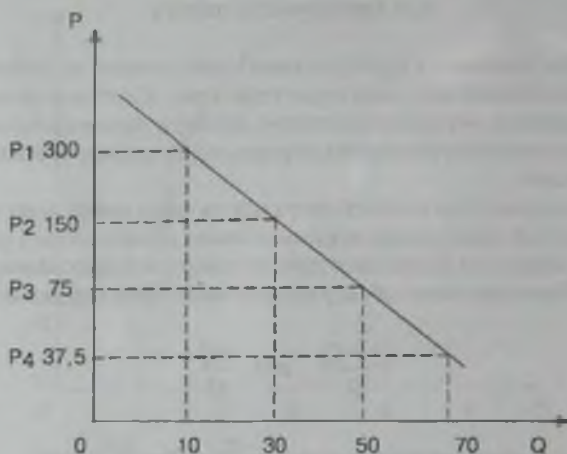

Рис. 8.6. Визначення еластичності попиту

Якщо попит підвищується у міру зниження ціни, і загальний виторг не змінюється, то еластичність попиту дорівнює одиниці (еластичність попиту одинична).

Якщо попит змінюється менше, ніж ціна і загальна виручка зменшується, то $ED/P < 1$, тобто попит є нееластичним.

Знаючи коефіцієнт еластичності попиту, можна визначити, наскільки зміниться виторг, якщо змінюватиметься обсяг продажу товарів.

Коли лінія попиту йде вертикально, то еластичність його дорівнює нулю, а коли горизонтально — вона дорівнює нескінченності.

Високі коефіцієнти еластичності попиту на окремі товари свідчать про те, що такі товари менш значимі для людини або є легко замінюваними і в міру підвищення ціни попит на них значно зменшується (наприклад, чай, деякі овочі та ін.)

Нееластичний попит характерний для товарів, мало чутливих до ціни, з високою споживчою корисністю — наприклад, хліб, сигарки, електроенергія та ін. Звідси, між іншим, випливає, що боротись з курінням тільки шляхом підвищення цін на тютюнові вироби неефективно.

Розділ 9. Ринок кінцевих продуктів та послуг: пропозиція

9.1. Характеристика і закон пропозиції. Еластичність пропозиції

Якщо на ринку споживачі визначають попит на товари, то бізнес формує пропозицію товарів, виробляючи їх на продаж з метою одержання зиску.

Пропозиція – це залежність обсягу пропозиції товару від його ціни за інших однакових умов. Згідно із законом пропозиції, чим вищою є ціна, тим більше товарів поставляється на ринок, і навпаки. Цю залежність можна показати графічно (рис. 9.1).

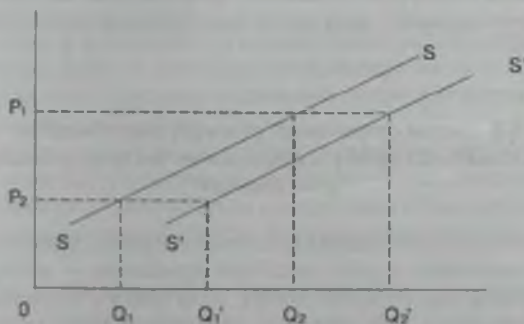

Рис. 9.1. Формування пропозиції і товару

Крива пропозиції товару SS показує залежність між пропозицією і ціною.

По аналогії з поняттям «величина попиту» та «зміна попиту» необхідно розрізнити поняття «величина пропозиція» та «зміна пропозиції». Під обсягом пропозиції розуміють кількість товару Q , яка поставляється на ринок протягом певного періоду по відповідній ціні. За зміни пропозиції під впливом нецінових факторів крива $S'S'$ зсувається в інше положення. Наприклад, при покращенні технології і здешевленні виробництва дана крива зміститься праворуч і донизу на збільшення пропозиції.

Зміна пропозиції залежно від зміни ціни характеризується еластичністю пропозиції. Еластичність вимірюється відношенням відносної зміни пропозиції до відносної зміни ціни:

$$E_{S/P} = \frac{\Delta Q}{Q} : \frac{\Delta P}{P}.$$

Пропозиція є еластичною, якщо $E_{S/P} > 1$, нееластичною — якщо $E_{S/P} < 1$ і одиничною — якщо $E_{S/P} = 1$. За абсолютно нееластичної пропозиції, коли продукцію можна продати на ринку за будь-яку ціну, лінія пропозиції буде вертикальною. За абсолютно еластичної пропозиції, коли найменше збільшення ціни спричинятиме скорочення поставки товару до нуля, а найменше зниження ціни вестиме до значного збільшення продажу, лінія пропозиції буде практично горизонтальною.

9.2. Умови оптимізації розмірів виробництва і максимізації прибутку підприємства за досконалої конкуренції

Метою бізнесу є одержання максимального прибутку. Перед бізнесменом стоїть постійна проблема — наскільки збільшувати виробництво товару, коли ціна на нього на ринку підвищується, і до яких меж зменшувати його, коли ціна знижується. В таких обставинах поведінку підприємця визначають два фактори: ціна товару на ринку і витрати виробництва.

В умовах досконалої конкуренції окремих підприємств на ринкову ціну вплинути не може. Але він може так регулювати обсяг виробництва, пропозицію товарів (у межах власних виробничих потужностей) та витрати на виробництво, щоб максимізувати свій прибуток.

Як відомо, загальні витрати виробництва TC поділяються на умовно-постійні (фіксовані) FC і змінювані VC (табл. 9.1). Припустімо, що протягом короткострокового періоду (наприклад року) виробничі потужності не змінюються, і тому загальна сума фіксованих витрат залишається постійною. Але в розрахунку на кожну одиницю продукції середні фіксовані витрати AFC будуть зменшуватись у міру збільшення випуску продукції Q .

Величина змінюваних витрат на виробництво залежатиме від ступеня використання виробничих потужностей. Під час освоєння виробництва і мінімального випуску продукції додаткові змінювані витрати в розрахунку на додаткову одиницю продукції будуть порівняно високими (перша і друга одиниці продукції в табл. 9.1).

Коли підприємство виходить на номінальний режим за відносного зменшення затрат робочої сили, застосування раціональної технології, економії матеріалів та ін., додаткові змінювані витрати будуть зменшені (третья одиниця продукції в табл. 9.1).

Робота в номінальному режимі і використання при цьому додаткової робочої сили, дорожчих матеріалів та ін. спричинять нове зростання додаткових витрат (четверта і сьома одиниці продукції в табл. 9.1).

Особливо швидко зростатимуть додаткові змінювані витрати, коли підприємство працюватиме у максимальному режимі, використовуючи менш продуктивне обладнання, менш кваліфіковану робочу силу та ін. (восьма одиниця продукції в табл. 9.1).

Додаткові витрати, зв'язані з виробництвом кожної додаткової одиниці продукції в економічній теорії називають граничними витратами MC і визначають як відношення додаткових загальних витрат до додаткового випуску продукції.

Таблиця 9.1. Формування обсягів виробництва і максимального прибутку в умовах досконалої конкуренції

Обсяг випуску продукції Q	Затрати виробництва								Виторг від реалізації TR	Граничний дохід MR=P	Прибуток TR-TC
	Загальні TC	Фіксовані FC	Змінювані VC		Середні постійні AFC	Середні змінювані AVC	Загальні середні AC	Граничні MC			
			на одиницю продукції	разом							
0	100	100	—	—	—	—	—	—	—	—	100
1	185	100	85	85	100	85	185	85	111	111	-74
2	260	100	75	160	50	80	130	75	222	111	-38
3	330	100	70	230	33	77	110	70	333	111	3
4	405	100	75	305	25	76	101	75	444	111	39
5	485	100	80	385	20	77	97	80	555	111	70
6	575	100	90	475	16,6	79,2	95,8	90	666	111	91
7	685	100	110	585	14,3	83,6	97,9	110	777	111	92
8	835	100	150	735	12,5	92	104,5	150	888	111	53

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}$$

Оскільки зміна загальних витрат TC зумовлюється (в основному) змінюваними витратами VC , а фіксовані витрати FC є практично незмінними, то граничні витрати MC визначаються як змінювані витрати на додаткову одиницю продукції

Загальне правило максимізації прибутку полягає в тому, що підприємство буде збільшувати випуск до того моменту, поки граничні витрати на виробництво продукції не зрівняються з граничним доходом від її продажу ($MC = MR$). Граничний дохід MR – це додатковий дохід, одержуваний від реалізації кожної додаткової одиниці продукції, тобто приріст виторгу на одиницю продукції:

$$MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q}$$

В умовах досконалої конкуренції за незмінної ціни товару граничний дохід дорівнює даній ціні ($MR = P$). Звідси випливає, що за фіксованої ціни товару P в умовах досконалої конкуренції максимальний прибуток відповідає такому обсягу виробництва продукції Q , за якого приріст витрат на додаткову одиницю продукції /граничні витрати/ дорівнюватиме ціні товару ($MC = MR = P$)

З табл. 9.1 видно, що при випуску перших двох одиниць продукції підприємство буде мати збитки, бо загальні витрати перевищують виторг від реалізації. Виходячи в оптимальний режим, підприємство досягне мінімальної рентабельності. В оптимальному режимі, поки граничний дохід буде вищим від приросту витрат ($MR > MC$), прибуток зростатиме і досягне найбільшої величини тоді, коли граничний дохід дорівнюватиме граничним витратам ($MC = MR$ або $MC = P$) – сьома одиниця випуску. Обсяг випуску в 7 одиниць продукції для підприємства буде найвигіднішим. За дальшого зростання обсягу виробництва і витрат, коли їх приріст буде перевищувати збільшення виторгу, прибуток підприємства зменшиться.

Потрібно відзначити, що максимальний прибуток досягається $MC=MR$ а не за мінімальних загальних середніх витрат AC , які становлять 95,8 на шостій одиниці продукції. Максимізуючи прибуток в умовах досконалої конкуренції, фірма повинна орієнтуватись не на мінімальні питомі витрати, а на рівність граничних витрат і ціни одиниці продукції.

Визначення оптимального обсягу випуску продукції і формування її пропозиції можна показати графічно (рис. 9.2). Оптимальний обсяг випуску, за якого прибуток буде найбільшим, відповідає граничним витратам в точці D – місці перетину лінії ціни і кривої граничних витрат. Максимальний прибуток позначимо M .

M – точка мінімальної рентабельності.

B – точка мінімальних середніх витрат AC і перетину кривих MC і AC .

D – точка перетину прямої, що відповідає ціні, і кривої MC .

A – точка середніх витрат за оптимального обсягу випуску.

S – точка припинення виробництва і мінімального значення AVC у номінальному режимі роботи.

Криву граничних витрат MC як відображення умови максимізації прибутку і мінімізації витрат фірми можна ототожити з кривою пропозиції – від точки A як точки перетину кривої MC з кривою середніх змінюваних затрат AVC до точки D .

Мінімізація витрат є критерієм випуску продукції та її пропозиції на ринку за зниження ціни. Якщо ринкова ціна впаде до рівня мінімальних середніх витрат AC в точці B , то прибуток дорівнюватиме нулю. Але за такої ціни підприємство ще не зупинятиме виробництво. Інакше воно буде мати збитки в сумі фіксованих витрат, які однаково нестиме.

За наступного зниження ціни в межах фіксованих витрат від точки B до точки S підприємство матиме збитки, але намагатиметься мінімізувати їх, вибираючи обсяг випуску відповідно до кривої граничних витрат. Якщо ціна впаде до мінімального рівня середніх змінюваних витрат AVC в точці S , то обсяг витрат дорівнюватиме величині змінюваних витрат, а розмір

збитків — величині фіксованих витрат. З подальшим зниженням ціни збитки стають більшими від фіксованих витрат і підприємство припинить виробництво даного товару.

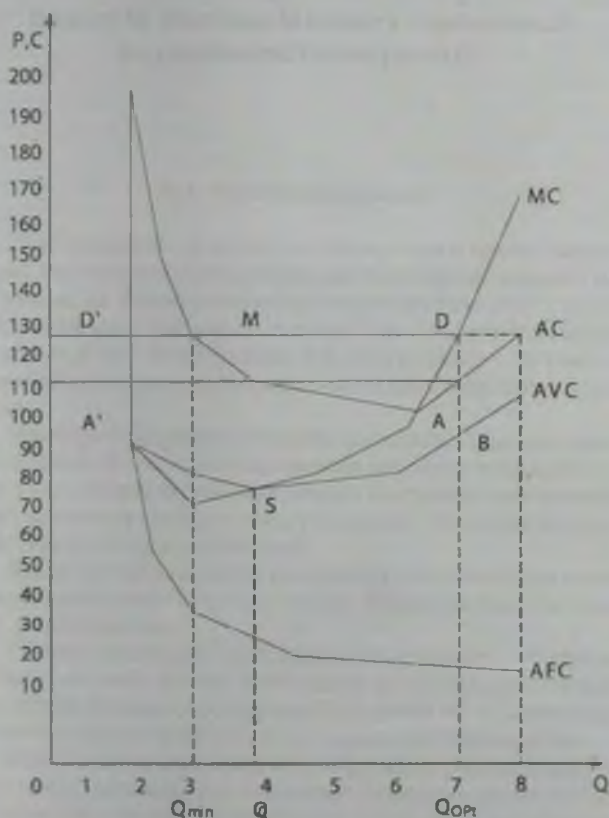

Рис. 9.2. Формування обсягів і витрат виробництва та криві пропозиції

Таким чином, рівень ціни та середніх змінюваних витрат ($P=AVC$) є критичною точкою (S), після чого фірма припиняє

свою діяльність. Це однак не завжди призводить до банкрутства, якщо підприємство має можливість покрити збитки за рахунок доходів від іншої діяльності.

Розділ 10. Взаємодія попиту і пропозиції за досконалої конкуренції

10.1. Поняття конкуренції

Суть ринкових відносин відображується в понятті конкуренції. Розрізняють конкуренцію між товаровиробниками і між споживачами. Конкуренція між товаровиробниками — це тип взаємовідносин між ними стосовно цін і обсягів пропозиції товарів на ринку. Конкуренція між споживачами — це взаємовідносини між ними щодо формування цін і обсягів попиту на ринку.

Необхідно розрізнити поняття досконалої і недосконалої конкуренції. Досконала конкуренція має місце тоді, коли жоден із виробників не має можливості встановлювати ринкову ціну і визначати кількість товару на ринку, а підганяє під ринкову ціну обсяг своєї пропозиції.

Якщо виробники мають можливість тією чи іншою мірою контролювати ціни і кількість товарів, то конкуренція між ними буде недосконалою.

Умовам досконалої конкуренції не відповідає практично жодний реальний ринок. Найближче до такого ринку підходить ринок сільськогосподарської продукції за нееластичного попиту на неї при фермерському сільському господарстві.

Однак знання закономірностей функціонування досконалого ринку необхідне для розуміння функціонування ринкової економіки взагалі. За досконалої конкуренції на ринку перебуває велика кількість продавців і покупців, але ніхто з них не справляє помітного впливу на ціну і кількість товару, продукт продажу є однорідним, немає обмежень попиту, пропозиції і ціни, відсутні бар'єри для входу на ринок.

10.2. Механізм досконалої конкуренції

Механізм досконалої конкуренції як взаємодію між учасниками ринку можна показати графічно (рис. 10.1).

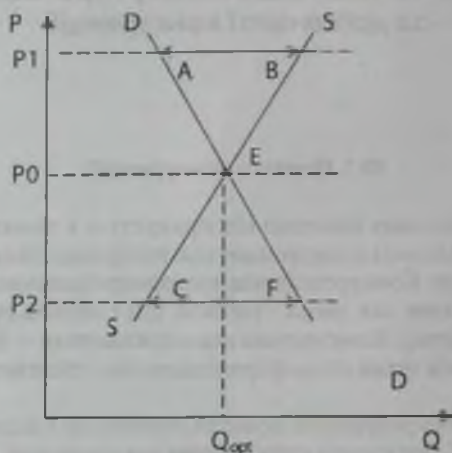

Рис. 10.1. Взаємодія попиту і пропозиції

На ринку внаслідок взаємодії продавців і покупців і вільного ціноутворення встановлюється рівновага попиту і пропозиції (точка E) і рівноважна ціна P_0 . При цьому кількості товарів $Q_{опт}$, що продаються і купуються, однакові.

Якщо ціна товару P буде вищою від рівноважної, то пропозиція перевищить попит. При цьому у виробників зростуть запаси нереалізованих товарів (відтинок AB) і вони змушені будуть знизити ціну. Це вестиме до зниження пропозиції, збільшення попиту і відновлення рівноваги в точці E за ціни P_0 .

Якщо ціна товарів P_2 буде нижчою від рівноважної, то попит перевищить пропозицію. При цьому на ринку виникне дефіцит товарів, різке зменшення їхніх запасів у виробників (відтинок CF). Виробники підвищать ціни і збільшать виробництво і пропозицію товарів. Це спричинить зниження попиту й відновлення рівноваги в точці E за ціни P_0 .

10.3. Вплив державного цінового регулювання на ринкову рівновагу

Держава впливає на ринкову рівновагу регулюванням цін. Наприклад, на деякі товари першої необхідності держава може зафіксувати ціни на рівні нижчому від рівноважних. При цьому станеться дефіцит цих товарів, і попит на них буде значним. Незабезпечений попит призведе, насамперед, до збільшення грошової маси у населення. Крім того, при фіксуванні цін на одні товари вони підвищуються на інші, де ціни вільні, що призводить до загального перекосу цін і розладнання господарського механізму, коли ціни перестають бути об'єктивним відображенням вартості.

Якщо більшість цін є фіксованими, а потім за наявності значної маси нагромаджених грошей виникає потреба їх відпустити, то в результаті вони значно зростуть, що позначиться негативно на рівні життя населення. Нагромаджуваний незабезпечений попит є причиною інфляції і гіперінфляції, виникнення «чорних» ринків і інших негативних соціалістичних явищ.

Звідси випливає, що у випадку фіксування цін певних товарів на рівні нижчому від рівноважних, держава мусить одночасно вводити раціонування таких товарів (карткову систему розподілу і т. ін.) або покривати попит на них за рахунок власних джерел товарного покриття, наприклад імпорту.

За фіксації цін на рівні вищому від рівноважних створюється надлишок пропозиції. При цьому додаткові витрати виробників компенсуються шляхом закупівлі урядом надлишкової кількості товару. Урядові закупки призначаються для експорту, допомоги іншим країнам або малозабезпеченим верствам населення.

10.4. Вплив податків на ринкову рівновагу

Одним із методів впливу на обсяг продукції і ціну є стягнення державою непрямих податків, якими обкладається не дохід фірми, а ціна товару, яка становить базу такого податку – акцизу.

Вплив непрямого податку розглянемо на прикладі (рис. 10.2).

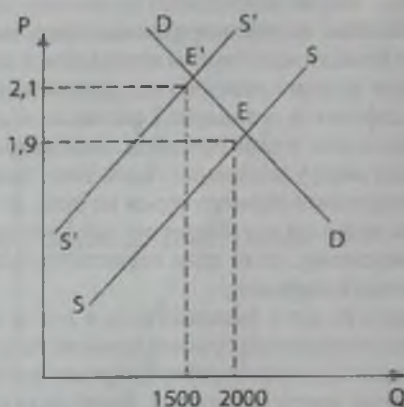

Рис. 10.2. Вплив непрямого податку на ціну і обсяг продукції

Припустимо, що держава встановила податок на продаж цукру в розмірі 0,3 грн з кожного проданого кілограму цукру. До встановлення податку цукор продавався у кількості 2000 тонн по ціні рівноваги 1,9 грн за кілограм.

При встановленні податку виробники змушені підняти ціну на цукор, зменшивши пропозицію. Споживачі, які змушені платити вищу ціну, зменшуватимуть обсяг попиту. Крива попиту (DD) залишиться на місці, а крива пропозиції (SS) зсунеться ліворуч і догори (S'S'). Нова рівновага між попитом і пропозицією цукру встановиться в якійсь певній точці E', що відповідає, наприклад, обсягу продажу і купівлі цукру в кількості 1500 тонн по рівноважній ціні 2,1 грн за кілограм.

Хто ж сплачує встановлений державою податок на цукор? Більшу частину податку, а саме по 0,2 грн за кілограм, сплатять споживачі, купуючи цукор по ціні на 0,2 грн вище від попередньої. По 0,1 грн податку за кілограм цукру сплатять виробники.

Взагалі при впровадженні непрямого податку ціна продажу підвищується, а обсяг попиту – зменшується. Якщо попит більш еластичний, ніж пропозиція, то більша частина податку

буде сплачуватись виробником. Якщо ж більш еластична пропозиція, ніж попит, то податок більшою мірою охопить споживача, ніж виробника. Якби у даному прикладі еластичність попиту була нульовою (а крива попиту вертикальною), то всю суму податку на нього сплатив би споживач.

Щодо токарів з дуже малою еластичністю попиту, коли він практично не змінюється (алкоголь, тютюн та ін.), весь акцизний податок на них лягає на споживачів.

10.5. Вплив дотацій на ринкову рівновагу

Для стимулювання попиту і пропозиції держава може виплачувати дотації виробникам. При цьому збільшується пропозиція токарів, виробництву яких дотується, ціни на них знижуються, а попит зростає.

Цілеспрямовані дотації можуть також видаватись і споживачам. Такі субсидії видаються не грошми, а спеціальними талонами на певні товари та для певних соціальних груп. Це можуть бути, наприклад, продуктові талони, якими оплачується частини вартості покупки. Вартість талонів компенсується з держбюджету. При дотуванні споживачів попит на товар збільшується і ринкові ціни зростають.

Слід наголосити, що зменшення ринкових цін через дотації збитковим виробникам зменшує прибутки рентабельних виробників, які не вимагають дотацій.

Так само субсидування малозабезпечених споживачів призводить до зниження реальних доходів інших верств населення, які змушені купувати субсидовані товари по підвищених цінах.

10.6. Вплив на ринкову рівновагу спекулятивної поведінки

Спекулянтами називають людей, які займаються перепродажем товарів з метою одержання прибутку. Слово «спекулянт» у нас має негативний відтінок, зв'язаний з нелегальністю такої діяльності в радянській владі. Однак в ринковій економіці це звичайний бізнес, якщо учасники його зареєстровані і сплачують податки.

Існують два основні типи спекулятивної діяльності: за часом (купують, коли дешевшає, і продають, коли дорожчає), і за місцем (купують там де дешево, і продають там, де дорого). Перекупників, які займаються легальною спекулятивною діяльністю за часом в англomовній економічній літературі називають спекулянтами, а перекупників за місцем – арбітражерами.

Діяльність спекулянтів значною мірою згладжує коливання попиту і пропозиції товарів. За надлишкової пропозиції спекулянти, скуповуючи товар, не дають ціні занадто різко впасти. Додатковий продаж товару спекулянтами, коли пропозиція недостатня не дає ціні занадто різко зрости. Так само сприяє вирівнюванню цін на географічно різних ринках і діяльність арбітражерів.

Закуповуючи товари, перекупники беруть на себе ризик можливого збитку виробників від зменшення ціни за продажу товарів пізніше або в іншому місці через торговельну мережу. Такий захист виробників від ризику називається хеджуванням. Але, забезпечуючи виробників, перекупники ризикують самі. Тому вони в ціну продажу включають так звані премії за ризик і мають загалом високий дохід.

Діяльність легальних перекупників сприяє стабілізації ринку, але тільки за умови вільного руху ринкових цін. За фіксованих цін діяльність перекупників справді набуває тільки негативного характеру. Завдяки значним доходам спекулянти мають можливість сплачувати працівникам торгівлі високі ціни за нелегальне постачання дефіцитних товарів. У суспільстві створюється ринок багатих – зі спекулянтів і тіньових ділків торгівлі, які ще більше багатіють, і ринок бідних, які ще більше бідніють. А відтак зрозуміло, що фіксація цін урядом і легалізація при цьому спекуляції – дозвіл спекулянтам на торгівлю за вільними шнами з метою збільшення податкових надходжень – речі несумісні.

Розділ 11. Недосконала конкуренція

11.1. Типи ринків з недосконалою конкуренцією

Досконала конкуренція характерна для ринку чистої конкуренції, недосконала — для ринків різних типів: монополістичної конкуренції, олігополістичного, чистої монополії, монопсонії.

Ринок монополістичної конкуренції складається з багатьох продавців і покупців товарів різних модифікацій у межах окремих товарних груп. Це є характерним для роздрібно́ї торгівлі. Товари при цьому можуть продаватися у широкому діапазоні цін. Фірми певною мірою контролюють обсяги пропозиції і ціни.

Ринок олігополістичний складається із небагатьох продавців одного продукту (наприклад, сталеплавильна, хімічна промисловість) або різних моделей одного продукту (автомобілі, комп'ютери). Продавці явно і неявно координують свої дії з метою одержання максимальних прибутків. Ступінь контролю виробників за цінами середній.

Ринок чистої монополії завжди складається із одного продавця, яким може бути державна організація чи приватна фірма, і маси споживачів. Ступінь контролю за цінами з боку виробника значний, але ціни контролюються і державою.

Ринкова структура, за якої один споживач закуповує весь товар, що поставляється всіма виробниками, називається монопсонією. Споживач-монопсоніст фактично сам визначає ціну і обсяг пропозиції товару.

Спільним для ринків з недосконалою конкуренцією є певний контроль виробників за попитом і цінами товарів.

11.2. Монополія: взаємодія попиту і пропозиції. Максимізація прибутку за монополії

Взаємодію попиту і пропозиції в умовах недосконалої конкуренції покажемо на прикладі чистої монополії, як крайнього вияву недосконалої конкуренції.

Метою монополії є одержання найбільшого прибутку. Але монополійна фірма характеризується тим, що вона цілком контролює ринок, витіснивши з нього конкурентів. Монополія так визначає обсяг виробництва і ціну, щоб товар був повністю куплений споживачами і дав найбільший прибуток.

Розглянемо механізм встановлення рівноваги на монополізованому ринку. За монополії, так само як і за досконалої конкуренції, оптимальний обсяг виробництва, що забезпечує найбільший прибуток, буде досягнутий тоді, коли приріст обсягу виторгу на додаткову одиницю випуску, або граничний дохід MR , дорівнюватиме граничним витратам MC . При цьому необхідно враховувати, що за умов досконалої конкуренції і фіксованих цінах граничний дохід і ціна є тією самою величиною. За недосконалої конкуренції вони будуть різнитися між собою $MR < P$.

Це пояснюється тим, що за зниження ціни по ній продаватиметься вся продукція, а не лише остання її одиниця. При цьому загальний обсяг виторгу зменшується на суму, що відповідає добутковій різниці між попередньою і зниженою ціною на кількість продукції, що продається. Наприклад, якби (згідно з табл. 11.1) три одиниці продукції були продані по ціні 170 тис. грн за одиницю, а не по 150 тис. грн, то виручка становила б 510 тис. грн. Зниження виручки дорівнює $510 - 450 = /170 - 150/ \times 3 = 60$ тис. грн. Граничний дохід становить 130 тис. грн, як приріст виторгу на третю одиницю реалізованої продукції $/450 - 320/$.

Табл. 11.1 є продовженням табл. 9.1. У ній показано можливий обсяг виробництва і максимального прибутку за умови, якби фірма була монополістом. Коли б це було так і фірма мала можливість визначити ціну, то вона випускала б і реалізовувала 5 одиниць продукції по ціні 129 тис. грн за рівних величин граничних витрат і граничного доходу та максимальному прибутку 160 тис. грн.

Таблиця 11.1. Формування обсягів виробництва і максимального прибутку фірми-монополіста

Обсяг випуску продукції Q	Витрати виробництва			Виторг від реалізації TR	Питомий виторг $AR=P$	Граничний дохід MR	Прибуток
	Загальні TC	Загальні середні AC	Граничні MC				
0	100	—	—	—	—	—	-100
1	185	185	85	170	170	170	-15
2	260	130	75	320	160	150	60
3	330	110	70	450	150	130	120
4	405	101	75	564	141	114	159
5	485	97	80	645	129	81	160
6	575	95,8	90	720	120	75	145
7	685	97,9	110	777	111	57	92
8	835	104,5	150	800	100	23	-35

Взаємодію попиту і пропозиції в умовах монополії можна показати на графіку (рис. 11.1). Пряма AR є лінією питомої виручки, ідентичною лінії попиту, лінія MR — крива граничного доходу. Точкою перетину E кривої граничного доходу MR і кривою граничних витрат MC визначається оптимальний обсяг випуску Q_0 .

Відповідно до лінії попиту $AR=P$ монопольна фірма встановлює ціну P_2 , за якої обсяг попиту дорівнює Q_2 , і попит дорівнює пропозиції. Прибуток в ціні товару визначається як різниця між ціною реалізації P_2 і середніми витратами AC . За випуску товару в обсязі Q_0 загальний прибуток відповідає прямокутнику FF_2GG_2 . Прибуток є максимально можливим, оскільки визначається обсягом реалізації за рівності граничного виторгу і граничних витрат.

Коли б фірма функціонувала в умовах досконалої конкуренції, то, зафіксувавши ціну на рівні 110 тис. грн за одиницю, вона б мала 92 тис. грн прибутку, випускаючи 7 одиниць продукції. Будучи ж монополістом і визначаючи ціни, фірма може одержати 160 тис. грн прибутку, випускаючи лише 5 одиниць продукції. Різниця між 160 і 92 тис. грн називається монопольним прибутком (68 тис. грн), або монопольною рентою, яку фірма одержує коштом споживачів. При цьому значно зменшується їхня споживча вигода.

У випадку досконалої конкуренції величина споживчої вигоди визначалася б площею трикутника $DD'PM$, а внаслідок монополізації вона скорочується і визначається площею трикутника $GG'PM$.

За монополізації виникають також втрати споживчої вигоди для суспільства, які визначаються площею трикутника DHG . Ця вигода не дістається ні виробнику, ні споживачу, а причиною втрати її є зниження обсягу виробництва за монополії.

Як бачимо, механізм встановлення рівноваги між попитом і пропозицією на ринку є досить складним. У реальних умовах фірма не завжди може побудувати криві граничного виторгу та граничних витрат. Тому в практичній діяльності фірма може керуватись питомими витратами і виторгом TR . При цьому виробник в умовах досконалої конкуренції так регулює обсяг короткострокової пропозиції, щоб при відомій ціні і середніх витратах за даного обсягу випуску мати максимальний прибуток.

В умовах монопольного ринку фірма на основі даних про зміну запасів так регулює ціну, щоб забезпечити рівність попиту і пропозиції. Крім того, фірма так регулює обсяг випуску, щоб одержати найбільший прибуток на основі середніх витрат за даного обсягу випуску і ціни. В цьому процесі пошуку максимального прибутку методом спроб і помилок фірма ніби визначає граничну виручку і граничні витрати в точці їхньої рівноваги.

У довгостроковому періоді визначаються оптимальні варіанти виробничих потужностей і обсягів випуску за певних прогнозованих рівнів цін, мінімальних середніх витрат і максимального прибутку.

11.3 Процес монополізації і його наслідки

Процес монополізації виробництва здійснюється на природно-економічній основі. Зменшення граничних та середніх витрат зі зростанням обсягу виробництва на основі запровадження більш досконалої техніки і технології і збільшення при цьому прибутку підштовхує конкуруючі фірми до «розбухання» і збільшення випуску продукції.

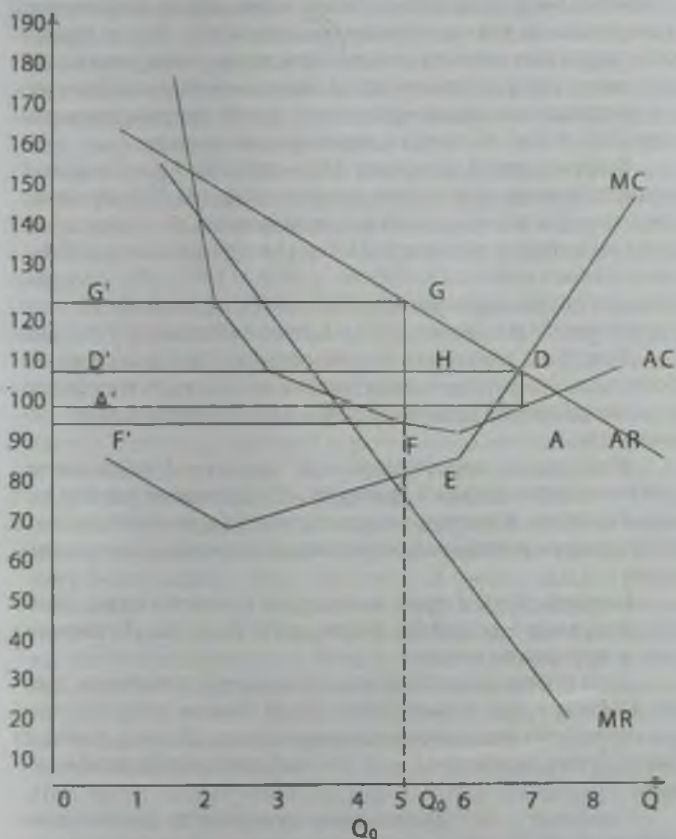
P₁C

Рис. 11.1. Внаслідок попиту і пропозиції за монополії

Внаслідок гострої і руйнівної конкуренції більшість фірм визнають збитків і витискаються кількома більш удачливими. На зміну досконалій конкуренції приходить конкуренція недосконала і монополія.

На засадах вільної конкуренції (за законами вільної ринкової економіки) капіталізм розвивався до середини ХІХ ст. У процесі нагромадження капіталу шляхом його концентрації і централізації виникали великі підприємства. Такі підприємства через їхню технічну оснащеність, організацію виробництва, високу продуктивність праці, економію на накладних витратах працювали більш ефективно, краще витримували конкуренцію й їхнє значення у виробництві зростало.

В період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. концентрація здійснювалась прискореними темпами. Цьому сприяли і технічні перетворення в промисловості на основі нових винаходів: бесемерівського (1856 р.) і мартенівського (1864 р.) способів виплавки сталі, парової турбіни (1863–1865 рр.), двигуна внутрішнього згоряння (1885–1886 рр.), способу передачі електроенергії на відстані (1891 р.), двигуна Дизеля (1893 р.) та ін.

Внаслідок прискореної концентрації і централізації, виробництва і капіталу основна частина суспільного виробництва зосередилась на небагатьох найбільших підприємствах – монополіях.

Монополія у виробництві – це захоплення найбільш великими підприємствами, фірмами, об'єднаннями значної доли виробництва і збуту того чи іншого продукту із забезпеченням панування на ринку і одержання високого монопольного прибутку.

Існують різні форми монополій у виробництві. Найпростіші з них – конвенції, ринги, корнери, пули. Це звичайні угоди про ціни на товари.

До галузевих монополій належать картелі, синдикати, трести. Картель – об'єднання самостійних підприємств. Об'єктами картельних угод є квоти на випуск продукції, ціни, розподіл ринків збуту, прибутку та ін. Найбільш поширені були в Німеччині.

Синдикат – об'єднання, в якому власність на засоби виробництва зберігається за підприємствами-учасниками, а продукція реалізується як власність синдикату. Вони переважали в Росії і Франції.

Трест – об'єднання із спільною власністю і на засоби виробництва. Починаючи з 20-х рр. ХХ ст. концентрація капіталу набула міжгалузевого характеру. Міжгалузевою формою

монополій є концерн як переважаюча організаційна форма функціонування капіталу в сучасних умовах. Концерн – об'єднання формально незалежних підприємств шляхом встановлення над ними фінансового контролю. Підприємства-учасники об'єднуються в концерн на основі системи участі, тобто володіння однією компанією контрольними пакетами акцій інших компаній. Реальна влада належить головній фірмі як чітко вираженому технологічному ядру.

В 60-ті рр. виникла нова форма монополія – конгломерати. На відміну від концернів, конгломерати не мають чітко вираженого технологічного ядра і зв'язки між підприємствами в їхньому складі будуються тільки на фінансовій залежності.

Як правило, в окремих галузях панує не одна, а кілька найбільших фірм, тобто має місце олігополія. Олігополія прагне обмежити конкуренцію. Фірми намагаються здійснювати єдину політику цін, взаємовигідний поділ ринків збуту.

Однак у сучасних умовах (за інфляційних процесів і зростаючої інтернаціоналізації виробництва) обмеження цінової конкуренції утруднене. Тому центр ваги в конкурентній боротьбі переміщується в сферу виробництва. Фірми в межах олігополії співпрацюють на основі організації спільних виробництв, здійснення спільних науково-технічних проєктів, обміну інформацією, збуту продукції. В умовах вільної конкуренції шни на ринку складаються внаслідок дії закону партості, попиту і пропозиції. А в умовах монополізації дія законів ринку значно модифікується. Монополізуючи ринок, фірма зменшує виробництво продукції і недодає її споживачам. За завищеними цінами монополії реалізують свої товари і за монопольно-низькими цінами, як правило, скуповують товари у дрібних товаровиробників, одержуючи монопольне високий прибуток. При цьому зменшується споживча вигода споживачів, перетворюючись на прибуток монополіста.

У конкурентній боротьбі з іншими фірмами монополії маневрують цінами, позбавляють такі фірми джерел сировини, транспорту, кредиту, замовлень, скуповують інші цінні папери, монополізують патенти на відкриття і винаходи, перешкоджають припливу капіталів у галузь, притримують товари поза ринком, вивозять їх за кордон, продають на виплат та ін.

Стягнення до монополії громадськості та уряду подвійне. З одного боку монопольні масштаби виробництва з застосуванням досягнень науково-технічного прогресу ведуть до зниження питомих витрат і економії ресурсів, а з іншого – монополізація виробництва призводить до обмеження випуску, зростання цін, посилення неконкурентних ринкових відносин, що гальмує розвиток суспільного виробництва, стає причиною негативних соціально-економічних процесів у суспільстві. Враховуючи подвійну роль монополій в суспільному виробництві, уряди здійснюють відповідну антимонопольну політику. Суть її полягає в тому, щоб, з одного боку, стримувати антиконкурентну поведінку монополій, а з іншого – сприяти ефективному використанню економічних можливостей, що створюються у великому виробництві.

Розділ 12. РИНОК ФАКТОРІВ ВИРОБНИЦТВА

12.1. Попит на фактори виробництва

У ринковій економіці поряд з ринком товарів і послуг функціонує ринок факторів виробництва і капіталу як засобів виробництва, праці, природних ресурсів. Взаємодія і рівновага між ринками встановлюється в сфері бізнесу. На ринку товарів фірма виступає з одного боку, як постачальник товарів для покупців, а з другого – на ринку факторів виробництва фірма є носієм попиту, намагаючись звести витрати до мінімуму і одержати максимальний прибуток.

Як носій попиту на ринку факторів виробництва фірма має враховувати три основні моменти:

- граничний продукт фактора $MP(A)$;
- граничний дохід фактора $MRP(A)$;
- граничні факторні витрати $MRC(A)$.

Як відомо, граничний продукт фактора у фізичному виразі – це зміна в кількості випуску продукції в результаті використання кожної додаткової одиниці певного фактора виробництва за незмінних інших факторів (табл. 12.1). Граничний факторний дохід – це дохід, одержаний від продажу граничного продукту, виробленого кожною додатково залученою одиницею фактора. Граничні факторні витрати – це витрати на придбання додаткової одиниці фактора.

Від граничного факторного доходу необхідно відрізнити граничний вигодог або граничну дохідність продукту $MR(Q)$ як додатковий вигодог від реалізації додаткової одиниці продукції.

В умовах досконалої конкуренції за сталої ринкової ціни $P(Q)$ граничний вигодог дорівнює цій ціні, а граничний факторний дохід дорівнює добутковій граничного продукту у

Таблиця 12.1. Формування попиту на фактор виробництва

В умовах досконалої конкуренції на товарному ринку											За недосконалої конкуренції на товарному ринку					
Кількість фактора А, од.	А, од.	Загальний продукт Q, од.	Граничний факторний продукт MP(A), од.	Загальні витрати, TC	Граничні факторні витрати, MRC(A)=W(A)	Граничні витрати на виробництво MC	Загальний вигоду TR	Гранична дохідність продукту, MR(Q)=P(Q)	Гранична дохідність фактора MRP(A)	Прибуток TR-TC	Ціна одиної одиниці продукту P(Q)	Загальний вигоду TR	Гранична дохідність фактора MRP(A)	Гранична дохідність продукту, MR	Вартість граничного продукту VMР=P(Q) MP(A)	Прибуток
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	1	10	10	41	41	4,1	210	21	210	169	40	400	400	40	400	359
2	1	15	5	82	41	8,2	315	21	105	233	35	525	125	25	175	443
3	1	19	4	123	41	10,25	399	21	84	276	30	570	45	11,25	120	447
4	1	22	3	164	41	13,7	462	21	63	298	25	550	-20	-6,67	75	386

фізичному виразі і граничного виторгу або ринкової ціни: $MRP(A) = MR(Q)$; $MP(A) = P(Q) \times MP(A)$.

Граничний факторний продукт, виміряний у ринковій ціні товару, має спеціальну назву – вартість граничного (маргінального) продукту – і позначається аббревіатурою VMP (VALUE OF MARGINAL PRODUCT): $VMP(A) = P(Q) \times MP(A)$.

За досконалої конкуренції $MRP(A) = VMP(A)$. Але в умовах недосконалої конкуренції продажна ціна не є сталою, а змінюється залежно від обсягу випуску. При цьому гранична дохідність продукту буде нижчою від його ціни, і відповідно, не збігатимуться гранична дохідність $MRP(A)$ і вартість граничного продукту $VMP(A)$ фактора, тобто $MRP(A) \neq VMP(A)$.

Через те, що вся продукція, в тому числі й одержана від використання попереднього фактора, реалізується по ціні продажу останньої одиниці, то чим більше знижується ціна, тим більше буде знижуватись граничний дохід від реалізації. При цьому граничний дохід знижуватиметься більшою мірою, ніж ціна і обсяг граничного продукту. Граничний дохід може стати від'ємним за позитивної величини граничного продукту.

Щодо граничних факторних витрат $MRC(A)$, то вони дорівнюватимуть ринковій ціні даного фактора. Максимальний прибуток від використання певного фактора буде одержаний тоді, коли граничний дохід і граничні витрати зрівняються [$MRC(A) = MRP(A)$]. Ця умова дійсна як для досконалої, так і для недосконалої конкуренції.

З табл. 12.1 видно, що в умовах досконалої конкуренції фірма одержить максимальний прибуток, використавши 5 одиниць фактора, випустивши 24 одиниці продукції за практично однакових граничних факторних витратах і граничній факторній дохідності.

В умовах недосконалої конкуренції фірма може підвищити ціну і одержати максимальний дохід, витративши лише 3 одиниці фактора, за практично однакових $MRC(A)$ і $MRP(A)$. Попит фірми на фактор в умовах досконалої конкуренції становить 5 одиниць, а за недосконалої – 3 одиниці.

Знижуючи обсяги виробництва і підвищуючи ціни на товари, монополісти зменшують попит на фактори, купують їх по нижчих цінах, одержуючи монопольний прибуток.

Оскільки гранична дохідність фактора відображає приріст виторгу в розрахунку на додатково залучену одиницю фактора

в процесі максимізації прибутку, то вона, по суті, є функцією попиту фірми на фактор. Ідеалізовані криві попиту на фактор $MRP(A)$, побудовані на основі його граничної дохідності з даних табл. 12.1, матимуть вигляд, зображений на рис. 12.1, 12.2.

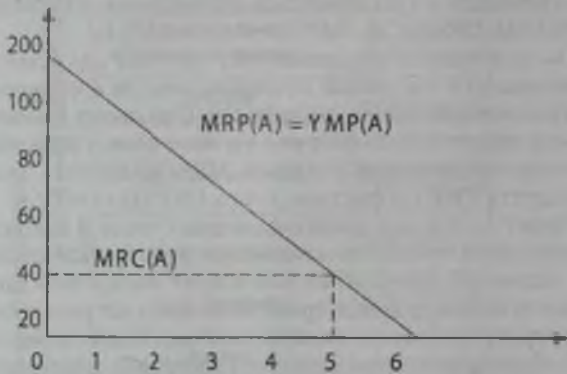

Рис. 12.1. Крива похідного попиту фірми на фактор за досконалої конкуренції

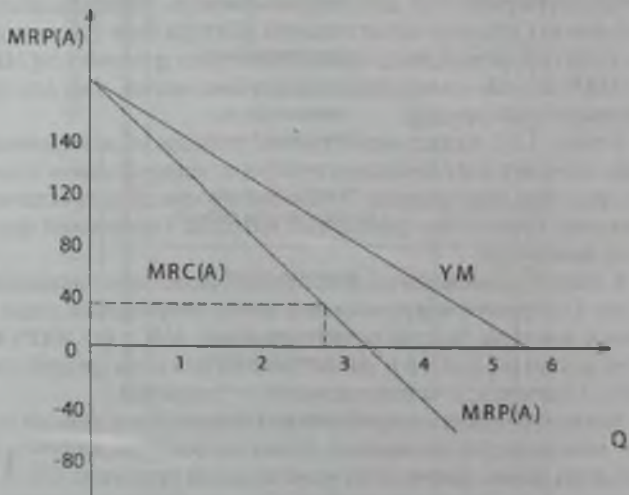

Рис. 12.2. Крива похідного попиту фірми на фактор за монополії

Попит бізнесу на фактори виробництва називається похідним, через те, що він зумовлюється необхідністю подальшого використання придбаних засобів для виробництва товарів, реалізації їх споживачам і одержання прибутку. Треба зазначити, що на ринку факторів і на ринку товарів діють ті самі закони попиту і пропозиції, а поведінка споживачів як покупців товарів та виробників як покупців факторів ідентична. Але якщо гранична корисність (шнність) одиниці товару виявляється в сумі оплати за нього споживачем, то гранична корисність (шнність) фактора для виробника – в сумі граничного виторгу від продажу продукції, виробленої за допомогою даної одиниці фактора.

12.2. Умова рівноваги найменших факторних витрат

Використовуючи кілька факторів виробництва, фірма буде мати максимальний прибуток тоді, коли дотримано умову рівноваги факторних витрат і коли по кожному фактору його гранична дохідність і ціна є рівними: $MRP(A_i) = W_i, i = 1, 2, \dots, M$.

Якщо віддача на гривню фактора А перевищує віддачу фактора Б, то фірма збільшує використання фактора А. Але при цьому внаслідок дії закону спадаючої віддачі фізичний обсяг граничного продукту фактора А знижуватиметься, а фактора Б – зростатиме. Врешті-решт буде досягнуто рівноваги, за якої фізичні обсяги граничних продуктів факторів А і Б будуть абсолютно пропорційними щодо цін даних факторів, тобто фізичний обсяг граничного продукту, який припадає на останній карбованець, витрачений на фактор А, точно дорівнюватиме обсягу граничного продукту, що припадає на останній карбованець, витрачений на фактор Б.

Виходячи з такої закономірності, умову рівноваги у проесах заміни факторів можна виразити так

$$\frac{MP(A_1)}{W_1} = \frac{MP(A_2)}{W_2} = \dots = \frac{MP(A_M)}{W_M}$$

Умова рівноваги факторних витрат подібна до умови рівноваги споживчих витрат, яка полягає у рівності граничних корисностей (шнностей) товарів з розрахунку на карбованець покупки (див. розд. 8). За досягнення даної умови склад факторів буде оптимальним, а витрати фірми будуть мінімальними.

Нехай певну кількість продукції у кількості 346 одиниць можна виготовити кількома способами, залучаючи різну кількість праці і капіталу (табл. 12.2). При цьому ціна одиниці праці $W_1 = 2$ грн, а одиниці капіталу $W_2 = 3$ грн.

З погляду інженера кожне з даних сполучень факторів однаково придатне для виготовлення продукції. Однак для одержання максимального прибутку доцільним може бути лише варіант С при найменшій загальній сумі витрат на виробництво.

Зі зміною цін на фактори виробництва зміняться і пропорції їх використання – в бік зменшення застосування фактора, ціна на який підвищилась. У наведеному прикладі при зниженні ціни на капітал його використано більше, ніж затрачено праці, а найбільш ефективним буде варіант В за найменшої загальної суми витрат – 7 грн.

12.3. Графічний спосіб доведення умови рівноваги найменших факторних витрат

Різні сполучення факторів виробництва для випуску певної кількості продукції можна показати графічно (рис. 12.3).

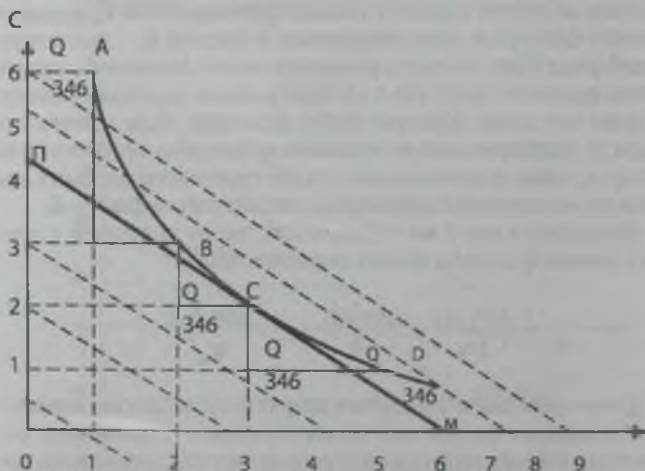

Рис. 12.3. Визначення точки рівноваги найменших факторних витрат

Таблиця 12.2. Результати економічних факторів виробництва при випуску літ саван високої якості продукції

Способи виготовлення продукції	Праця L, од.	Капітал C, од.	Загальна сума витрат за WL=2 грн. WC=3 грн.	Загальна сума витрат за WL=2 грн. WC=1 грн.	Коефіцієнт заміщення факторів, C/L	Граничний продукт заміщуваних факторів		Відношення заміни граничного продукту MPL/MPC	Відношення цін факторів WL/WC	Граничний продукт використаних факторів		Відносний коефіцієнт граничного продукту MPL/MPC
						MPL	MPC			MPL	MPC	
A	1	6	20	8	—	—	—	—	2/3	—	30	—
B	2	3	13	7	3:1=3	101	33	3	2/3	101	64	3/2
C	3	2	12	8	1:1=1	64	64	1	2/3	64	101	2/3
D	6	1	15	13	1:3=1/3	33	101	1/3	2/3	30	—	—

C	6	346	490	600	693	775	846	MPC=346-316=30
	4	282	400	490	564	632	693	
	3	245	346	400	490	548	600	MPC=346-282=64 MPL=346-245=101
	2	200	282	346	400	448	490	MPC=346-245=101; MPL=346-282=64
	1	141	200	245	282	316	346	
	0	1	2	3	4	5	6	D MPL=346-316=30

Лінія ABCD на графіку відображає різні величини затрат праці і капіталу, які забезпечують випуск 346 од. продукції. Така лінія називається кривою байдужості виробництва або кривою рівного продукту, бо різні комбінації факторів, які визначаються точками, що знаходяться на цій лінії, забезпечують одержання тієї самої кількості продукції.

Крива рівного продукту має увігнуту форму і характеризується різною крутістю¹, стаючи більш пологою у міру руху донизу і праворуч за графіком.

Крутість кривої рівного продукту відображає пропорції заміщення одного фактора іншим в процесі вибору факторів виробництва.

Коли капітал дорогий, виробник буде згодний у варіанті В замінити три одиниці капіталу на одну одиницю дешевої праці, а крутість отриманої лінії між точками А та В (рис. 12.3) дорівнюватиме 3. Поєднаємо В та С, і крутість дорівнюватиме 1, поєднаємо С та Д, і крутість дорівнюватиме 1/3. Величини – 3, 1, 1/3 – і є умовами заміни капіталу на працю.

У міру руху по кривій рівного продукту донизу виробник замінює все меншу кількість капіталу все більшою кількістю праці, що і зумовлює вгнуту форму кривої. Зменшення крутості кривої рівного продукту спричиняє дія закону спадної віддачі, що виявляється у зменшенні граничного продукту праці за заміщення капіталу працею у варіантах В, С, Д.

Коефіцієнт заміщення, що є своєрідним коефіцієнтом взаємозамінюваності двох факторів виробництва, одночасно виявляє відношення величин фізичних обсягів граничного продукту даних факторів, але в оберненій залежності:

$$\frac{\Delta C}{\Delta L} = \frac{MPL}{MPC}$$

¹ Щоб визначити крутість кривої у будь-якій точці, необхідно провести дотичну до неї і визначити точки, що в цих дотичних перетинають осі абсцис та ординат. Крутість – це відношення відтинку вертикальної осі до відтинку горизонтальної осі, так звані кутовий коефіцієнт і ГГЛ.

Крутість кривої рівного продукту в будь-якій точці називається відношенням заміни, граничним ступенем заміни, відносним коефіцієнтом граничного продукту у даній точці або коефіцієнтом заміщення.

За заміщення однією одиницею праці трьох одиниць капіталу у варіанті В порівняно з варіантом А граничний продукт праці MPL дорівнює $346 - 245 = 101$. Граничний продукт заміщеного капіталу MPC дорівнює

$$\frac{(282 - 245) + (316 - 282) + (346 - 316)}{3} = \frac{37 + 34 + 30}{3} = \frac{101}{3} = 33,$$

а відношення заміни граничного продукту $\frac{MPL}{MPC} = \frac{101}{33} = 3$.

При заміщенні капіталу працею у варіанті С порівняно з варіантом В відношення заміни граничного продукту дорівнюватиме 1, а у варіанті Д – $1/3$.

Тепер потрібно знайти суму витрат виробництва для кожного можливого сполучення його факторів. Якщо ціни на фактори виробництва відомі, фірма може обрахувати загальну суму витрат для будь-якої точки на кривій ринного продукту (в тому числі і для точок А, Б, С, Д) і знайти точку оптимального поєднання факторів, яке забезпечить найменші витрати виробництва.

Замість поєднання арифметичних розрахунків можна використати простіший графічний спосіб. Для цього нанесемо на графік (рис. 12.3) лінії рівних витрат, які дають можливість визначити загальну суму витрат виробництва для кожного можливого сполучення капіталу та праці за ціни капіталу 3 грн/од та ціни праці 2 грн/од.

Кожна лінія рівних витрат показує всі можливі варіанти використання фірмою капіталу та праці за умови заздалегідь заданої загальної величини витрат виробництва. Кожна лінія є прямою, оскільки її рівняння записується у вигляді $TC = 3 \text{ грн} \times C + 2 \text{ грн} \times L$. Для визначення загальної суми витрат для будь-якої точки слід прочитати число, яке визначає лінію рівних витрат, що проходить через цю точку. Наприклад, лінію ПМ на рис. 12.3 визначає число 12 як добуток 4 одиниць капіталу і ціни його одиниці – 3, або добуток 6 одиниць праці і ціни одиниці праці – 2.

Абсолютна величина крутості кожної з ліній рівних витрат дорівнює $2/3$, що відображає відношення ціни одиниці праці до ціни одиниці капіталу. За даних цін, відмовитись від

і одиниці капіталу (опускаючись на 1 поділку по вертикальній осі), наш виробник застосує 1,5 одиниці праці (пересуваючись на 1,5 поділки по горизонтальній осі).

Виходячи з критерію найменших витрат, фірма підсумовуватиме витрати виробництва, пересуваючись по кривій рівного продукту доти, доки дана крива не торкнеться (але не перетне) однієї з ліній рівних витрат ПМ, яка має найменше значення. Точка дотику С буде точкою сполучення двох факторів виробництва, коли затрати будуть найменшими (у нашому випадку – 12 грн).

Але лінія рівних витрат ПМ є дотичною до лінії рівного продукту АД в точці С. В цій точці обидві лінії мають той самий кут нахилу. Як було вже зазначено, крутість лінії рівного продукту дорівнює відношенню між величинами граничного продукту двох факторів, а крутість лінії рівних витрат дорівнює відношенню цін даних факторів. Звідси випливає, що в точці С буде досягнуто рівноваги, за якої будуть найменші витрати, коли відношення граничних продуктів даних факторів і відношення їхніх цін будуть рівними:

$$\frac{MP(A1)}{MP(A2)} = \frac{W1}{W2}$$

$$\text{Звідси } \frac{MP(A1)}{W1} = \frac{MP(A2)}{W2} = \frac{MP(A_n)}{W_n}, \text{ тобто фізичний обсяг}$$

граничного продукту в розрахунку на останню гривню витрат має бути однаковим для кожного з факторів виробництва.

У нашому прикладі при використанні 2 одиниць капіталу і 3 одиниць праці у варіанті С граничний продукт капіталу як додатковий продукт на другу його одиницю дорівнює $346 - 245 = 101$, граничний продукт праці як додатковий продукт на третю її одиницю дорівнює $346 - 282 = 64$, а відношення граничних продуктів

$\frac{MPL}{MPC} = \frac{64}{101} = \frac{2}{3}$, за відношення ціни одиниці праці до ціни одиниці капіталу (WL/MC) також як $2/3$.

Звідси $\frac{MPL}{WL} = \frac{MPC}{WC} = \frac{64}{2} = \frac{101}{3} = 33$, тобто обсяги граничного продукту на гривню затрат праці і капіталу становлять по 33 одиниці.

12.4. Поєднання умови рівноваги найменших факторних витрат і найбільшого прибутку виробника

Тепер впровадимо до аналізу умову забезпечення найвищого прибутку — $MRC(A) = MRP(A)$. Нам уже відомо, що дохід від граничного продукту фактора дорівнює фізичному обсягу граничного продукту, помноженому на граничну дохідність продукту:

$$MRP(A) = MR(Q) \times MP(A).$$

Сполучивши умову досягнення найменших витрат, яка полягає в тому, що ціни на окремі фактори виробництва повинні бути пропорційно відповідними до фізичних обсягів вироблюваних за їхньою допомогою граничних продуктів, з умовою одержання максимального прибутку, виведемо остаточну умову досягнення рівноваги, суть якої полягає в тому, що дохід від граничного продукту будь-якого фактора дорівнює ціні одиниці даного фактора. Умова справедлива для будь-якої кількості факторів і її можна записати як:

$$\frac{MRP(A1)}{W1} = \frac{MRP(A2)}{W2} = \dots = \frac{MRP(Am)}{Wm} = 1$$

Це означає, що фірма перестане збільшувати використання певного фактора виробництва лише тоді, коли дохід від граничного продукту, вироблюваного за допомогою даного фактора, знизиться до рівня ринкової ціни за його одиницю.

Це співвідношення лежить в основі кривої, яка характеризує попит на фактори виробництва.

Наприклад, при наймі робітників для обробки землі їхня кількість збільшуватиметься доти, доки граничний дохід від додаткового продукту, вироблюваного останнім найманим робітником, не впаде до рівня заробітної плати цього робітника. При цьому за високої заробітної плати буде менша кількість робітників, і навпаки. Оскільки гранична дохідність праці має дорівнювати заробітній платі, то крива граничного продукту буде одночасно характеризувати попит на працю, що видно з графіка (рис. 12.5).

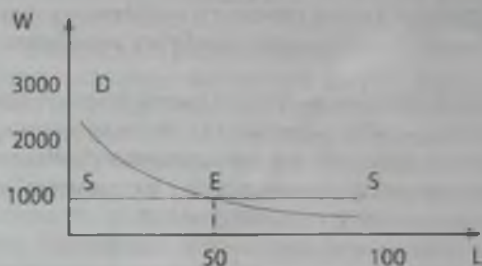

Рис. 12.5. Визначення рівноваги на ринку праці

- W – заробітна плата і граничний дохід.
 L – кількість найманих робітників.
 SS – пропозиція робочої сили при зарплаті 1000 грн.
 DD – попит на робочу силу,
 E – точка рівноваги попиту і пропозиції на робочу силу при заробітній платі 1000 грн.

Умова одержання максимального прибутку за однакових доходів від граничних продуктів факторів та їхніх цін [$MRC(A) = MRP(A)$] є водночас і умовою одержання максимального прибутку за рівності граничного доходу і граничних витрат виробництва $MC = MR$, викладених у розд. 9, оскільки витрати факторів у вартісному виразі і є витратами виробництва, а величини $MRC(A)$ і MC , як і величини $MRP(A)$ і MR , є порівнянними.

Коли ціни на окремі фактори виробництва $W(A)$ пропорційні фізичним обсягам вироблюваних з їхньою допомогою граничних продуктів $MP(A)$, коефіцієнтом пропорційності будуть граничні витрати виробництва MC . Граничні витрати на вироблювану продукцію, помножені на фізичний обсяг граничного продукту праці, дорівнюють ціні одиниці праці. Відповідно і добуток граничних витрат на вироблювану продукцію та фізичного обсягу граничного продукту капіталу дорівнює ціні одиниці капіталу. Ці взаємовідношення можна виразити як $MRC(A) = MC \times MP(A)$ (табл. 12.1).

Так само можна стверджувати, що добуток граничної дохідності продукту і фізичного обсягу граничного продукту фактора дорівнює граничній дохідності фактора $MRP(A) = MR \times MP(A)$ (табл. 12.1).

Тепер рівність $MRC(A) = MRP(A)$ можна виразити як $MC \cdot MP(A) = MR \cdot MP(A)$ або як $MC = MR$.

Умова одержання максимального прибутку, яка полягає у рівності $MC = MR$, має надзвичайно важливе значення не лише для окремого підприємства, а й для економіки в цілому. Виробнича галузь буде виробляти продукцію при мінімальних витратах тоді, коли зростаючі граничні витрати кожного виробничого фактора зрівнюються з граничними витратами будь-якого іншого фактора, тобто коли кожне MC буде дорівнювати загальному MR . Економіка в цілому досягне максимальної віддачі від наявних обмежених ресурсів лише тоді, коли ціни на товари дорівнюватимуть граничним витратам або за рівності вартості і цінності товарів.

12.5. Принципи економічної оцінки проектів капіталовкладень

Вибираючи варіанти капіталовкладень в першу чергу визначають обсяг прибутку, одержуваного від даних капіталовкладень, на основі принципів його максимізації, викладених у розд. 9, 12.

Далі для кожного варіанта капіталовкладень визначають чисту продуктивність капіталу (додатковий прибуток) як різницю між загальною сумою додаткових надходжень від додатково виробленої продукції і загальною сумою додаткових витрат, зв'язаних з капітальним проектом.

Цей додатковий прибуток розраховують як річну норму процента (норму прибутку), тобто як виражений у процентах річний дохід на передбачувані капіталовкладення. Проект капіталовкладень з найвищою річною нормою процент і може бути прийнятий як найбільш вигідний варіант.

Для остаточного вирішення питання про доцільність вибору даного проекту капіталовкладення необхідно порівняти проектну річну норму процента на капіталовкладення з рівнем процента на фінансовому ринку. Якщо розмір віддачі з карбованця капіталовкладень буде вищим від процента на фінансовому ринку, то гроші вкладатимуться у виробництво. За низької віддачі вони вкладатимуться в інші сфери.

Поширеним способом визначення доцільності застосування певного варіанта капіталовкладень у зв'язку з впливом на цю доцільність рівня процента на фінансовому ринку є порівняння проектних витрат на капіталовкладення з їх поточною капіталізованою (дисконтованою) вартістю. Під поточною капіталізованою вартістю капітальних благ розуміють суми грошових витрат, які при вкладенні їх у державні цінні папери під існуючий на фінансовому ринку процент забезпечували б такий самий дохід, як і капіталовкладення у виробництво.

Процес визначення поточної капіталізованої вартості називається дисконтуванням, тобто зменшенням розміру одержуваних через кілька років доходів від капіталовкладень на величину доходу, на який зросла б поточна капіталізована вартість за рахунок складних процентів. Щоб визначити поточну капіталізовану вартість доходу в 1 грн. який буде виплачений через T років, потрібно з'ясувати, яку суму грошей слід інвестувати сьогодні за умови нарахування складних процентів, щоб до кінця періоду у T років вкладена сума збільшилась до 1 грн.

Відомо, що за ставки складного процента у 5% річних будь-яка капітальна сума зростає через T років у $(1 + 0,05)^T$ разів. Зворотний вираз цієї величини дасть нам поточну капіталізовану

вартість доходу в 1 грн. сплачуваного через T років: $\frac{1 \text{ грн.}}{(1 + 0,05)^T}$

Наведемо приклад. Лізингова фірма, яка надає в оренду техніку, вирішує чи придбати їй ще один автомобіль чи ні, щоб надати його в оренду на 4 роки. Покупна ціна автомобіля становить 8 тис. грн., а орендна плата за нього дає щороку 2 тис. грн. Через чотири роки автомобіль можна продати за половину вартості, тобто за 4 тис. грн. За цих умов загальна сума доходу через чотири роки становитиме 12 тис. грн. ($2000 \times 4 + 4000$), а додатковий прибуток — 4000 грн.

Визначимо поточну капіталізовану вартість доходу у 12 тис. грн., виходячи з 10% річних на фінансовому ринку. Для цього проведемо дисконтування одержуваного щорічно доходу:

Рік	Дохід	Пропорційний дисконту	Капіталізована вартість
1-й	2000	$(1 + 0,10)^{-1} = 0,91$	1818
2-й	2000	$(1 + 0,10)^{-2} = 0,83$	1653

Рік	Дохід	Пропорція дисконту	Кумулятивна вартість
3-й	2000	$(1+0.10)^3 = 1.331$	1503
4-й	2000	$(1+0.10)^4 = 1.4641$	1366
	4000	$(1+0.10)^4 = 1.4641$	2732
		Всього	9072

Дисконтування показує, що при 10 % річних поточна вартість очікуваних доходів становитиме 9072 грн. Покупна ціна автомобіля нижча від даної суми, тому його доцільно купити і надати в оренду. Але якщо ринкова норма проценту зросте до 18 % річних, то поточна вартість очікуваної суми доходу становитиме лише 7480 грн, що менше, ніж покупна ціна автомобіля. За таких умов вкладати гроші в купівлю автомобіля буде не вигідно.

Розділ 13. Ринок цінних паперів

13.1. Види цінних паперів

Для ринкової економіки характерне функціонування ринку цінних паперів, який називається ще фондовим ринком, або ринком капіталів. Функціонування цього ринку дає можливість забезпечувати підприємства і державу довгостроковими вкладеннями, одержувати доходи на вкладений в акції капітал, зв'язувати вільні грошові засоби населення.

До цінних паперів належать, в першу чергу, акції, облігації, скарбничі зобов'язання держави, ощадні сертифікати, векселі, приватизаційні сертифікати.

Акція — це цінний папір, яким засвідчується внесення певних засобів (пая) в капітал акціонерного товариства і який дає право на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду. Акція як документ мусить мати такі реквізити: фірмову назву і місцезнаходження акціонерного товариства, назву цінного паперу, його категорію, порядковий номер, дату випуску, номінальну вартість, кількість випущених акцій, строк виплати дивідендів, підпис голови правління АТ.

Номінальна вартість — це та сума, яку вказано на акції. Ціна продажу акції на ринку цінних паперів називається курсом акцій. Курс акцій, або їхня капіталізована вартість визначається як відношення дивіденду до банківського проценту, помножені на 100:

$$K_a = \frac{100d}{\text{БП}}$$

Наприклад, курс акції номінальною вартістю 10 грн за банківського процента 5 % річних і дивідендів 1 грн становитиме:

$$\frac{100 \times 1}{5} = 20 \text{ грн.}$$

Акція не має визначеного строку дії і існує, доки функціонує АТ. Акції можуть бути як іменними, так і на пред'явника. Залежно від обсягу прав акціонера, акції поділяються на прості, або звичайні, і привілейовані. Прості акції дають право на участь в управлінні АТ і на частину його майна, але розмір дивідендів по них залежить від суми прибутку і не гарантується. Привілейовані акції не дають права на участь в управлінні АТ, зате забезпечують одержання дивідендів у певному фіксованому розмірі в процентах до номінальної вартості акцій незалежно від суми прибутку. Крім того, власники даних акцій мають пріоритетне право на майно АТ у випадку його ліквідації.

Дивіденди по акціях сплачуються з прибутку, який залишається у розпорядженні АТ після сплати податків і утворення фондів, необхідних для функціонування товариства. Випуск акцій АТ здійснюється в розмірі його статутного фонду.

Облігація — це цінний папір, який підтверджує зобов'язання емітента відшкодувати власнику облігації її номінальну вартість з виплатою фіксованого процента. Власник облігації є кредитором акціонерного товариства або підприємства, або державних муніципальних органів, які випустили облігацію.

Облігації можуть бути як іменними, так і на пред'явника, процентними і безпроцентними (цільовими), такими, що мають вільний обіг, або з обмеженим колом обігу.

Облігації акціонерного товариства випускаються тільки після повної оплати всіх випущених акцій, на суму, яка становить певний процент до статутного фонду.

Облігації підприємств випускають підприємства будь-якої форми власності, а суми, одержані від їх реалізації, можуть використовуватись тільки для розвитку підприємства.

Облігації внутрішніх державних і місцевих позик розповсюджуються установами банків, а кошти, одержані від їх реалі-

зації, спрямовуються до відповідних державних або місцевих бюджетів.

Проценти по облігаціях виплачуються або періодично (шляхом оплати купонів протягом строку, на який вони випущені), або одноразово при погашенні облігації. По облігаціях цільових позик дохід не виплачується. Власникам таких облігацій надається право на придбання відповідних товарів і послуг, під які випущені позики.

Облігації можуть бути як забезпеченими майном емітента, так і незабезпеченими, як конвертованими в інші види цінних паперів, так і неконвертованими.

Скарбнічі зобов'язання держави — це один вид цінних паперів. Вони свідчать про внесення їх власниками грошових засобів у бюджет і дають право одержання фіксованого доходу протягом всього строку володіння ними.

Скарбнічі зобов'язання можуть бути трьох категорій:

- довгострокові — випускаються державою на строк більше 5-ти років на пред'явника, дохід по них виплачується щорічно по купонах або при погашенні шляхом нарахування процентів до їхньої номінальної вартості без щорічних виплат;

- середньострокові — випускаються на строк 1–5 років і не мають купонів; доходи по них виплачуються шляхом нарахування процентів до номінальної вартості без щорічних виплат при їх викупі залежно від строку, який минув від випуску зобов'язання до його погашення;

- короткострокові — випускаються строком на 3, 6 і 12 місяців на пред'явника, не мають купонів і погашаються шляхом їх викупу, включаючи виплату нарахованих процентів.

В економічному плані принципової різниці між скарбнічими зобов'язаннями і облігаціями внутрішніх державних позик практично немає. Однак у нас існує різниця між готівковим і безготівковим обігом, чим і зумовлюється існування цих двох видів цінних паперів. Скарбнічі зобов'язання держави реалізуються на добровільній основі тільки населенню через ощадбанк. Облігації розміщуються серед підприємств і населення.

Ощадні сертифікати — це письмові свідчення кредитної установи про депонування грошових засобів, які засвідчують право вкладника на одержання після встановленого строку

депозиту і процентів по ньому. Ощадні сертифікати бувають як іменні, так і на пред'явника.

Іменні сертифікати купівлі-продажу не підлягають, а сертифікати на пред'явника можуть брати участь в обігу і бути розрахунковим засобом між дебітором і кредитором.

Вексель — це цінний папір, який засвідчує безумовне зобов'язання векселедавця заплатити у призначений строк певну суму векселедержателю (власнику векселя). Вексель є не тільки зручною формою розрахунку, але і різновидом комерційного кредиту, оскільки оплата по векселю здійснюється не зараз же, а через певний час, протягом якого сумою по векселю користується векселедавець.

Вексель може бути переданий першим векселедержателем другій особі, боржником якої він є.

Існує два види векселів: простий і перевідний. У простому векселі беруть участь дві сторони: векселедавець і векселедержатель. У ньому фіксується безумовне зобов'язання векселедавця заплатити вказану суму пред'явнику векселя або особі, зазначеній у векселі, через певний час.

Перевідний вексель (тратта) виписується векселедавцем, який є одночасно і кредитором (трасантом) стосовно якоїсь іншої особи. Він містить наказ векселедавця своєму платнику (трасату) сплатити певну суму пред'явнику векселя або іншій особі (ремітенту).

Вексельний обіг ефективніший за достатку товарів, коли продавець сам починає шукати покупця, створюючи для нього найбільш вигідні умови.

В міру становлення ринку вексель набуває значення універсального кредитно-розрахункового документа, бо він є не тільки цінним папером, а й виконує функцію кредитних грошей, засобу платежу. З допомогою векселя можна оформити різноманітні кредитні зобов'язання, починати від оплати товару або надання послуг на умовах комерційного кредиту і закінчуючи поверненням одержаної позики та ін. Крім того, шляхом передачі тоб самий вексель може погасити кілька різних грошових зобов'язань. Реалізація економічних функцій векселя буде сприяти прискоренню розрахунків у господарстві, значно розширить можливості кредитування.

До цінних паперів відносять також інвестиційні сертифікати — ваучери. Інвестиційні сертифікати засвідчують право власності громадянина на частину державного майна. Ваучери реалізуються громадянами підприємствам, що приватизуються, інвестиційних компаніям в обмін на їхні акції. Конкретні правила використання приватизаційних сертифікатів встановлюються урядом.

13.2. Найважливіші характеристики цінних паперів

Найважливіші характеристики цінних паперів — це ліквідність, ризик, дохідність.

Ліквідністю називають властивість цінних паперів перетворюватись на гроші. Ступінь ліквідності визначається часом, за який можна здійснити таке перетворення, і витратами на нього. Найвищий ступінь ліквідності мають гроші на ощадних рахунках. Нижчий ступінь ліквідності (порівняно з грошми) мають скарбничі зобов'язання і облігації, ще нижчий — акції.

Ризик зв'язаний з можливістю не одержати вкладені у цінні папери гроші, коли ненадійним є боржник або коли знижуються ринкові ціни цінних паперів. Внесок у банк менш ризикований і більш надійний, ніж акція. Високу надійність мають державні скарбничі зобов'язання, і нижчу — облігації підприємств.

Дохідність визначається як процент віддачі на вкладену в цінний папір суму грошей. Процент встановлюється до номінальної вартості цінних паперів. Через це за зміни ринкових цін на цінні папери дохідність їх змінюється.

Ринок цінних паперів — це ринок капіталів як інвестиційних фондів. Впливаючи на ринок цінних паперів, можна впливати на інвестиції і економічний розвиток суспільства.

Як база для розрахунку нормальної віддачі від інвестицій виступають державні цінні папери — скарбничі зобов'язання та облігації в зв'язку з їх високою надійністю, ліквідністю і найвищою стабільністю. Через ринок скарбничих цінних паперів центральний банк здійснює свою грошово-кредитну політику, регулюючи величину процента і капітало-інвестиційний процес. Коли центральний банк активно скуповує скарбничі

цінні папери, то попит і ціни на них зростають, а дохідність їх падає, величина процента по всіх видах цінних паперів знижується, що сприяє зростанню інвестицій в бізнес

13.3. Фондова біржа

Фондова біржа — це ринок, на якому продають цінні папери. Ринкова ціна цінних паперів на фондовій біржі, яка визначається співвідношенням попиту і пропозиції, називається котируванням цінних паперів. Із середньої ціни угод на біржі складається курс цінних паперів.

Короткочасне і різке підвищення курсу окремих цінних паперів називається біржовим бумом. Його, як правило, спричиняють штучно для того, щоб вилучити прибуток за рахунок різниці в цінах.

Фондові біржі можуть бути відкритими, коли угоди мають право укладати не лише члени біржі, а й інші особи, і закритими, коли в біржових торгах можуть брати участь тільки члени біржі.

Керує роботою біржі, як правило, біржовий комітет, який обирають члени біржі зі свого складу. При біржовому комітеті утворюється спеціальна комісія, у функції якої входить прийняття рішення про допуск цінних паперів до операцій на біржі.

Основними учасниками біржового обороту є торгівці цінними паперами як посередники між продавцями і покупцями на біржі. В різних країнах вони називаються брокерськими чи маклерськими фірмами або дилерами. За дорученням компанії такі посередники випускають в обіг цінні папери, займаються їх купівлею-продажем як від свого імені, так і на користь іншої особи.

Система правового регулювання біржової діяльності включає такі елементи: визначення юридичного статусу біржі, її функцій, ролі держави в регулюванні біржової торгівлі, розробку механізму організації біржової торгівлі і механізму ціноутворення на біржі. Основними принципами біржової торгівлі можна вважати такі: вільне ціноутворення і вільна реалізація цінних паперів, публічна форма біржових торгів, обов'язкова

реєстрація здійснюваних на біржі угод, котирування цінних паперів.

На основі біржової інформації будують свою господарську і фінансову політику уряди, керівники компаній, населення. Тому за діяльність фондових бірж уряди встановлюють суворий контроль.

ЧАСТИНА 4

МАКРОЕКОНОМІКА

Розділ 14. Проблеми макроекономіки: зайнятість, інфляція, економічне зростання

14.1. Предмет і основні проблеми макроекономіки

На відміну від мікроекономіки, яка вивчає виробництво і ринкові відносини на рівні підприємства, макроекономіка вивчає економічні явища на народногосподарському рівні. Вона намагається виявити і пояснити причини змін у зростанні і розвитку суспільного виробництва, причини і вплив безробіття та інфляції на економіку, взаємодію товарного і грошового ринків, вплив міжнародних факторів на економічний розвиток тощо. Вивчення принципів і закономірностей макроекономічного розвитку дає можливість краще зрозуміти ринковий механізм функціонування економіки в цілому як на мікро-, так і на макrorівні.

Конкретними основними економічними проблемами, що виникають у макроекономіці, є: зайнятість, інфляція й економічне зростання. Вирішальне значення даних проблем в економіці випливає з того, що ідеальним є такий розвиток, за якого досягається стійке неперервне зростання валового національного продукту і валового національного доходу, коли ресурси, в тому числі і трудові, використовуються повністю, а стан грошової системи є стабільним.

Проте в реальному житті шлях економічного розвитку не ідеальний. Він проходить з коливаннями, з чергуванням підйомів і спадів, характеризується періодичним безробіттям та інфляцією. В зв'язку з цим перед макроекономікою як наукою стоїть завдання обґрунтування можливостей і способів державного регулювання розвитку економіки для забезпечення його оптимальності. В цьому питанні в позиціях річних макроекономічних шкіл є більш-менш принципові відмінності.

14.2. Економічний розвиток і його фактори

В історії розвитку людського суспільства має місце постійне вростання економіки. Загальним показником рівня економічного зростання є величина і розмір ВВП і ВНД на душу населення. Але, як було зазначено вище, економічний розвиток здійснюється нерівномірно (рис. 14.1)

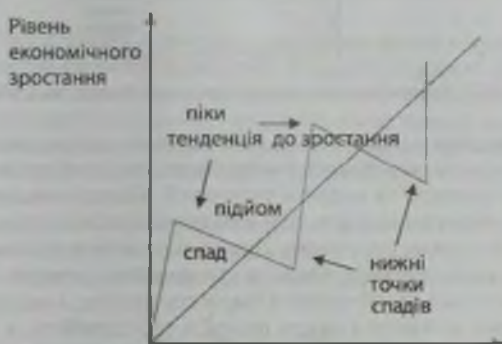

Рис. 14.1. Економічні коливання

За загальної тенденції до зростання кожне з окремих коливань характеризується спадом, нижньою точкою спаду, підйомом і піком зростання. Як правило, спади економічної активності і виробництва ведуть до серйозного безробіття, а піки — до повної зайнятості й інфляції.

Основними причинами економічних коливань є рівень забезпечення виробництва ресурсами, стан технології, запровадження нововведень та капіталовкладень.

Загальне уявлення про взаємодію факторів економічного зростання дає крива виробничих можливостей (рис. 14.2).

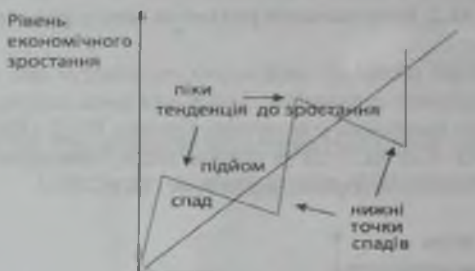

Рис. 14.2. Економічне зростання і крива виробничих можливостей

Ця крива відображає кількісні варіанти випуску різноманітної продукції, яка може бути вироблена на основі певних конкретних ресурсів та наявної технології. Кожна точка на даній кривій визначає максимальну кількість виробництва інвестиційних та споживчих товарів. При цьому, коли в суспільстві вироблятиметься більша кількість інвестиційних товарів, то зменшуватиметься виробництво товарів споживчих, і навпаки.

Якщо кількість і якість ресурсів зростатимуть, а самі ресурси використовуватимуться більш продуктивно, крива АВ зсунеться праворуч в напрямку до кривої СД, тобто буде мати місце економічне піднесення. Але можливості економічного зростання визначаються не лише пропозицією факторів виробництва і технічним прогресом, а й попитом на товари, тобто загальними витратами суспільства. За зменшення загальних витрат знижується рівень виробництва, зайнятості і доход. Приріст виробничого потенціалу може бути цілком реалізований лише за повної зайнятості і ефективного використання додаткових ресурсів. При цьому слід мати на увазі таке: коли в економіці досягається повна зайнятість за незмінних ресурсів і технічних досягнень, то реальний обсяг продукції більше не зростає, а додаткові витрати призводить лише до зростання цін.

Практично в економіці постійно існує розрив між потенційним і реальним ВВП, і точка, яка характеризує стан економіки, лежить ліворуч від кривої виробничих можливостей. Завдання регулювання економіки полягає в тому, щоб забезпечувати мінімальний розрив між потенційним і реальним ВВП шляхом забезпечення повної зайнятості. Коли її досягнуто,

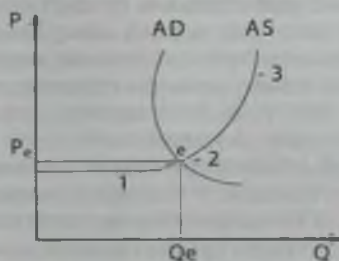
подальше зростання має забезпечуватись за рахунок створення умов для збільшення потенційного ВВП на основі залучення більшого обсягу ресурсів, їх продуктивного використання і обмеження інфляційних процесів.

14.3. Сукупний попит і сукупна пропозиція

Сукупний попит — це представлені на ринку в грошовій формі загальні потреби споживачів. В основі сукупного попиту лежить ВВП як виявлення суспільної цінності товарів і послуг.

Сукупна пропозиція — це загальний обсяг товарів і послуг, представлених товаровиробниками на ринку споживачам. В основі пропозиції лежить ВВП як виявлення суспільної вартості товарів і послуг.

Роль сукупного попиту і пропозиції в економіці полягає в тому, що співвідношенням між даними категоріями визначається обсяг виробництва і рівень цін. Ця залежність показана на рис. 14.3.

P — рівень цін, Q — реальний обсяг виробництва (всє включні витрати); AD — крива сукупного попиту, AS — крива сукупної пропозиції

Рис. 14.3. Взаємодія між сукупним капіталом та пропозицією

Крива AD виявляє зв'язок між витратами на товари і послуги та цінами, показує рівний обсяг товарів і послуг, тобто реальний обсяг національного виробництва, який готові купити споживачі (населення, підприємства, уряд) за кожного можливого рівня цін. Крива AS показує рівень наявного реального обсягу виробництва за будь-якого можливого рівня цін.

Характер кривої сукупного попиту залежить як від рівня цін, так і від впливу нецінових факторів. В першу чергу, ціни впливають на сукупний попит через процентну ставку, добробут населення, імпортні закупки. Коли ціни зростають, то підвищуються процентні ставки, а відтак скорочуються споживчі витрати і інвестиції, зменшується купівельна спроможність населення, і воно зменшує свої витрати, збільшується імпорту і зменшується сукупний попит на вітчизняні товари.

До нецінових факторів, що впливають на сукупний попит, належать зміни в споживчих, інвестиційних, державних витратах і у витратах на чистий обсяг експорту.

Зміни в споживчих витратах визначаються добробутом, очікуваннями і заборгованістю споживача, податками. Зменшення податків і зростання добробуту збільшує споживчі витрати, а крива AD зміститься праворуч. Очікування інфляції також збільшує сукупний попит. Коли наявна значна заборгованість, наприклад, по кредитах, споживачі скоротять витрати і крива сукупного попиту зміститься ліворуч.

На розмір інвестицій впливають процентні ставки, очікувані прибутки від інвестицій, податки з підприємств, технологія. Очікування більш високих прибутків від інвестицій, зменшення процентних ставок, зниження податків з підприємств, запровадження нових технологій спричиняють збільшення інвестицій і підвищення сукупного попиту.

Збільшення державних витрат сприяє зростанню сукупного попиту за умови незмінності податків і процентних ставок.

На зміну витрат на чистий обсяг експорту впливає національний дохід у зарубіжних країнах і валютні курси. Коли національний дохід за кордоном зменшується, то чистий обсяг експорту і сукупний попит скорочується.

Зниження курсу національної валюти стосовно іноземних веде до підвищення сукупного попиту, оскільки зміна курсу еквівалентна підвищенню привабливості національної продукції для зарубіжних споживачів і сприяє зростанню експорту і зменшенню імпорту (і навпаки).

Форма кривої сукупної пропозиції залежить від собівартості одиниці продукції, швидкості реалізації продукції і можливості підприємств одержувати прибуток за збільшення обсягу національного виробництва.

Кейнсіанський відтинок (1) кривої AS горизонтальний. Він відображає знижений рівень виробництва, наявність безробіття. Виробництво при цьому можна розширити без зростання собівартості і цін. Методи державного регулювання виробництва на цьому рівні розвитку економіки були розроблені англійським економістом Дж. М. Кейнсом, звідси і назва «кейнсіанський».

Класичний відтинок (3) відповідає стану повної зайнятості за максимального рівня національного виробництва. Спроби підвищити при цьому рівень виробництва кейнсіанськими методами державного регулювання не матимуть, успіху і призведуть до зростання цін в результаті підвищення сукупного попиту.

На проміжному відрізку (2) при використанні менш ефективного обладнання і менш кваліфікованої робочої сили собівартість одиниці продукції зростає, що веде до зростання цін і розширення обсягу національного виробництва.

На сукупну пропозицію впливають і нештовпні фактори: зміна цін на ресурси, продуктивність праці, зміни податкових норм. Здешевлення ресурсів і підвищення продуктивності праці спричинятимуть зниження собівартості одиниці продукції і ростання національного виробництва за даного рівня цін. Зростання податків гальмує розширення виробництва і сукупну пропозицію.

Коли сукупна пропозиція зменшується, крива AS зсувається ліворуч і догори в напрямку скорочення максимального обсягу виробництва і зростання цін. Збільшення сукупної пропозиції зсуває криву AS праворуч і донизу у напрямку зростання максимального обсягу виробництва і зниження цін.

Основна модель сукупного попиту і сукупної пропозиції є базою для детальнішого аналізу макроекономічних проблем.

14.4. Зайнятість і безробіття

Необхідно відзначити, що між економічним зростанням і зайнятістю немає безпосереднього зв'язку. Економічні коливання ведуть до зростання і падіння зайнятості у піках і спадах коливань. Але безробіття може і не зникнути навіть за високого рівня економічного розвитку. Мало того, в реальній дійсності має місце зростаюче безробіття за посиленої інфляції. Звідси впливають значні труднощі щодо вирішення макроекономічних проблем.

Безробіття звичайно розглядають у трьох його формах: фрикційне, структурне і циклічне.

Фрикційне безробіття зв'язане з тимчасовими періодами незайнятості людей, коли вони переходять з одного місця роботи на інше за різних причин. Фрикційне безробіття — явище постійне, практично неминуче і його не можна оцінювати однозначно негативно.

Структурне безробіття пов'язане з вивільненням робочої сили внаслідок відмирання з розвитком техніки і технології одних професій і появи інших. «Структурні» безробітні не можуть зараз же одержати нову роботу без перепідготовки. Структурне безробіття є теж неминучим, але більш тривалим порівняно з фрикційним і створює більше проблем для людей.

Циклічне безробіття спричиняють спади економічних коливань за недостатності загальних або сукупних витрат. Коли зменшується сукупний попит на товари і послуга, скорочується зайнятість і зростає безробіття. Наприклад, під час світової економічної кризи 1929—1933 рр. циклічне безробіття досягло приблизно 25 %.

Треба підкреслити, що повна зайнятість не означає відсутності безробіття взагалі. Повна зайнятість — це відсутність циклічного безробіття за наявності безробіття фрикційного і структурного. Рівень безробіття за повної зайнятості називають також природним рівнем.

З розвитком економіки природний рівень безробіття підвищується. Якщо в 1940—1960 рр. природним вважався 4 % рівень безробіття, то в даний час — 5—6 %. Реальний обсяг ВВП, який економіка спроможна виробити за природного рівня безробіття й повного використання ресурсів, називається виробничим потенціалом економіки. Згідно із законом Оукена, один процент приросту безробіття понад природний рівень веде до зменшення виробництва ВВП на 2,5 %.

14.5. Інфляція

Як відомо, інфляція виникає, коли кількість грошей перевищує вартість товарів, і виявляється в зростанні цін. Але через механізм ціноутворення здійснюється взаємозв'язок між економічним зростанням, зайнятістю і інфляцією.

Коли виробництво опиняється на стадії спаду за значного безробіття, то економічний розвиток може бути забезпечений без збільшення витрат на одиницю продукції і підвищення цін. Це пов'язано з тим, що за високої конкуренції ринку праці не буде зростати заробітна плата як основний елемент виробничих витрат.

У міру наближення економіки до стану повної зайнятості і зменшення забезпечення ресурсами, в тому числі і трудовими, будуть зростати витрати, в тому числі і на заробітну плату, посилюватиметься інфляція.

Коли буде досягнуто повної (природного рівня) зайнятості, можливостей для зростання виробництва не буде, а зростання попиту при цьому ще більше посилить інфляцію. Інфляція, яка зумовлюється зростанням попиту, називається інфляцією попиту. Сильна інфляція зменшує доходи, попит на товари, а тим самим спричиняє падіння виробництва. Однак вважають, що в процесі розвитку економіки, наближення її до потенційно можливого рівня виробництва і повної зайнятості, помірна інфляція є необхідною.

Коли зростають витрати виробництва, може виникнути інфляція витрат (інфляція пропозиції). Наприклад, економіка може перебувати в стані повної зайнятості за стабільних цін, тобто у рівновазі між попитом і рівнем виробництва. Але коли з тих чи інших причин зростають витрати виробництва — наприклад, внаслідок подорожчання ресурсів чи збільшення зарплати — то вартість продукції і ціни виробників зростають і через невідповідний попит створений ВВП не весь буде реалізований, що призведе до спаду виробництва і зростання безробіття.

Інфляційна ситуація, за якої поряд із значним зростанням цін має місце глибокий спад виробництва і безробіття, називається стагфляцією.

Стагфляція була характерна для економіки розвинутих країн заходу в 1973–1975 рр., коли сталася енергетична криза. Подібна ситуація склалась сьогодні і в економіці України.

Для подолання стагфляції необхідно здійснити структурну перебудову виробництва, знизити енергозатрати, підвищити продуктивність праці на основі ресурсозберігючих технологій. Якщо не вживати протинфляційні заходи, швидке підвищення цін на ресурси і неконтрольоване зростання зарплати може призвести до гіперінфляції (неконтрольованої, надзвичайно швидкої інфляції). При цьому підприємствам

невигідно вкладати гроші у виробництво, вони затримують реалізацію продукції в очікуванні підвищення цін, посилюється спекулятивна діяльність, гроші намагаються вкласти у нерухомість, коштовності та ін. Гроші втрачають свої функції як міра вартості, засіб обігу і платежу. Гіперінфляція призводить до закриття підприємств, масового безробіття, різкої майнової поляризації суспільства і політичних потрясінь.

Якщо інфляція характеризується зростанням цін на товари і фактори виробництва, то дефляції відповідає падіння більшості цін. Інфляція і дефляція спричиняються до протилежних змін у розподілі доходу в суспільстві.

За інфляції боржники мають зиск за рахунок кредиторів, а прибутків виграють порівняно з отримувачами фіксованих доходів. Якщо боржник повернув кредиторowi 1000 крб через рік, а ціни за цей період зросли у 2 рази, то він фактично повернув лише половину реальної купівельної спроможності, яку брав у борг. Той, хто вклав гроші у нерухомість, звичайні акції, також у виграші. Натомість втрачають реальні доходи ті, хто живе на заробітну плату, пенсію, страхову ренту або процент. Втрачають частину своєї купівельної спроможності й заощадження.

У період дефляції становище змінюється на протилежне. Кредитори виграють за рахунок боржників, а отримувачі постійних доходів — порівняно з отримувачами прибутків. Відчують себе багатшими ті, що одержують постійну зарплату, пенсії, ренту або процент. Уряд виявить зростання реальних державних боргів.

14.6. Взаємозв'язок інфляції та безробіття

На прикладі процесу розвитку інфляції попиту можна зробити висновок про альтернативність зв'язку між інфляцією та безробіттям. Чим вищим є ступінь сукупного попиту, тим вищі ціни, інфляція, рівень зростання виробництва і зайнятості. І навпаки. Зворотність зв'язку між інфляцією та безробіттям характеризується кривою Філіпса (рис. 14.4).

Відповідно до теорії альтернативного зв'язку між інфляцією і безробіттям у процесі економічного розвитку Дж. М. Кейнсом були обґрунтовані необхідність і принципи державного регулювання економіки з метою забезпечення повної зайнятості та економічного зростання. Саме в такий спосіб економіка

розвинутих капіталістичних країн розвивалась з часу світової економічної кризи 1929–1933 рр. До періоду «великої депресії» економісти-класики вважали, що ринкова система здатна забезпечувати саморегулювання виробництва за повної зайнятості. Капіталізм при цьому розвивався (незважаючи на періодичні економічні кризи) без активного регулювання економіки.

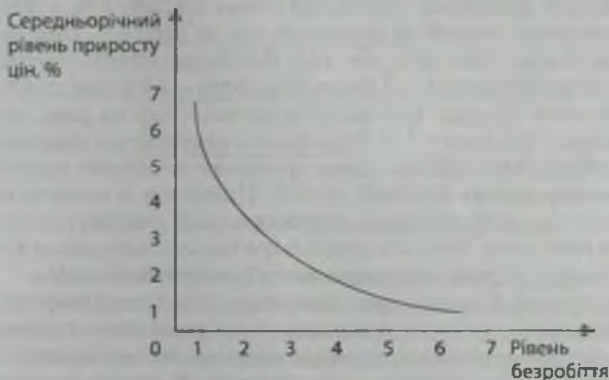

Рис. 14.4. Крива Філіпса в короткостроковому періоді

Але з 1970 рр. ХХ ст. в економіці почали розвиватись одночасно інфляція і безробіття або стагфляція. При цьому крива Філіпса зсувається праворуч, що суперечить альтернативності інфляції і безробіття. Домогтись зростання виробництва і повної зайнятості кейнсіанськими методами регулювання сукупного попиту в умовах стагфляції виявилось неможливим.

Кейнсіанши пояснюють одночасне зростання безробіття й інфляції шоками пропозиції (або ціновими шоками).

Пояснення стагфляції неокласиками виходить із гіпотези природного рівня. Згідно з такою теорією, альтернативність інфляції і безробіття може існувати лише в короткостроковому періоді. У довгостроковому — економіка є стійкою за природного рівня безробіття і будь-які спроби її понизити рівень безробіття нижче від природного призводить до збільшення інфляції.

Існують два варіанти теорії природного рівня: теорія адаптивних очікувань і теорія раціональних очікувань. Згідно з першою теорією, очікування майбутньої інфляції формуються суб'єктами господарювання на основі попередніх і теперішніх рівнів інфляції, причому зміна цих очікувань відбувається дуже повільно.

Нехай, наприклад, теперішній рівень інфляції 3 %, а природний рівень безробіття передбачається на рівні 6 %. Цим даним відповідає точка А на рис. 14.5. Нехай уряд оцінив очікуваний рівень інфляції у 3 %, а рівень безробіття — в 4 % замість 6 %. Номінальна зарплата при цьому встановлюється на рівні, що відповідає інфляції у 3 %. Внаслідок стимулюючої урядової фінансової і грошової політики зростання сукупного попиту підвищить рівень інфляції до 6 %. Прибутки підприємств збільшаться, вони збільшать випуск продукції і наймуть додаткових робітників. Рівень безробіття при цьому становитиме 4 % за інфляції 6 %, чому відповідає точка В на кривій Філіпса.

Але точка В у довгостроковому періоді не буде відображати стабільної рівноваги економіки. Адаже робітники усвідомлять, що їхні реальні доходи впали через зростання інфляції, і вимагають підвищення заробітної плати. Коли номінальна зарплата буде підвищена до відновлення попереднього рівня реальної, прибутки підприємств знизяться, вони перестануть наймати робітників і збільшувати виробництво. Безробіття повернеться до попереднього рівня 6 %, але за вишого рівня інфляції — теж 6 % (точка С на рис. 14.5).

В умовах підвищення інфляції крива Філіпса пересувається праворуч і догори, тобто постійної кривої Філіпса в довгостроковому плані не існує. В довгостроковому періоді будь-який рівень інфляції поєднується з природним рівнем безробіття.

Прихильники теорії раціональних очікувань вважають, що робітники передбачають зростання інфляції, їм підвищують без затримки заробітну плату, а внаслідок цього підвищення зайнятості не буде. При цьому немає навіть короткочасного зв'язку між інфляцією і безробіттям.

У цілому гіпотеза природного рівня має наслідком висновки, що кейнсіанські заходи для регулювання сукупного попиту не сприяють зростанню виробництва і зайнятості в довгостроковому плані, а лише прискорюють інфляцію.

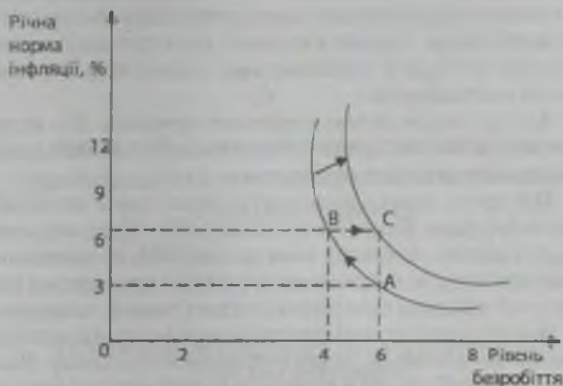

Рис. 14.5. Крива Філітса в довгостроковому періоді

Прихильники теорії економіки пропозиції вважають, що головною причиною стагфляції є низький рівень зростання продуктивності і реального випуску продукції, що зв'язано з посиленням державного втручання в економіку і, зокрема, зі збільшенням податків. Артур Лаффер, прихильник цієї теорії, заявив, що низькі ставки податків не зменшують податкових надходжень і не повинні спричинити інфляційних дефіцитів. Крива Лаффера ілюструє такий підхід (рис. 14.6)

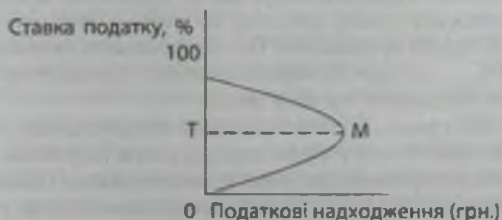

Рис. 14.6. Крива Лаффера

Згідно з цією кривою, підвищення ставки податку до положення T сприятиме зростанню податкових надходжень M. Подальше підвищення податкової ставки призведе до знижен-

ня стимулів виробництва, зменшення його обсягу і податкових надходжень. З цього випливає, що у проміжку ставок податку від 100 % до T зниження цих ставок збільшуватиме податкові надходження.

Але ця теорія зазнає серйозної критики. По-перше, на практиці важко визначити ставку податку, за якої почнеться зниження податкових надходжень.

По-друге, важко визначити місце самої економіки на кривій Лаффера. Якщо вона є на лінії $100-M$, то зниження податків доцільне. Але якщо вона на лінії OM , то зменшення податків призведе до бюджетних дефіцитів і загострення інфляції у міру наближення економіки до стану повної зайнятості.

Вихід із такої ситуації пропонує неокласична концепція, яка називається реальною теорією економічного циклу. Відповідно до цієї теорії, спади в економіці починаються з боку пропозиції і спричиняються спадами в забезпеченні ресурсами. Їхнім подорожчанням, неефективною технологією і низькою продуктивністю праці. Виробництво продукції знижується. Крива довгострокової сукупної пропозиції (її вертикальна лінія) зсувається ліворуч (рис. 14.3). Зменшується потреба в грошах для обслуговування обміну меншої кількості товарів і падає пропозиція грошей. Це, в свою чергу, знижує сукупний попит (крива сукупного попиту зсувається ліворуч). Через це обсяг зрівноваженого виробництва знижується, а рівень цін залишається незмінним. Зниження продуктивності праці призведе до зниження реальних ставок зарплати. Якби при цьому люди були згодні працювати за нижчих ставок зарплати, то рівень зайнятості не змінювався б проти природного. Про добровільних безробітних, які не хочуть працювати на нижчій зарплаті, суспільство дбати не повинне, бо для них є робочі місця.

Згідно з реальною теорією економічного циклу, політика регулювання попиту буде породжувати інфляцію замість збільшення виробництва, втрати в економіці від спадів виробництва практично компенсуються вирашем під час піків.

З розглянутих теорій економічних коливань впливає, що економіка має розвиватись на природній конкурентній базі за вільної дії ринкових сил. Це не включає державного регулювання економіки. Але його треба здійснювати більш раціональними методами, адекватними стану економічного розвитку.

Розділ 15. Елементи сукупного попиту і пропозиції та макроекономічна рівновага товарного ринку

15.1. Елементи сукупного попиту і пропозиції та їхня взаємодія

Елементами сукупного попиту і пропозиції є споживання, збереження й інвестиції. Через взаємодію названих елементів має досягатися рівновага сукупного попиту і сукупної пропозиції або, відповідно, ВНД і ВНП за повної зайнятості. Вирішальний вплив на стан такої рівноваги має взаємний зв'язок між інвестиціями та заощадженнями населення, який було розглянуто у розділі про капітал. Нагадаємо, що стан рівноваги між сукупним попитом і пропозицією має місце за рівності заощаджень населення і інвестицій бізнесу, але при ньому обсяг ВНП мусить бути близьким до такого рівня, який відповідає стану повної зайнятості.

Якщо заощадження населення за повної зайнятості, не врівноважені інвестиціями, то матиме місце дефляційний розрив. Недостатність інвестицій і збільшення заощаджень призведуть до зниження сукупного попиту, цін і скорочення доходу бізнесу. Фірми зменшать витрати, а відтак зменшиться обсяг ВНП і зайнятість. За такого депресивного стану економіки теж можна досягти рівноваги ВНП і ВНД. Але така рівновага означатиме зростання безробіття та марнування національних ресурсів і не вигідна для суспільства. Якщо чисті інвестиції знизяться до нуля, то дохід упаде до такої точки рівноваги, коли суспільство через бідність припинить заощаджувати взагалі.

Якщо ж інвестиції перевищуватимуть рівень заощадження за повної зайнятості, то попит на товари перевищить їх ви-

робништво, почнуть зростати ціни і станеться інфляційний розрив. Оскільки зростають ціни, то зростатиме і грошовий національний дохід, однак реальний національний продукт не зможе перевищити рівня, який відповідає повній зайнятості.

Відповідно до класичної теорії зайнятості, грошовий ринок, зокрема ставка процента, врівноважує заощадження населення та інвестиції бізнесу. Згідно із законом Ж. Б. Сея, процес виробництва, здійснюваний на основі інвестицій, створює дохід, який точно дорівнює вартості вироблених товарів. А що пропозиція створює попит, то загальне перевиробництво не є можливим. Коли доходи і заощадження збільшуються, знижується процент, зростають інвестиції і знову досягається той самий рівень витрат, що і за повної зайнятості.

Згідно з класичною теорією, крива сукупної пропозиції (рис. 14.3) є вертикальною, що і визначає рівень виробництва, а крива сукупного попиту є незмінною, що визначає рівень цін. Якщо навіть і станеться тимчасове скорочення загальних витрат, то при цьому знизяться ціни і заробітна плата, а ВВП, зайнятість і реальний дохід не зміняться.

Як зазначалось вище, в умовах світової економічної кризи 1929–1933 рр. виявилась неможливість подальшого економічного розвитку без державного регулювання. Необхідність і принципи його розроблені Дж. М. Кейнсом в його теорії зайнятості.

Згідно з цією теорією, загальна зайнятість визначається трьома факторами: схильністю до споживання, граничною ефективністю капіталовкладень і нормою процента. За Кейнсом, гранична ефективність капіталу — це відношення чистого прибутку, який забезпечується однією додатковою одиницею вкладених капітальних благ, до витрат виробництва цієї одиниці. В міру збільшення капіталу його прибутковість знижується. Нормою чистого прибутку від капіталовкладень і ставкою процента визначаються інвестиції. Підприємець збільшує капіталовкладення до такого обсягу, коли гранична об'єктивність капіталу, що вимірюється нормою прибутку, впаде до рівня процента. Рівень процента є своєрідним обмежником для розширення інвестицій, а звідси і для збільшення зайнятості.

Теорія Кейнса заперечує твердження про те, що ставкою процента зрівноважуються заощадження і інвестиції, оскільки рішення про інвестиції і заощадження населення і бізнес

приймають з різних причин, які для населення в основному не визначаються ставкою процента, а кількість грошей на руках у населення і в банках змінюється не пропорційно.

Ця теорія заперечує також положення про еластичність цін і зарплати, які, на думку Кейнса, не можуть суттєво знизитись за зниження обсягів виробництва і зайнятості. Крім того, зниження цін і зарплати зменшує загальний дохід, а отже, і попит на робочу силу. Кейнсіанці вважають, що горизонтальна крива сукупної пропозиції (рис. 14.3) проходить нижче, ніж крива, що відповідає обсягу виробництва продукції за повної зайнятості, а крива сукупного попиту не є стабільною.

Принциповим положенням теорії Кейнса є те, що споживання — це функція доходу, а не процента. Кейнс стверджував, що зі збільшенням зайнятості зростає ВНД і внаслідок цього зростає споживання. Але споживання зростає повільніше, ніж доходи, в зв'язку з психологічною установкою людей на збільшення заощаджень, коли зростають доходи. Відносне зменшення споживання веде до зниження попиту, скорочення виробництва і зайнятості.

За Кейнсом, та частка приросту (скорочення) загального доходу, яка йде на заощадження, називається граничною схильністю до заощадження:

$$MPS = \frac{\text{зміна в заощадженні } \Delta S}{\text{зміна в доході } \Delta Y}$$

Так само частка приросту (скорочення) доходу, яка споживається, називається граничною схильністю до споживання:

$$MPC = \frac{\text{зміна в споживанні } \Delta C}{\text{зміна в доході } \Delta Y}$$

На основі коефіцієнтів граничної схильності до споживання та збереження можна визначати розміри і динаміку сукупного попиту з допомогою формул $DC = c \cdot DY$, $DS = (1-c) \cdot DY$, де c — коефіцієнт граничної схильності до споживання.

Недостатній розвиток споживчого попиту може бути компенсований збільшенням витрат на інвестиції, тобто збільшенням виробничого споживання і попиту на засоби виробництва.

па. Зростання інвестицій означає залучення у виробництво додаткових робітників, що веде до підвищення зайнятості. ВВП, ВНД і споживання. При цьому зростання ВНД і ВВП перевищує зростання інвестицій, внаслідок чого ефект інвестицій примножується. Це зв'язано з тим, що збільшення інвестицій в якусь одну галузь спричиняє зростання виробництва, доходів і зайнятості в інших галузях. Наприклад, інвестиції в машинобудування ведуть до збільшення виробництва заліза і сталі, а відтак зайнятості і доходів у сталеплавильній промисловості і добувних галузях.

Ступінь перевищення ВВП над зміною інвестицій називається мультиплікатором (множником).

$$\text{Мультиплікатор } K = \frac{\Delta Y}{\Delta I}, \text{ звідки } \Delta Y = \Delta I K.$$

Чим більше інвестицій і чим більший мультиплікатор, тим більшим буде дохід, який (за винятком податків) розподілятиметься на споживання (попит) і заощадження. Попит, в свою чергу, стимулює інвестиції. Із впливу C , I і S на виробництво формуються дві закономірності: 1) чим більш витрати населення, тим більше мультиплікатор, а отже, приріст ВВП і ВНД за даного обсягу інвестицій; 2) чим більші заощадження населення, тим мультиплікатор менший, а отже, меншим є приріст

ВВП і ВНД за даного обсягу інвестицій. Звідси $K = \frac{1}{1 - c} = \frac{1}{s}$, де s — гранична схильність до заощаджень. Тоді

$$\Delta \text{ВВП} = \frac{1}{s} \Delta I = \frac{1}{1 - c} \Delta I.$$

Графічно зображення мультиплікатора K з величинами ВВП, Y , I і S подано на рис. 15.1

Зі схеми видно, що рівню інвестицій 40 млрд. грн і ВВП — 120 млрд. грн відповідає рівноважна точка А. Коли інвестиції зростають до 60 млрд. грн (у 1,5 рази), ВВП зростає за рахунок мультиплікатора до 200 млрд. грн або у 4 рази більше (80 : 20), ніж інвестиції, а рівновага досягається в точці Б. Різниця між $\Delta \text{ВВП}$ і ΔI дорівнює вторинним споживчим витратам: (200 - 120) - (60 - 40) = 60. На 20 млрд. грн зросли заощадження S .

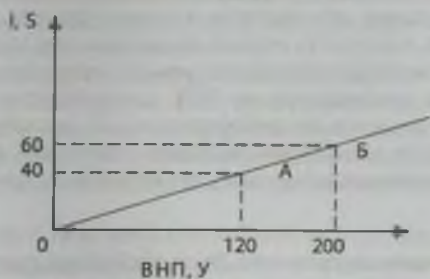

Рис. 15.1. Мультипликативне зростання доходу

Необхідно звернути увагу на те, що за зменшення інвестицій також зменшиться і національний дохід внаслідок дії мультиплікатора, який посилить скорочення інвестицій. Зменшення інвестицій у машинобудування призведе до спаду виробництва заліза і сталі, зайнятості і доходів у сталеплавильній промисловості і добувних галузях. За мультиплікатора $K=4$ і зменшення інвестицій на 20 млрд грн національний дохід зменшиться на 80 млрд грн.

Поряд з дією мультиплікатора, необхідно враховувати і дію акселератора, на який звернуто увагу неокейнсіанцями (Е. Хансен та інші). Акселератор — це числовий множник, на який кожна одиниця природженого доходу збільшує інвестиції. Адже приріст основного капіталу, який, як правило, називають чистими інвестиціями (на відміну від головних інвестицій, що дорівнюють інвестиціям чистим плюс витрати на відновлення основних засобів у сумі амортизаційних відрахувань), має місце лише за умови зростання доходу.

Внаслідок дії акселератора період економічного процвітання може закінчитись не тільки тоді, коли скорочується продаж споживчих товарів, але і тоді, коли продаж стабілізується на високому рівні або зменшуються темпи його зростання.

Нехай підприємство протягом 3-х років продає продукцію на 10 млн грн, маючи на балансі капітальне обладнання на 100 млн грн, що складається з 20 машин різного віку. Щороку зношується і підлягає заміні одна машина. Валові інвестиції на таку заміну становлять 5 млн грн за відсутності інвестицій чистих.

Припустимо, що протягом 4-го року продаж зріс з 10 до 15 млн грн, а кількість машин збільшилась на 11 (10 нових і одна як відновлення вже спрацьованої). Звертаємо увагу на те, що продаж продукції зріс на 50 %, а виробництво машин на 1000 %. Це і є результат прискорювального (акселеративного) впливу змін у споживанні на рівень інвестицій. Невеликий приріст виробництва і продажу дав величезний приріст інвестицій.

Але тепер, щоб не зменшились інвестиції, слід підтримувати зростання споживання, бо за стабілізації рівня продажу на суму 15 млн грн чисті інвестиції впадуть до нуля, а валові скоротяться до однієї машини. Якщо продаж стане нижчим за 15 млн грн, фірма може продати частину своїх машин, здійснивши дезінвестування.

Скорочення виробництва машин призведе у відповідних машинобудівних галузях до депресії, зменшення доходів і споживчих витрат, тобто до подальшої мультиплікації зміни у витратах. Це може призвести до припинення зростання або навіть скорочення обсягу продажу споживчих товарів у легкій та харчовій промисловості і подальшого прискореного скорочення чистих інвестицій.

Коли продаж товарів збільшується, дія акселератора спонукає до зростання інвестицій. В іншому випадку та сама дія спонукає до чистого дезінвестування. В цілому, взаємодія принципів акселерації і мультиплікації може породити інфляційну або дефляційну спіраль.

Для стимулювання приватних інвестицій Кейнс пропонував регулювати рівень процента шляхом збільшення кількості грошей в обігу, збільшувати державні витрати для підвищення зайнятості, а також підвищувати податки для вилучення заощаджень за інфляції.

У 50-х рр. XX ст., коли рівень економічного розвитку розвинутих капіталістичних країн підвищився і досягнув вертикального підтинку кривої сукупної пропозиції (рис. 14.3), почали виявлятися негативні наслідки кейнсіанського державно-монополістичного регулювання економіки: зростання державних витрат, дефіцит державних бюджетів, інфляція. А з 70-х рр. XX ст. в економіці почали поширюватись стагфляційні процеси з одночасного зростання інфляції, спаду виробни-

тва і безробіття. Такі процеси практично не піддаються методам кейнсіанського регулювання.

Тому з 60-х рр. набувають розвитку неокласичні теорії економічного зростання, в яких центральне місце займає проблема потенційно можливих темпів зростання, виходячи з наявності факторів зростання і їх оптимального використання за державного регулювання більш складними адекватними методами.

15.2. Макроекономічна рівновага товарного ринку

Питання рівноваги товарного ринку як рівноваги попиту і пропозиції є ключовим у забезпеченні рівноваги товарного і грошового ринків взагалі. Рівновага товарного ринку описується кривою IS як геометричним місцем точок, які відповідають стану даної рівноваги за умов взаємодії елементів сукупного попиту і пропозиції: інвестицій, заощаджень і споживання (рис. 15.2).

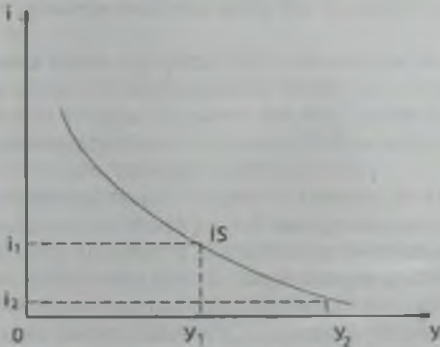

Рис. 15.2. Рівноваги товарного ринку

Кожна точка на кривій IS як виявлення рівноваги між заощадженнями S та інвестуванням I відповідає рівності між сукупним попитом і сукупною пропозицією за доходу Y і деякого процента i . Нахил і переміщення кривої IS відображають нові умови рівноваги товарного ринку. Так, підвищення граничної ефективності капіталу приводить до збільшення доходу і зсуває (незалежно від норми процента) криву IS праворуч.

Збільшення інвестицій (як і граничної схильності до споживання) також веде до зростання доходу Y . На обсяги інвестицій і заощаджень впливає рівень процента і Кожній величині i відповідає рівень доходу Y

Розділ 16. Грошовий ринок та рівновага товарного і грошового ринку

16.1. Попит і пропозиція на грошовому ринку

У досягненні макроекономічної рівноваги надзвичайно важлива роль належить грошам. Значення грошей впливає з їхніх функцій.

Гроші виступають як товар на грошовому ринку. Ціна даного товару визначається внаслідок взаємодії попиту і пропозиції на гроші.

Сукупний попит на гроші M_D поділяється на операційний і спекулятивний. Операційним попитом є потреба в грошах для купівлі товарів та оплати послуг. Даний попит залежить від величини сукупного доходу суб'єктів ринку, кількості товарів і послуг, цін, швидкості обігу грошей.

Спекулятивний попит на гроші зв'язаний із заощадженнями і розміщенням грошей у цінні папери для одержання додаткового доходу. Цей попит зв'язаний з коливаннями процентних ставок. Якщо вони високі, цінні папери дешеві, їх купують, і спекулятивний попит на гроші знижується. Якщо ставки низькі, то цінні папери дорожчі, їх купують менше, віддаючи перевагу ліквідності, і попит на гроші зростає. Чим вищі процентні ставки, тим нижчий попит на гроші (і навпаки).

Обсяг сукупної пропозиції грошей M_S включає до себе всю наявну грошову масу на території країни: банкноти, банківські депозити, чеки, облігації, акції та ін. Уся грошова маса умовно поділяється на дві частини: M_1 і M_2 . До M_1 належить фактичні засоби обігу: готівка, вклади до запитання, чекові вклади, дорожні чеки і деякі інші види грошей, що знаходяться в обігу як операційні гроші. M_2 — це гроші M_1 плюс ощадні і термінові вклади, акції, облігації та ін.

Держани може збільшувати пропозицію грошей шляхом грошової емісії, управління банками, проведення операцій на фондових біржах.

16.2. Рівновага грошового ринку

Рівновага попиту і пропозиції на грошовому ринку настає за певної рівноважної процентної ставки. Така процентна ставка встановлюється шляхом зміни цін на державні цінні папери.

Нехай, наприклад, за певного доходу процентна ставка є нижча за рівноважну і грошей на грошовому ринку недостатньо. Тоді власники активів будуть намагатись продати свої цінні папери з метою одержання готівки. Продаж цінних паперів призведе до зниження їхньої ціни і підвищення процента. При цьому попит на гроші зменшиться і дорівнюватиме пропозиції за рівноважної процентної ставки.

За високої норми процента і збільшення пропозиції грошей створюється тимчасовий їх надлишок. При цьому збільшується попит на облігації, і ціна їх підвищується, що веде до зниження процентної ставки до рівня рівноважної і встановлення рівноваги на грошовому ринку.

А що буде, наприклад, при зростанні доходу Y і попиту на гроші MD за незмінної їх пропозиції MS ? При цьому на грошовому ринку відбуватимуться процеси збалансування доходу і кількості грошей із зростанням процентної ставки до рівня рівноважної (рис. 16.1).

Нехай за доходу Y_1 і сукупному попиту на гроші MD_1 рівноважна процентна ставка дорівнює i_1 . Тоді за доходу Y_2 , сукупному попиту на гроші MD_2 і незмінній їхній кількості рівноважна процентна ставка підвищиться до i_2 , що забезпечить рівність $MD = MS$. Крива LM на рис. 16.1 є геометричним місцем точок, кожна із яких відображає стан рівноваги грошового ринку.

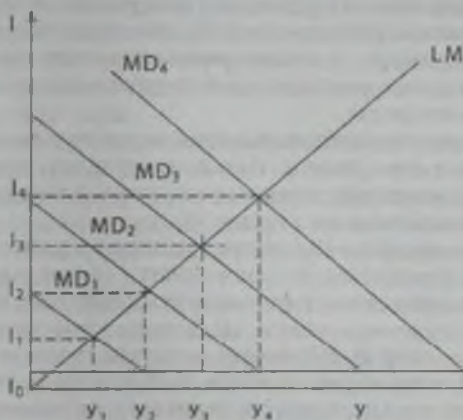

Рис. 16.1. Рівноваги грошового ринку

16.3. Загальна макроекономічна рівновага товарного і грошового ринку

Як видно з попереднього викладу грошовий і товарний ринки тісно взаємозв'язані. Функціонування даних ринків у їхньому взаємозв'язку відображається моделлю Хікса-Хансена, або ISLM-моделлю (рис. 16.2).

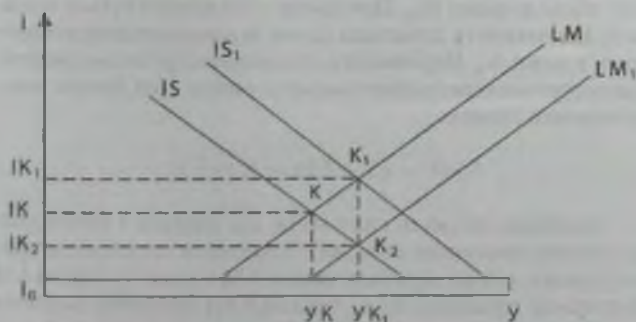

Рис. 16.2. Рівновага грошового і товарного ринків

Як видно з рисунку, рівновага двох ринків досягається в точці K за рівноважного процента IK і рівноважного доходу UK . Звідси виходить, що для забезпечення рівноваги товарного і грошового ринків необхідно досягти зрівноваження IK і UK через їхню взаємодію.

Існує два принципово відмінні механізми досягнення рівноваги даних ринків. Нехай, наприклад, внаслідок збільшення інвестицій і завдяки ефекту мультиплікатора підвищаться зайнятість і дохід до рівня UK_1 .

При цьому крива IS зсунеться праворуч і догори, товарний ринок переміститься з одного стану в другий. Але бум на товарному ринку автоматично погаситься внаслідок взаємодії товарного і грошового ринків. Це зв'язано з тим, що зростання доходу вестиме до збільшення попиту на гроші, що підвищить рівноважну норму процента до IK в точці K_1 до доходу UK_1 . Підвищення процента спричинятиме зменшення інвестицій, погашення інвестиційного буму і відновлення рівноваги товарного і грошового ринків. Нерівновага, яку спричиняє товарний ринок, гаситься ринком грошей. Коротко цей процес можна виразити такою схемою:

$$\uparrow Y \rightarrow \uparrow MD \rightarrow \uparrow I \rightarrow \downarrow In.$$

Але нерівновага може зумовлюватись і ринком грошей. Нехай, наприклад, держава збільшує сукупну пропозицію грошей. При цьому крива LM зсунеться праворуч і донизу, а процент впаде до рівня IK . При цьому збільшуватимуться інвестиції, зростатимуть зайнятість і дохід за рівноваги доходу і процента у точці K_2 . Нерівновага, спричинена ринком грошей, відновлюється через зміни товарного ринку. Цей процес можна виразити схемою:

$$\uparrow MS \rightarrow \downarrow I \rightarrow \uparrow In \rightarrow K \rightarrow \uparrow Y.$$

Необхідно звернути увагу на те, що держава з метою стимулювання інвестицій не може збільшувати пропозицію грошей більше, ніж до перетину кривої LM з віссю I . Крива LM не повинна торкатись осі I_0 , оскільки від процента залежить тільки частина грошового попиту (спекулятивний попит), а не

весь попит. Попит на гроші нижчий від I_0 є операційним і процентом не регулюється. Коли процент наближається до I_0 , класник заощаджень, передбачаючи значне зростання ціни цінних паперів, відмовляється від їх купівлі і не витрачає заощаджень. Попит на гроші падає.

При цьому збільшення грошової маси вже не впливатиме на інвестиції і дохід. Грошова маса не забезпечуватиметься товарним покриттям, розвинуться інфляційні процеси. Такий стан макроекономічної нерівноваги називається ліквідною пасткою. З такого стану вийти з допомогою тільки грошового ринку неможливо.

Необхідно підвищити граничну ефективність капіталу і схильність до споживання через зростання доходу, але це можливо в результаті змін на товарному ринку. Щоб запрацював товарний ринок, потрібно частину заощаджень перетворити на додатковий попит на гроші шляхом відповідного державного регулювання.

Розділ 17. Монетарна система і політика

17.1. Створення грошей комерційним банком

Для розуміння принципів монетарної політики необхідно ознайомитись з діяльністю комерційного банку

1. Нехай, наприклад, при заснуванні комерційного банку А продано акцій на суму 250 тис. грн. Частину акцій засновники банку купили для себе, а другу частину продали населенню. Тоді активи і пасиви банку А становитимуть

Балансовий звіт 1: банк А.

Активи (тис. грн)	Пасиви (тис. грн)
Готівка 250	Акції 250

2. Новостворений банк заковує приміщення і обладнання на суму 240 тис. грн. Тоді баланс буде такий

Балансовий звіт 2: банк А

Активи (тис. грн)	Пасиви (тис. грн)
Готівка 10	Акції 250
Власність 240	

3. У банк внесено вклади на суму 100 тис. грн.

Балансовий звіт 3: банк А.

Активи (тис. грн)	Пасиви (тис. грн)
Готівка 110	Депозити 100
Власність 240	Акції 250

Комерційний банк повинен створити, згідно з законом, резерв у вигляді вкладу у центральному банку або в касовій

готівці. Резервна норма встановлюється центральним банком у певному проценті до депозитів комерційного банку. Нехай в даному випадку резервна норма становить 20 %. Тоді сума резерву становитиме 20 тис. грн.

4. Дирекція банку А вирішує відрахувати в резерв не 20 тис. грн, а 110 тис. грн, з тим, щоб уникнути незручностей, зв'язаних з відрахуваннями додаткових резервів за зростання депозитів, а також, щоб мати надлишкові резерви, що, як побачимо далі, дасть банкові змогу надавати кредити.

Балансовий звіт 4: банк А.

Активи (тис. грн)	Пасиви (тис. грн)
Резерви 110	Депозити 100
Власність 240	Акції 250.

Надлишкові резерви банку при цьому становлять 90 тис. грн.

5. Нехай один із вкладників випишує на банк А чек на суму 50 тис. грн і вручає його торговельній фірмі як оплату за куплений товар. Фірма розміщує чек на своєму рахунку у банку Б. Банк Б надсилає чек до центрального банку і збільшує цим свої резерви на 50 тис. грн, нідак резерви банку А скорочуються на цю суму. Зарахований чек надсилається до банку А, який зменшує рахунок вкладника на 50 тис. грн і бере до уваги, що його власні резерви у центральному банку зменшились на 50 тис. грн.

Балансовий звіт 5: банк А.

Активи (тис. грн)	Пасиви (тис. грн)
Резерви 60	Депозити 50
Власність 240	Акції 250.

Тепер за резервної норми 20 % надлишкові резерви банку становлять 50 тис. грн.

6. Нехай певна компанія просить у банку А кредит на 50 тис. грн. Банк надів кредит, відкриваючи компанії рахунок або збільшуючи існуючий на цю суму і одночасно проводячи її по активах як кредит споживачу.

Балансовий звіт 6А: банк А (коли кредит виданий)

Активи (тис грн)	Пасиви (тис. грн)
Резерви 60	Депозити 100
Кредити 50	
Власність 240	Акції 250

Після того, як на суму наданого кредиту буде виписаний і оплачений чек з зарахуванням його в центральному банку, балансовий звіт банку А буде мати такий вигляд:

Балансовий звіт 6Б: банк А (після оплати чека на кредит)

Активи (тис грн)	Пасиви (тис грн)
Резерви 10	Депозити 50
Кредити 50	
<u>Власність 240</u>	<u>Акції 250</u>

Тепер за резервної норми 20 % у банку А немає надлишкових резервів і він не може надати кредит.

7. При поверненні кредиту компанія виписує чек на 50 тис. грн із свого поточного рахунку, на якому до одержання кредиту було, припустімо, 50 тис. грн. Взаємні зобов'язання компанії і банку погашаються. Тепер балансовий звіт банку набуває такого вигляду:

Балансовий звіт 7: банк А.

Активи (тис грн)	Пасиви (тис. грн)
Резерви 10	
Власність 240	Акції 250

З цієї схеми роботи комерційного банку можна зробити такі висновки. Комерційні банки повинні, згідно з законом, частину своїх депозитів тримати у вигляді резервів як у формі вкладів у центральному банку, так і у формі готівки. При цьому надлишкові резерви дають можливість комерційному банку створювати банківські гроші і одержувати проценти.

Для одержання прибутку комерційні банки надають кредити і купують цінні папери. З іншого боку, комерційний банк мусить турбуватись про свою економічну безпеку. Вона забезпечується ліквідністю, зокрема такими ліквідними активами,

як готівка і надлишкові резерви. Баланс між прибутком і оборожністю визначає співвідношення між активами банку, що приносять доходи, і високоліквідними активами.

17.2. Механізм мультиплікації грошей

Кожний комерційний банк може надавати кредити в межах своїх надлишкових резервів, а комерційна банківська система в цілому може надавати кредити, примножуючи (мультиплікуючи) ці резерви. Нехай на певний рахунок в банку А покладено 100 тис. грн. За резервної норми 10 % банк може видати кредит на 90 тис. грн. надлишкових резервів. Якщо чек на суму виданого і одержаного кредиту буде переданий як сума оплати за товар у банк В, то банк А втратить 90 тис. грн у резервах і рахунках, а банк Б одержить 90 тис. грн в резервах і рахунках.

З одержаних 90 тис. грн банк Б буде тримати 9 тис. грн як обов'язковий резерв, а на 81 тис. грн (суму надлишкового резерву) може видати кредит. Процес розвиватиметься далі, включаючи банки В, Г тощо (табл. 17.1).

Таблиця 17.1. Мультиплікація грошей системою комерційних банків

Банк	Одержані резерви і рахунки (тис. грн)	Обов'язкові резерви (тис. грн)	Надлишкові резерви (тис. грн)	Знову створені банком гроші (тис. грн)
Банк А	100	10	90	90
Банк Б	90	9	81	81
Банк В	81	8,1	72,9	72,9
Банк Г	72,9	7,29	65,61	65,61
Інші банки	656,1	65,61	590,49	590,49
Загальна сума	1000	100	900	900

Із табл. 17.1 видно, що надлишкові резерви банку А в результаті здійснення угод привели до створення банківською системою нових грошей в загальній сумі 900 тис. грн, за появи

вкладів на поточних рахунках на загальну суму 1 млн. грн.

Банківська система мультиплікує (помножує) гроші в масштабі $M = \frac{1 \times 100}{R}$, де M — грошовий мультиплікатор;

R — резервна норма.

Звідси можна визначити максимальну кількість нових кредитних грошей, яка також буде створена банківською системою: $D = E \times M$, де D — максимальне збільшення грошей на поточних рахунках; E — надлишкові резерви; M — грошовий мультиплікатор.

У процесі мультиплікації сума реальних грошей збільшується не тільки тому, що всі чеки проводяться через центральний банк, а головним чином, тому, що кожна кредитна угода супроводжується рухом реальних товарів. Тому грошовий мультиплікатор подібний до мультиплікатора доходу. Мультиплікатор доходу базується на тому, що витрати одного споживача перетворюються на доходи іншого; грошовий мультиплікатор — на тому, що резерви і рахунки, які втрачав один банк, поступають до іншого банку.

Необхідно звернути увагу на те, що в процесі мультиплікації грошей ні загальна сума резервів, ні сума вкладів в цілому по банківській системі не змінюються. Адже якщо резерви і рахунки поступають у другий банк, то перший їх втрачає. В межах банківської системи одночасно проходять процеси як мультиплікаційного розширення, так і звуження грошової маси. При цьому всі банки-учасники в остаточному рахунку мають нормативний рівень резервів.

Готовність банків видавати кредити на основі надлишкових резервів має циклічний характер. У періоди економічних бумів можна чекати, що банки максимально збільшують кредит. Навпаки, за спаду виробництва і наближення депресії банки поспішно зменшують кредити, збільшують ліквідність (надлишкові резерви). Це пов'язано з тим, що в період економічного спаду банки матимуть сумнів щодо здатності кредитордержувачів виплатити позики, а також мусять зважати на можливість масового відлучення з банків панікуючим населенням своїх вкладів.

Така поведінка банкірів посилює циклічність економічного розвитку і суперечить інтересам економічної стабілізації.

Тому центральний банк повинен мати в своєму розпорядженні певні засоби для управління грошовою пропозицією з метою стабілізації економічного розвитку.

17.3. Завдання монетарної політики і засоби її здійснення

Основним завданням монетарної (кредитно-грошової) політики є сприяння економіці в досягненні оптимального рівня її розвитку та повної зайнятості і відсутності інфляції. Така політика полягає в зміні грошової пропозиції для забезпечення рівноваги між товарним і грошовим ринками і стабілізації сукупного обсягу виробництва, зайнятості і рівня цін. Кредитно-грошова політика мусить забезпечувати збільшення грошової пропозиції під час економічних спадів для стимулювання витрат, а під час інфляції — зменшення пропозиції грошей.

Застосовуються три основні засоби кредитно-грошового контролю:

операції на відкритому ринку, зміни резервної норми, зміни облікової ставки. Операції на відкритому ринку полягають у продажу або купівлі центральним банком державних цінних паперів на відкритому ринку, тобто продажу цінних паперів комерційним банкам і населенню в цілому і купівлі таких паперів у них.

Нехай в економіці недостатньо грошових засобів, що загрожує її спадом. Тоді центральний банк розширює пропозицію грошей шляхом активної скупки урядових цінних паперів. Центральний банк збільшує попит на папери, їхня ринкова ціна зростає. При цьому дохідність цінних паперів падає, зменшується процент по банківських кредитах і інших позиках, отже, попит на них підвищується. Через це резерви банків і рахунки вкладників у них зростають. Зростають обсяги кредитів, й через ефект мультиплікатора — пропозиція грошей.

Зміна резервної норми також веде до зміни величини банківських резервів, мультиплікатора і грошової пропозиції. За зменшення резервної норми зменшуються обов'язкові резерви, збільшуються надлишкові, ефект мультиплікатора і пропозиція грошей.

Подібно до того, як комерційні банки стягують процентні платежі по наданих ними кредитах, так і центральний банк стягує процентні платежі по наданих ним кредитах комерційним банкам. Такі ставки процента називаються обліковою ставкою. Зниження ставки підвищує зацікавленість комерційних банків в одержанні кредитів центрального банку, а підвищення її веде до обмеження пропозиції грошей.

17.4. Механізм здійснення монетарної політики

Монетарна політика базується на здійсненні заходів по регулюванню або ставки процента, або грошової маси.

Нехай, наприклад, в економіці рівень цін і доходу постійні, а грошова маса не стабільна. В цих умовах величина попиту на гроші залежить тільки від ринкової ставки процента. За високого процента банки намагаються зменшувати резерви, надавати більше кредитів. При цьому збільшуються мультиплікатор і пропозиція грошей. Якщо центральний банк здійснить заходи для збільшення надлишкових резервів комерційних банків, наприклад, шляхом скупки державних цінних паперів, то це приведе до зростання грошової пропозиції. При цьому крива грошової пропозиції LM в моделі Хікса-Хансена (рис. 16.2) зсується праворуч і донизу, процент зменшиться, що буде сприяти зростанню інвестицій і доходу.

Підвищення центральним банком облікової ставки приведе до зменшення надання кредитів комерційними банками, зменшення грошової пропозиції, що виявиться в зсуванні кривої LM ліворуч і догори, підвищенні процентної ставки, зменшенні інвестицій і зниженні доходу.

Таким чином, якщо товарні ринки є врівноваженими, а грошовий не стабільним, то встановити рівноважний рівень доходу можна за допомогою політики фіксації процента, забезпечуючи при цьому відповідну грошову пропозицію.

Якщо ж товарні ринки не врівноважені, і величина доходу відрізняється від рівноважного рівня, то стабілізацію доходу краще забезпечувати шляхом підтримки грошової маси, а не процента. При цьому процент буде вільно коливатись, доки не встановиться на належному рівні. В результаті зміщення кри-

ної рівноваги товарного ринку IS в моделі Хікса-Хансена, наприклад праворуч, що супроводжується зростанням процента, нестиме до зменшення пошиту (зокрема інвестиційного). При цьому точка рівноваги буде ближче до точки повної зайнятості, ніж у випадку підтримки фіксованого процента.

Однак така політика центрального банку з регулювання процента і зростання грошової маси може бути піддана критиці. Річ у тім, що намагання стабілізувати процент призводить до інфляції. Спроби контролювати грошову масу технічно неефективні, оскільки існує лаг між проведенням операції на відкритому ринку і кінцевою зміною грошової пропозиції, крім того, мультиплікатор зростання грошової маси є величиною несталою, так само як змінна і швидкість обороту грошей.

Тому на практиці застосовуються способи регулювання рівноваги товарного і грошового ринку залежно від ситуації. Загалом, якщо в економіці спостерігається високий процент, можна підвищити темпи зростання грошової маси, а якщо вони надмірні, то слід застосовувати заходи для підвищення рівня процента. Одночасна стабілізація процентних ставок і пропозицій грошей неможлива.

За безробіття і спаду застосовується політика «дешевих грошей», яка полягає в тому, що центральний банк, купуючи облігації, понижує резервну норму або облікову ставку. При цьому грошова пропозиція зростає, процентна ставка падає, зростають інвестиції, сукупний попит, а тим самим і обсяг виробництва, зайнятості і доходу.

На майже горизонтальному кейнсіанському відтинку кривої сукупної пропозиції в моделі сукупного попиту і пропозиції (рис. 14.3) така політика веде до зростання обсягу виробництва і зайнятості, а не рівня цін. На майже вертикальному класичному відтинку політика «дешевих грошей» призведе до інфляції і не дасть зовсім (або майже не дасть) збільшення обсягу виробництва.

Політика «дорогих грошей» застосовується за інфляції і полягає в тому, що центральний банк продає державні цінні папери, збільшує резервну норму або підвищує облікову ставку. При цьому грошова пропозиція скорочується, процентна ставка зростає, інвестиційні витрати скорочуються і інфляція зменшується. Однак вплив такої політики на економіку усклад-

нюється в зв'язку з негнучкістю цін і зарплати щодо їхнього пониження.

Необхідно врахувати, що політика «дешевих грошей» посилюється одночасним розширенням чистого експорту, який, в свою чергу, прискорюється пониженням процентної ставки. Так само політика «дорогих грошей» посилюється зуженням чистого експорту. В зв'язку з цим кредитно-грошова система може використовуватись як для економічної стабілізації всередині країни, так і для впливу на паритет національної валюти, а отже — для ліквідації дисбалансу зовнішньої торгівлі.

Розділ 18. ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА

18.1. Суть і засоби фіскальної політики

Першочергове завдання державного сектора — це стабілізація економіки. Одним із засобів такого регулювання є фіскальна політика — система заходів для регулювання економіки через урядові витрати і податки. Засобами фіскальної політики держава впливає на сукупний попит, а через нього на виробництво, зайнятість і інфляцію.

Центральну роль у фіскальній політиці відіграє державний бюджет — розклад доходів і витрат держави. Основним джерелом доходів бюджету в податки.

Загалом, збільшення державних витрат веде до зростання ВВП і ВНД, або рівноважного ВВП, а скорочення цих витрат — до зменшення доходу. Навпаки, збільшення податків призводить до скорочення рівноважного ВВП, а зменшення — до розширення доходу.

Відповідно до цих закономірностей, фіскальна політика за спадів виробництва і безробіття полягає у збільшенні урядових витрат і скороченні податків, а за інфляції — у скороченні державних витрат і збільшенні податків.

Державні витрати супроводжуються мультиплікаційним ефектом, подібно до мультиплікаційного ефекту інвестицій через те, що первинне підвищення доходу супроводжується вторинним зростанням доходу і сукупного попиту. Приріст доходу за збільшення державних витрат виражається форму-

лою $\Delta Y = \frac{1}{1 - C} \Delta G$; де ΔY — приріст ВВП або сукупних витрат; C — гранична схильність до споживання, ΔG — приріст державних витрат.

Мультиплікаційним ефектом супроводжується і зміна податків. При цьому напрямок зміни доходу протилежний напрямку зміни податків, бо за оподаткування мультиплікаційний процес підвищення доходу залежить безпосередньо не від величини податків, а від величини доходів і споживання, яку визначають як величина оподаткування, так і зощаджень.

В цілому зміни урядових витрат значно більшою мірою впливають на сукупні витрати, ніж зміни величини податків такого ж масштабу. Цей ефект називається мультиплікатором збалансованого бюджету.

Нехай урядові витрати збільшиться на 10 млрд грн. Тоді збільшення податку для фінансування даних витрат на суму 10 млрд грн приведе до зменшення сукупних витрат за коефіцієнту граничного споживання $3/4$ на 7,5 млрд грн. Наслідком стане чисте збільшення сукупних витрат на 2,5 млрд грн. За мультиплікатора, що дорівнює 4, збільшення сукупного доходу становитиме 10 млрд грн, тобто дорівнюватиме початковому збільшенню державних витрат і податків. Мультиплікатор збалансованого бюджету дорівнює одиниці.

18.2. Механізм фіскальної політики і державний бюджет

Стимулююча фіскальна політика, яка полягає у збільшенні державних витрат або зменшенні податків, призводить до дефіциту державного бюджету. Обмежувальна фіскальна політика (зменшення урядових витрат або збільшення податків) веде до утворення позитивного сальдо державного бюджету, тобто бюджетних надлишків.

Бюджетний дефіцит може бути профінансований урядом двома способами – за рахунок позик у населення шляхом продажу процентних цінних паперів або за рахунок випуску нових грошей для фінансування своїх витрат. За першого способу уряд створює дефіцит фінансових ресурсів у приватному секторі. Дефіцит ресурсів спричиняє зростання процентної ставки на ринку позичкових капіталів, що, в свою чергу, може скоротити інвестиції і особисте споживання, тим самим послабивши стимулюючу дію збільшення державних витрат.

За другого способу фінансування бюджетного дефіциту можна уникнути зниження приватних інвестицій, а значить, стимулююча дія бюджетного дефіциту буде сильнішою.

Щодо бюджетного надлишку, то антиінфляційний ефект залежить від способу його використання. Тут існують також два способи погашення державного боргу, що раніше виник, і заморожування активного сальдо бюджету, тобто вилучення грошей із обігу. За першого способу держава викуповує свої боргові зобов'язання у населення, фактично повертати при цьому бюджетний надлишок знову на грошовий ринок, що стимулює зниження процентної ставки, інвестиції і споживання, послаблюючи тим самим антиінфляційний ефект обмежувальної фіскальної політики.

Вилучаючи гроші з обігу, уряд вилучає частину купівельної спроможності із загального потоку доходів і витрат, що є більш стримуючим засобом порівняно з використанням цих грошей для погашення державного боргу.

Свідоме маніпулювання державними витратами і податками з метою зміни національного виробництва і зайнятості, контролю над інфляцією і прискорення економічного зростання називають дискреційною фіскальною політикою. Але поряд з дискреційною політикою використовується і політика вмонтованих стабілізаторів. Суть її полягає в автоматичному збільшенні дефіциту державного бюджету в період спаду і зменшенні такого дефіциту (або збільшенні позитивного сальдо) — в період інфляції, без вживання урядом спеціальних заходів. Таким стабілізатором є сума податків, яка надходить в бюджет і пом'якшує коливання рівноважного ВВП. Наприклад, під час спадів виробництва знижуються і податкові надходження, бо зменшуються і доходи. Це, в свою чергу, за незмінних витрат збільшує дефіцит бюджету, який відіграє стимулюючу роль і гальмує спад.

Для вмонтованих стабілізаторів утруднює оцінку ефективності фіскальної політики, оскільки бюджетний дефіцит (або надлишок) може спричинятись не лише тим чи іншим типом фіскальної політики, а і дією вмонтованих стабілізаторів у процесі зміни рівня виробництва. Для більш обґрунтованої оцінки рівня фіскальної політики впроваджено поняття бюджету повної зайнятості. Бюджет повної зайнятості показує, який би

був дефіцит або надлишок державного бюджету, якби економіка функціонувала за повної зайнятості протягом року. Якщо, наприклад, в економіці мають місце дефіцити, а бюджет повної зайнятості надлишковий, то це означає, що держава здійснює обмежувальну фіскальну політику, внаслідок якої виробництво фактично було нижче від рівня повної зайнятості. Дефіцит же бюджету повної зайнятості свідчить, що проводиться стимулююча фіскальна політика. В даному випадку має місце структурний дефіцит, який означає, що і за повної зайнятості державні витрати були б більшими, ніж податки, і саме за рахунок стимулюючої фіскальної політики була б забезпечена повна зайнятість.

Фіскальна політика ґрунтується як на регулюванні державних витрат, так і на зміні податків, а також на їхньому співвідношенні. При цьому, якщо витрати і податки змінюються однаково, то матимемо збалансований бюджет, і на таку саму величину зміняться сукупний попит і обсяг виробництва. На перший погляд здається, що це було б раціональним. Але щорічно збалансований бюджет насправді поглиблює коливання економічного циклу і виключає фіскальну політику як антициклічну.

Нехай, наприклад, в економіці протягом тривалого періоду має місце безробіття, зниження доходів, податкових надходжень і дефіцит бюджету. Для збалансування бюджету уряд повинен або підвищити ставки податку, або скоротити державні витрати, або зробити і те і друге. Але всі ці заходи лише поглиблюють економічний спад.

З іншого боку, щорічне збалансування бюджету буде призводити до прискорення інфляції, а значить, підвищення доходів, зростання податків і бюджетних надлишків. У такій ситуації уряд мусить або понизити ставки податку, або збільшити державні витрати, або зробити і те і друге. Результатом буде посилення інфляції.

З вищезазначеного випливає, що антициклічну політику для збалансування бюджету треба здійснювати не щорічно, а протягом економічного циклу (кількох років). Для протистояння спадові уряд повинен збільшувати витрати і знижувати податки, що призводить до дефіциту. В ході подальшого інфляційного зростання потрібно підвищувати податки і об-

межувати урядові витрати. Позитивне сальдо бюджету, яке виникає при цьому, може бути використане на покриття державного боргу, який виник в період спаду.

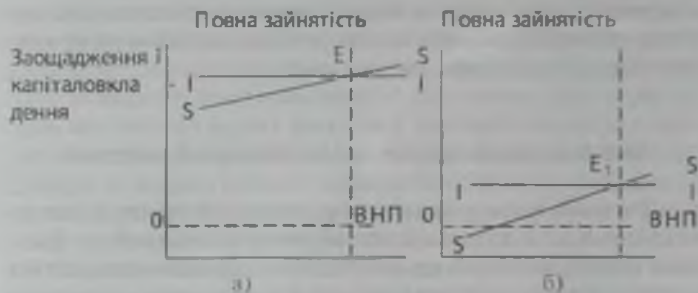
18.3. Взаємодія фіскальної і монетарної політики

Для найбільш ефективного впливу на економіку монетарна і фіскальна політика мусять поєднуватись між собою. Засобами монетарної і фіскальної політики необхідно намагатись досягти балансу сукупних доходів і витрат, тобто рівноваги ВНД і ВВП за умов повної зайнятості і відсутності нездорової інфляції, забезпечення певного рівня заощаджень і капіталовкладень чи споживання.

Незалежно від рівня капіталовкладень чи споживання, необхідно, щоб криві заощадження та інвестування капіталу перетиналися в точці, яка відповідає повній зайнятості.

В результаті монетарної політики центрального банку має встановитись такий рівень процентної ставки, який забезпечував би необхідний обсяг капіталовкладень, а фіскальні органи мусять так регулювати розміри податків і державних витрат, щоб стимулювати нагромадження потрібних заощаджень. На рис. 18.1 наведено два приклади взаємодії монетарної та фіскальної політики.

Крива S , яка характеризує розмір заощаджень в суспільстві, значною мірою залежить від характеру фіскальної політики. Нехай, наприклад, ставки податків дуже високі і бюджет характеризується позитивним сальдо. Кількість продукції, яка через це не буде спожита, буде великою за будь-яких розмірів національного доходу. Але такий депресивний рівень споживання не спричинятиме безробіття, якщо буде здійснюватись стимулююча грошово-кредитна політика «дешевих грошей», яка полегшить умови кредиту. При цьому зростуть курси цінних паперів, знизяться розміри процентних ставок, розширяться капіталовкладення та збільшаться реальні грошові доходи до розмірів, що забезпечать повну зайнятість. Такий економічний стан буде характеризуватись високим рівнем капіталоутворення і відносно низьким рівнем споживання (точка E на рис. 18.1, а).

Розміри зрівноваженого національного продукту

Рис. 18.1. Рівні капіталоутворення та споживання:

а) за стимулюючої монетарної і обмежувальної фіскальної політики;

б) за обмежувальної монетарної і стимулюючої фіскальної політики.

У другому випадку (рис. 18.1. б), рівновага досягається у точці E_1 (рис. 18.1. б) за нижчого рівня нагромаджень і капіталовкладень та високого рівня споживання.

ЧАСТИНА 5

**ОСНОВИ МІЖНАРОДНИХ
ФІНАНСОВИХ
РОЗРАХУНКІВ**

Розділ 19. ОСНОВИ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ РОЗРАХУНКІВ

19.1 Роль зовнішньої торгівлі в економічному розвитку

На сучасному етапі світового економічного розвитку міжнародна торгівля мав надзвичайно важливе значення. Це ув'язано з тією економічною вигодою, яку приносить країнам торгівля. Вигода полягає у зменшенні сукупних суспільних виробничих витрат, оскільки в рамках міжнародної торгівлі кожна країна спеціалізується на виробництві й експорті товарів, які в її умовах вимагають порівняно менших витрат на виробництво. А імпортує при цьому товари, виробництво яких в даній країні вимагає більших витрат порівняно з товарами, що експортуються. Збільшення виробництва експортних товарів і зменшення імпортних дають можливість кожній країні здешевити виробництво в цілому, збільшуючи при цьому споживання товарів обох груп.

Через те, що кожна країна, будучи територіальне і економічно відокремленою, має власну грошову одиницю і грошовий обіг, то в міжнародній торгівлі, крім ринку товарів і послуг, існує і ринок національних валют. На даному ринку пропорції обміну валют встановлюються в результаті взаємодії попиту і пропозиції. В основі формування попиту і пропозиції валюти лежить, перш за все, міжнародна торгівля.

19.2. Валютний курс і платіжний баланс

Механізм формування попиту і пропозиції валют можна розглянути на такому прикладі. Нехай якась українська фірма

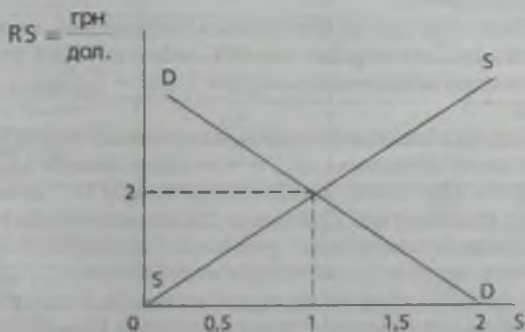
купує у Німеччині взуття і продає на українському ринку. Для купівлі взуття фірма повинна мати німецькі марки. Ці марки фірма може одержати в українському банку в обмін на вітчизняні карбокінші, виручені від продажу взуття. Марки нам потрібні і тоді, коли ми їдемо у туристську подорож до Німеччини.

В цілому, пропозиція національної валюти з метою обміну на іноземну формується місцевими імпортерами, іноземними експортерами і місцевими туристами. Попит же на національну валюту виходить від іноземних імпортерів продукції даної країни, місцевих експортерів і іноземних туристів.

Попит на іноземну валюту виходить від тих учасників обміну, які пропонують національну валюту. І навпаки, пропозиція іноземної валюти виходить від тих учасників, які потребують національної валюти.

Ціна купівлі і продажу конкретної валюти називається обмінним курсом, або валютним курсом. Він виступає як ціна даної валюти, визначена в одиницях іншої. Наприклад, курс долара — кількість гривень за долар, марок за долар тощо.

У сучасних умовах ринкові курси валют встановлюються на основі співвідношення попиту і пропозиції валют, тобто на основі плаваючих курсів. Залежність між попитом і пропозицією валюти і величину курсу можна описати відповідними кривими (рис. 19.1).

RS – курс долара до гривні.

S – кількість доларів, млн.

Рис. 19.1. Формування попиту і пропозиції валют

Крива попиту на валюту DD, наприклад, на долари, показує кількість доларів, яку згодні закупити за гривні їхні власники за певного курсу. Відповідно, крива пропозиції доларів показує кількість, яку їхні власники згодні обміняти на гривні теж за певного курсу. Зростання нашого попиту на американські товари призводить до підвищення курсу долара в гривнях (крива попиту на долари зсується праворуч і догори). А зростання американського попиту на наші товари приведе до зниження курсу долара і підвищення курсу гривні (за зсування кривої пропозиції доларів праворуч і донизу).

Пересування кривих попиту і пропозиції валют визначається дією трьох основних факторів: порівняльною динамікою цін у двох країнах; співвідношенням темпів економічного зростання; співвідношенням рівнів процентних ставок.

У цілому, в довгостроковій перспективі співвідношення валют двох країн виявляється змінами рівнів цін у цих країнах. Наприклад, якщо автомобіль у США коштує 5 тис. дол., а в Україні – 10 тис. грн, то курс становитиме 1 дол. = 2 грн, а 1 грн 0,5 дол. за припущення, що ці країни нічим більше між собою не торгують. Якщо курс долара підвищиться, наприклад, до 3 грн, то американські автомобілі на українському ринку стануть конкурентонеспроможними й експорт із США в Україну спаде. Невигідним також стане імпорт автомобілів із США для українських імпортерів.

Нехай тепер ціна на автомобіль в Америці зростає удвічі до 10 тис. дол., а в Україні – на 50%, тобто до 15 тис. грн. Тоді курс повинен встановитись на рівні 1 дол. = 1,5 грн, а 1 грн = 0,6 дол.

У короткостроковому періоді на валютний курс більш суттєво впливає співвідношення темпів економічного зростання двох країн. При цьому знецінюється валюта тієї країни, яка швидше розвивається. Причиною такого знецінення є те, що прискорення економічного зростання супроводжується розширенням імпорту і попиту на іноземну валюту.

Розглянемо тепер вплив рівнів процентної ставки на курс валют. Якщо, наприклад, ставка процента в Німеччині вища, ніж в США, то, щоб купувати німецькі цінні папери, які приносять більший процент, американські власники валюти підвищать свій попит на марки, продаючи долари, а німецькі клас-

ники американських цінних паперів будуть намагатись їх реалізувати. Це спричинить підвищення курсу марки щодо доларів. Підвищення процентної ставки веде до переміщення значних валютних потоків у таку країну.

Шляхом коливань валютних курсів здійснюється регулювання торговельного і платіжного балансів. Торговельний баланс є складовою частиною платіжного балансу. Платіжний баланс – це співвідношення між платежами країни за кордон і надходженням валюти у дану країну. За своєю структурою платіжний баланс включає дебетові і кредитові статті. В дебетових статтях відображаються виплати країни за кордон, а в кредитових – надходження грошей звідти. Загальна схема платіжного балансу має такий вигляд (табл. 19.1).

Таблиця 19.1. Схема платіжного балансу (дані гіпотетичні, м.п. грн.)

Баланс поточних операцій	Дебет (платежі)	Кредит (надходження)
1	2	3
1 Експорт	-	300
2 Імпорт	450	
3 Сальдо торговельного балансу	150	
4 Експорт послуг		65
5 Імпорт послуг	60	
6 Сальдо балансу товарів та послуг	145	
7 Дохід від закордонних інвестицій		20
8 Прибуток від іноземних інвестицій	20	
9 Сальдо балансу поточних операцій	145	
II Баланс руху капіталів		
10 Приплив капіталу в країну		170
11 Відтік капіталу з країни	70	
12 Баланс руху капіталів		100
13 Баланс по поточних операціях і руху капіталів	45	
14 Облізні резерви		45
Всього	600	600

Якщо надходження валюти вищі від виплат, то платіжний баланс є активним, а якщо виплати перевищують надходження, то баланс пасивний.

За активного платіжного балансу курс національної валюти зростає, бо попит на неї підвищується і навпаки, за пасивного платіжного балансу курс валюти знижується, бо країна має більшу заборгованість перед іноземними партнерами, ніж вони перед нею, і тому її попит на іноземну валюту зростає.

Розглянемо тепер як впливає зміна валютного курсу на обсяг експорту, імпорту і платіжний баланс.

Нехай, наприклад, курс долара дорівнює 1 дол. = 2 грн. Ціна автомобіля на американському ринку – 5 тис. дол., а на українському – 10 тис. грн. Якщо внаслідок дефіциту платіжного балансу курс долара знизиться до рівня 1 дол. = 1,5 грн., то американський експортер може виторгувати від продажу автомобіля на українському ринку ті самі 5 тис. дол., знизивши продажну ціну свого товару до 7,5 тис. грн. Таким чином, знецінення валюти певної країни підвищує конкурентоспроможність товарів цієї країни на світовому ринку. Якщо ж автомобіль продати по ціні 10 тис. грн., то виторг становитиме за новим курсом 6666 дол.

Імпортні товари тепер на американському ринку подорожують. Якщо раніше український товар на американському ринку продавався, наприклад, за 100 дол. і експортер при обміні одержував за них 200 грн., то при падінні курсу долара, щоб одержати попередні 200 грн., український експортер повинен підвищити продажну ціну свого товару до 133 дол. Через це імпорт товарів в США скоротиться, збільшиться попит на вітчизняні товари, зросте експорт, платіжний баланс наблизиться до рівноваги і стабілізується курс долара.

19.3. Економічна політика і проблема внутрішньої і зовнішньої рівноваги

Здійснюючи економічну політику необхідно обов'язково враховувати вплив на неї зовнішньоекономічних факторів.

Нехай, наприклад, очікується економічний спад, і уряд України збільшив витрати і податки для стимулювання попи-

ту і виробництва без зростання інфляції. Якщо в цей час у країнах – торгових партнерах буде мати місце економічне піднесення, то зростання зайнятості і доходів у цих країнах спричинить збільшення їхнього імпорту з України. Відповідно зросте чистий експорт з України, стимулюючи підвищення сукупного попиту і сприяючи зростанню інфляції.

Нехай держава здійснює стимулюючу фінансову політику шляхом збільшення державних витрат за рахунок позик у населення. Це вестиме до підвищення процентних ставок. Підвищення процентних ставок сприятиме залученню іноземного капіталу, підвищенню курсу національної валюти, подорожчання і скороченню експорту із даної країни, здешевленню і збільшенню імпорту. Через це чистий експорт скоротиться і стимулююча фінансова політика буде частково нейтралізована.

Обмежувальна фінансова політика вестиме до зниження ставки процента і зростання чистого експорту внаслідок знецінення національної валюти. При цьому сукупний попит буде зростати, нейтралізуючи обмежувальну фінансову політику.

На зовнішньоекономічне становище значно впливає і монетарна політика. Нехай, наприклад, монетарною політикою передбачається забезпечити вихід із спаду шляхом зниження ставки процента через грошову експансію. Внаслідок зниження процентних ставок зменшується приплив іноземного капіталу, падає попит на національну валюту, і вона знецінюється. Імпорт зменшується, а експорт, чистий експорт і рівноважний рівень виробництва зростають, що посилює стимулюючий ефект монетарної політики.

Якщо ж монетарна політика спрямована на подолання інфляції через обмеження кредиту шляхом впливу на зростання ставки процента, то наслідком буде подорожчання національної валюти, скорочення чистого експорту і зниження сукупного попиту, тобто надмірне посилення обмежувальної антиінфляційної монетарної політики.

Розглянемо тепер взаємозв'язок фінансової та монетарної політики і стану зовнішньоторгівельного балансу. Нехай, наприклад, в економіці має місце надлишок і дефіцит торговельного балансу. В такому випадку стимулююча монетарна політика «дешевих грошей» сприятиме зростанню сукупного попиту і

ліквідації дефіциту торговельного балансу. За позитивного сальдо політика «дешевих грошей» буде сприяти збільшенню цього сальдо.

Нехай здійснюється антиінфляційна монетарна політика за дефіциту торговельного балансу. При цьому стимулювання зростання ставки процента призведе до зниження чистого експорту і збільшення дефіциту. Якщо ж країна мала активне сальдо торговельного балансу, то внаслідок антиінфляційних заходів воно зникне.

Внутрішня політика впливає на зовнішньоекономічну рівновагу і через механізм функціонування державного боргу.

Нехай, збільшуючи державні витрати за економічного спаду, держава фінансує дефіцит бюджету шляхом позик у населення, при цьому зростають процентні ставки і витискаються приватні капіталовкладення. Якщо економіка знаходиться в стані повної зайнятості, то ефект витискання може бути досить значним і в довготривалій перспективі може призвести до сповільнення темпів економічного зростання.

Якщо зростання процентних ставок супроводжується залученням іноземного капіталу, то це сприяє вирішенню проблеми фінансування дефіциту бюджету і капіталовкладень. Але при цьому зростає приріст зовнішнього боргу, повернення якого з виплатою процентів означає скорочення майбутнього продукту.

Крім того, купівля іноземними інвесторами цінних паперів у країні з високими процентними ставками веде до зростання курсу її валюти, а отже, до скорочення експорту і зростання імпорту, погіршення торговельного балансу, стримування розвитку економіки і зменшення зайнятості.

Дефіцит торгового балансу, що створюється внаслідок скорочення чистого експорту, покривається або шляхом позик і збільшення тим самим зовнішньої заборгованості, або шляхом продажу національних активів іноземцям. Для повернення боргів і викупу активів у майбутньому доведеться розширити експорт і знизити імпорт, що означає зменшення внутрішнього споживання й інвестицій.

Список литературы

1. *Аникин А В* Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1985
2. Аристотель. Соч. Т.4. — М.: Мысль, 1984.
3. Артхашастра, или Наука политики — М.: Изд-во АН СССР, 1959
4. *Бем-Баверк О* Основы теории ценности хозяйственных благ // Австрийская школа в политической экономии: Сборник — М.: Экономика, 1992.
5. *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе. — М.: «Дело Лтд», 1994
6. *Браунинг П* Современные экономические теории — буржуазные концепции. Сокр. пер. с англ., Науч. ред. и предисл. Г.Б. Хромушина — М.: Экономика, 1986.
7. *Визер Ф.* Теория общественного хозяйства (Фрагменты) // Австрийская школа в политической экономии: Сборник — М.: Экономика, 1992
8. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. Т 1 / От зарождения экономической мысли до первых теоретических систем политической экономии / МГУ им. М.В. Ломоносова; Гл.редкол.: В.Н. Черковец (гл. ред.) и др. — М.: Мысль, 1987
- Т.2. От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса / МГУ им. М.В. Ломоносова, Гл. Редкол.: В.Н. Черковец (гл. ред.) и др. — М.: Мысль, 1988.
- Т.3. Начало ленинского этапа марксистской экономической мысли. Эволюция буржуазной политической экономии (конец IX — начало XX в.) / МГУ им. М.В. Ломоносова, Гл.редкол.: В.Н. Черковец (гл. ред.) и др. — М.: Мысль, 1989
9. *Гуак-цзи* Исследование и перевод. — М.: 1959.

10. *Долан Э. Дж. и др.* Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика (Пер. с англ. В. Лукашевича и др.; под общ. ред. В. Лукашевича, М. Ярцена. — С-Пб., 1994.
11. *Долан Э. Дж., Линдсей Д.* Макроэкономика / Пер. с англ. В. Лукашевича и др.; под общ. ред. Б. Лисовика и др. — С-Пб., 1994.
12. *Долан Э. Дж., Линдсей Д.* Микроэкономика / Пер. с англ. В. Лукашевича и др.; под общ. ред. Б. Лисовика и В. Лукашевича. — С-Пб.; АО «Санкт-Петербург оркестр», 1994.
13. Древнекитайская философия. Сборник текстов. Т. 1. — М.: Мысль, 1972.
14. Игнатенко А.А., Ибн Хальдун. — М.: Мысль, 1998.
15. История экономических учений / Под ред. В.А. Жамина, Е.Г. Василевского. Ч. 1. — М.: Изд-во МГУ, 1989.
16. *Катон Марк Порций.* Земледелие. — М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
17. *Кейнс Дж. М.* Избранные произведения / Пер. с англ. — М.: Экономика, 1993.
18. *Кенэ Ф.* Избранные экономические произведения. — М.: Соцэкгиз, 1960.
19. *Кларк Дж. Б.* Распределение богатства. — М.: Экономика, 1992.
20. *Ксенофонт Афинский.* Воспоминание о Сократе / Пер. и коммент. С. И. Соболевского, Росс. АН. Ин-т философии. — Наука, 1993. — 379 с.
21. *Леонтьев В. В.* Экономические эссе. Теория, исследования, факты и политика / Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1990.
22. *Львов Ю. А.* Основы экономики и организации бизнеса. — Соб. ГМП «Формика», 1992.
23. *Макконнелл К. Р., Брю С. Л.* Экономика. — М.: Республика, 1992.
24. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. 2-е изд., т. 13, т. 23, т. 26 ч. 1-III.
25. *Маршалл А.* Принципы экономической науки / Пер. с англ. В 3-х т. — М.: Прогресс, 1993.
26. *Менгер К.* Основания политической экономии // Австрийская школа в политической экономии. Сборник. — М.: Экономика, 1992.

27. Милл Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии / Пер с англ В 3-х т. – М.: Прогресс, 1980-1981
28. Петти У. Экономические и статистические работы / Пер с франц – М.: Соцэкгиз, 1940.
29. Рикардо Д. Сочинения. Т. 1. – М.: Политиздат, 1955.
30. Робинсон Д. Экономическая теория несовершенной конкуренции / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986
31. Самуэльсон П. Экономикс В 2-х т. – М.: НПО «Алгон», 1992.
32. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. – М.: Прогресс, 1968.
33. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов / Пер. с англ., введ. ст., коммент. Е.М. Майбурда. – М.: Наука, 1993.
34. Сэй Ж.Б., Бастиа Ф. Трактат по политической экономии. – М.: Дело, 2000.
35. Туган-Барановский М.І. Політична економія: Курс популярний. – К.: Наукова думка, 1994.
36. Тюро А.Р. Избранные экономические произведения / Пер. с франц – М.: Соцэкгиз, 1961.
37. Фридмен М. Количественная теория денег – М.: Эльф-Пресс, 1996.
38. Хайек Ф. Дорога к рабству. – М.: Экономика, 1992.
39. Хикс Дж. Стоимость и капитал / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988.
40. Ховард К. и др. Экономическая теория. Учебник для вузов / К. Ховард, Г. Журавлева, Н. Эриашвили. – М.: Банки и биржи. ЮНИТИ, 1997.
41. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Ч. 1. – М.: Высшая школа, 1980.
42. Ядгаров Я.С. История экономических учений. – М.: Ифра – М., 1999.

Навчальне видання

Василь Семенович Кушнір
Григорій Євтієвич Мазнев
Василь Григорович Рижков
Лідія Євтіхіївна Сухомлин

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІКИ

Навчальний посібник

Редактор *Блокурський Сергій Петрович*
Коректор *Ястребов Андрій Олександрович*
Комп'ютерна верстка *Полончук Микола Андрійович*
Дизайн обкладинки *Сидоренко Марія Олексіївна*

Підписано до друку 10.05.2007.

Формат 84 x 108 1/32. Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура Newton C. Умовн. друк. аркушів – 12,07.

Обл.-вид. аркушів – 14,37.

Наклад 500 пр.

Замовлення № 18

Видавництво «Кондор»
Свідоцтво ДК № 1157 від 17.12.2002 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25

Надруковано в ТзОВ «Аркуш друк»,
32300, Хмельницька обл.,
м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 11,
т.8-050-921-33-06